

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

2(31)'2022

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International (ICV 2021 = 50.35);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 11, i10-індекс – 14);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

Київ
2022

Юридична психологія

2
(31)
2022

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 17 березня 2020 року № 409) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 28 грудня 2022 року (протокол № 16)

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. М., доктор юридичних наук, професор (головний редактор);

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор;

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор;

Кошинець В. В., доктор юридичних наук, професор;

Кришевич О. В., кандидат юридичних наук, професор;

Кудерміна О. І., доктор психологічних наук, професор;

Максименко К. С., доктор психологічних наук, професор;

Медведєв В. С., доктор психологічних наук, професор;

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, професор;

Паства-Войцеховська Б., доктор філософії, доцент;

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор;

Хомчинські П., доктор філософії, доцент;

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори

Ю9 **Юридична психологія** : наук. журн. / [редкол.: Ю. М. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – № 2 (31). – 159 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiu.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

2(31)'2022

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
  - ISSN International Centre;
  - ORCID;
  - Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
  - Index Copernicus International (ICV 2021 = 50.35);
  - Academic Resource Index ResearchBib;
  - Polska Bibliografia Naukowa;
  - Google Scholar (h-індекс – 11, i10-індекс – 14);
  - Social Communications Research Center;
  - The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2022**

Legal Psychology

2
(31)
2022

Ūridična psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПП dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 409, dated March 17th, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 16, dated December 28th, 2022)

Editorial board:

Chornous Yu., Doctor of Law, Professor (chief editor);

Barash Ye., Doctor of Law, Professor;

Kostytskyi M., Doctor of Law, Professor;

Koshchynets V., Doctor of Law, Associate Professor;

Kryshchyn O., Ph.D in Law, Professor;

Kudermyna O., Doctor of Psychology, Professor;

Maksymenko K., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Madvediev V., Doctor of Psychology, Professor;

Okhrimenko I., Doctor of Law, Professor;

Pastva-Voitsekhovska B., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Savchenko A., Doctor of Law, Professor;

Khomchynski P., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Tsilmak O., Doctor of Law, Professor

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2022. – No. 2 (31). – 159 p.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv

1, Solomianska square

Phone: (044) 520-08-47

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЧЕРНЄЙ В. В., МОТЛЯХ О. І. Пріоритетні напрями розвитку поліграфологічної діяльності в Україні	9
ДРОЗД О. Ю., ПАНЧЕНКО О. І. Питання загальних критеріїв відшкодування моральної шкоди, заподіяної працівникові	18
ЛАШИН О. І., ГАЛИЧ Я. В. Токсикоманія як вид девіантної поведінки	25
СУДЕНКО Ю. А. Булінг як різновид насилля в закладах освіти	35
ПІДЛІСНИЙ Ю. А., ДЕМБІЦЬКИЙ В. М. Теоретичні джерела дослідження потенційної агресії комбатанта після закінчення воєнних дій	41
ДЕХТЯРЕНКО І. С. Теоретико-методологічні засади здійснення професійного психологічного відбору військовослужбовців до Національної гвардії України	47
КОВАЧ О. В. Чинники легітимізованої агресії в професійній діяльності поліцейських.....	54

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КОРЖ-ІКАЄВА Т. Г. Механізм адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх: психологічні аспекти	64
ВЕЛИЧЕНКО Л. О. Психологія особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів.....	74
ЛІСІЦЬКИЙ А. В. Використання спеціальних знань для побудови криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу	85
ШМІТЬКО В. В. Криміналістичні та психологічні ознаки особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди	94

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

РОМАНЕНКО О. В.

Формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців 106

ЧОРНОУС Ю. М., ВАСЮТА Ю. В.

Психологічна й організаційно-тактична характеристика діяльності
спільних слідчих груп під час розслідування
кримінальних правопорушень 113

КОЗУБЕНКО І. В.

Комунікативна складова професійної діяльності поліцейського 122

ГУДКОВ І. І.

Поняття спеціальних медичних знань, які використовують
під час розслідування вбивств 130

МАСЯН А. В.

Роль фактора толерантності до невизначеності в системі
прийняття рішень у професійній діяльності правоохоронців 136

СУВОРОВА А. О.

Психологічні механізми реалізації тактичних прийомів
під час проведення слідчого експерименту за участю
неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку 144

ДО УВАГИ АВТОРІВ 154

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF LEGAL PSYCHOLOGY

CHERNIEI V., MOTLIAKH O. Priority Directions of the Development of Polygraphic Activities in Ukraine	9
DROZD O., PANCHENKO O. To the Issue of General Criteria for Reimbursement of Moral Harm Caused to an Employee	18
LASHYN O., HALYCH Ya. Toxicomania as a Type Deviant Behavior	25
SUDENKO Yu. Bullying as a Type of Violence in Educational Institutions	35
PIDLISNYI Yu., DEMBITSKYI V. Theoretical Origins of the Study of Potential Aggression of a Combatant after the End of Hostilities	41
DEKHTIARENKO I. Theoretical and Methodological Principles of Professional Psychological Selection of Servicemen of the National Guard of Ukraine	47
KOVACH O. Factors of Legitimized Aggression in the Professional Activity of a Police Officer	54

APPLIED PROBLEMS OF LEGAL PSYCHOLOGY

KORZH-IKAIEVA T. Mechanism of Juvenile Rights and Freedoms Administrative-Legal Regulation: Psychological Aspects.....	64
VELYCHENKO L. Psychology of the Personality of the Criminal as a Subject of Illegal Arms and Ammunition Trafficking	74
LISITSKYI A. Using Special Knowledge to Construct a Forensic Characterization of Criminal Offenses Committed by Arson.....	85
SHMITKO V. Criminalistic and Psychological Signs Person of the Offender-State Servant, who Commits Corruption Criminal Offenses Related to Obtaining Unlawful Benefits.....	94

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

ROMANENKO O. Formation of Mediation Skills in Future Law Enforcement Officers	106
--	-----

CHORNOUS Yu., VASIUTA Yu. Psychological and Organizational, Tactical Characteristics of Activity Joint Investigative Teams during the Investigation of Criminal Offenses	113
KOZUBENKO I. Communicative Component of the Police Officer's Professional Activity	122
HUDKOV I. Concepts of Special Medical Knowledge Used during Homicide Investigations.....	130
MASIAN A. Ambiguity Tolerance Factor at the Decision-Making System in the Professional Activity of Law Enforcement	136
SUVOROVA A. Psychological Mechanisms of Using Tactical Techniques during an Investigative Experiment with the Participation of Minor Victims with Defects of Psycho-Physical Development	144
NOTE FOR AUTHORS.....	154

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 343(045)

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.9>

Черней В. В. – доктор юридичних наук, професор, ректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0247-263X>;

Мотлях О. І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6135-9952>

Пріоритетні напрями розвитку поліграфологічної діяльності в Україні

Активізація поліграфологічної діяльності в Україні засвідчує її значущість у прийнятті конкретних рішень певною категорією суб'єктів, зокрема в проблемних життєвих ситуаціях, у які потрапляє людина. Поліграфологічні дані забезпечують збирання необхідної інформації, яку в інший спосіб отримати майже неможливо, не використовуючи спеціальні інструментальні засоби, а також відповідні методики та прийоми психофізіологічного впливу на індивіда в процесі проведення такого дослідження. Оцінюючи здобутки в розвитку вітчизняної поліграфології, не можна оминати проблемні її аспекти, одним з яких є законодавча неврегульованість поліграфа та пов'язаної з ним діяльності. Ця прогалина суттєво гальмує повноцінне й системне впровадження отриманих результатів проведених досліджень спеціалістами-поліграфологами на замовлення сторін-ініціаторів. Розв'язання цієї проблеми залежить не лише від технічних чи організаційних можливостей підготовки окремого законодавчого акта, а й від політичної волі українських парламентарів, які мають легалізувати поліграф і діяльність щодо його всебічного впровадження. Висвітлення та аналіз порушеної проблематики становлять **мету** цієї наукової статті.

Методологія. У дослідженні використано загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ, пов'язаних з упорядкуванням поліграфологічної діяльності в Україні. **Одержані результати.** Обґрунтовано наукову думку про те, що нормативно-правове регламентування поліграфологічної діяльності в нашій державі не є достатнім, і це стоїть на заваді повноцінному використанню результатів проведених спеціалістами досліджень із застосуванням поліграфа. Висвітлено основні позиції та аргументи опонентів поліграфа в контексті законодавчого врегулювання поліграфологічної діяльності в Україні. Увагу зосереджено на неналежній обґрунтованості тверджень щодо повноцінного й системного впровадження цього науково-технічного приладу та отриманих за допомогою нього результатів в окремі напрями практичної діяльності. Доведено упередженість позицій практиків, які вважають, що поліграфологічні дослідження та їх результати можуть перебрати на себе функції основних фактичних даних під час прийняття посадовцями конкретних рішень, зокрема в зібранні та використанні відповідних доказів.

Ключові слова: поліграф; спеціаліст-поліграфолог; поліграфологічне дослідження; поліграфологічна діяльність; законодавча прогалина; нормативно-правове забезпечення.

Вступ

Інтенсифікація процесів діяльності із застосуванням поліграфа в Україні актуалізує питання щодо його легітимізації. На жаль, досі неоднозначним є ставлення до проведених досліджень із застосуванням поліграфа й використання отриманих за його допомогою результатів. Це спричиняє низку проблем для практичних сфер діяльності, зокрема правоохоронної, специфіка якої пов'язана з процедурою та процесами розслідування кримінальних правопорушень. Результати поліграфологічних досліджень часто слугують допоміжними даними під час прийняття відповідних рішень, передусім процесуальних. Однак законодавча неврегульованість застосування поліграфа в нашій державі змушує слідчих і прокурорів обмежено використовувати цей науково-технічний прилад для забезпечення доказів у конкретних кримінальних провадженнях. Національна судова система також не має

послідовного підходу до отриманих досудовим слідством результатів застосування поліграфа як можливих доказів у сукупності з іншою сформованою доказовою базою. Така законодавча колізія ускладнює повноцінне впровадження поліграфа й одержаних за допомогою нього результатів у процеси кримінального судочинства як легітимного науково-технічного приладу. Шлях розв'язання цієї проблеми знаходиться в площині політичної волі вітчизняних парламентарів, які мають прийняти окремий законодавчий акт, що буде спрямований на впорядкування поліграфологічної діяльності в нашій країні. Станом на сьогодні вже дві спроби розробників відповідного законопроєкту були безрезультатними. Відмову приймати окремий законодавчий акт народні обранці обґрунтовували не цілком переконливо. Однак такий підхід, на нашу думку, не відповідає основоположним засадам законності, об'єктивності, усебічності,

неупередженості, прозорості й ефективності використання результатів поліграфологічних досліджень у різних сферах практичної діяльності.

Водночас зауважимо, що окреслена проблематика є актуальною не лише для України, а й для інших країн. Аналіз певних аспектів її дослідження здійснено в наукових працях вітчизняних і закордонних дослідників поліграфа. Наприклад, Ю. Ірха, О. Бутенко, М. Погребницький, О. Манжай, С. Крушинський [1], вивчаючи питання нормативно-правового забезпечення застосування поліграфа в нашій державі, акцентують увагу на його нерозробленості, що додає складнощів для правозастосовної практики кримінального судочинства. Аргументуючи цю думку, дослідниця Н. Дмитренко [2] зазначає, що в українському законодавстві не закріплено поняття «поліграф», а експертиза з його застосуванням – це різновид судових психологічних експертиз, на яку поширюється дія Закону України «Про судову експертизу». Такі експертизи проводять з метою формування доказової бази в судовому процесі чи під час досудового слідства. Схожі висновки обґрунтовують О. Линник та А. Трубнікова [3]. Вони доводять, що, попри відсутність в Україні спеціального законодавчого акта, безпосередньо спрямованого на регулювання застосування поліграфа, інформація, отримана за допомогою нього, є непрямим доказом і підтверджує суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть вказувати на факт її приховування особою щодо обставин розслідуваного кримінального правопорушення. Авторки А. Смірнова, А. Туровська, Л. Полуніна [4] також обстоюють власну позицію щодо ефективності застосування поліграфа під час досудового розслідування, посилаючись на позитивну дослідницьку практику різних країн. Водночас учені акцентують на нерозробленості прийомів застосування цього науково-технічного приладу в кримінальному судочинстві України, виокремлюють низку негативних факторів, серед яких: юридична неврегульованість поліграфологічного процесу з відображенням у законодавчих актах; по-друге, відсутність напрацювань з розвитку й забезпечення необхідної інструментальної та методичної бази поліграфологічної діяльності. Дослідник С. Шевченко, аналізуючи питання стосовно суб'єктів адміністративно-правових відносин у проведенні психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа [5], порушує проблематику законодавчої неврегульованості поліграфологічної діяльності, що призводить до системних помилок у роботі спеціалістів-поліграфологів через вади відомчого нормо-проекування. Науковець зауважує, що суб'єкти адміністративних відносин із проведення поліграфологічних досліджень – це фактичні носії прав, обов'язків і повноважень у сфері

забезпечення функцій публічної влади, специфіка роботи яких полягає в отриманні орієнтовної інформації із застосуванням комп'ютерного поліграфа. Дискусійні питання поліграфологічної діяльності висвітлює і закордонна практика. Науковці С. Шумілін, Є. Купряшина, Є. Новікова, В. Потапов, А. Степанюк [6] окреслюють особливості меж використання отриманих поліграфологічних даних у кримінальному процесі. Вони ґрунтуються на досвіді відібрання доказів з посиланням на законодавство США, яке різниться за своєю сутністю для кожного окремо взятого штату. Законність використання поліграфа та результатів досліджень, отриманих із його застосуванням, у правозастосовній практиці Європи вивчали науковці Е. Меєр (E. Meijer) та П. Ван Корпен (P. Van Koperen) [7]. Автори виокремили проблемні аспекти цієї діяльності, визначальною серед яких є її законодавча неврегульованість. Також дослідники В. Гонсалес (V. González), Ф. Толедо (F. Toledo), Д. Гарсія-Гарсія (D. García-García), Е. Пардо (E. Pardo) [8] у науковій статті здійснили поглиблений аналіз наявної судової практики Королівства Іспанії, де використовують результати застосування поліграфа як основу психологічних показань для прийняття рішень у суді. На противагу позитивним аспектам закордонної поліграфологічної практики, є і негативні погляди, зокрема щодо розвитку цієї діяльності. Водночас Л. Фішер (L. Fischer), Б. Пауль (B. Paul), Т. Войґт (T. Voigt) [9] обґрунтували скептичне ставлення до проведених спеціалістами поліграфологічних досліджень. За приклад автори беруть Федеральний суд Німеччини, який піддає сумніву як процедуру виявлення брехні за допомогою поліграфа, так і надійність отриманих поліграфологічних даних та їх обґрунтованість. Ці та інші наукові публікації спонукають до вивчення проблемних питань поліграфологічного процесу й окреслення можливих шляхів їх вирішення.

Тому це наукове дослідження ґрунтується на тому, що в наукових доробках авторів, які вивчали окреслену тему, не здійснено комплексного аналізу проблемних питань, пов'язаних із законодавчою неврегульованістю застосування поліграфа.

Метою статті є аналіз ситуації, що постала в Україні у зв'язку з необхідністю легалізації поліграфологічного процесу для повноцінного використання отриманих за допомогою нього результатів у затребуваних сферах і напрямках практичної діяльності.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі **завдання**:

– висвітлити позиції вітчизняних слідчих, прокурорів, суддів, інших категорій працівників практичних підрозділів, посадовців різних відомств, структур щодо неузгоджених аспектів поліграфологічного процесу в Україні;

– відобразити реальну ситуацію розвитку поліграфологічного процесу в Україні, виокремивши конкретні проблеми законодавчого регулювання цієї діяльності;

– надати обґрунтовані пропозиції щодо впорядкування вітчизняного поліграфологічного процесу з метою його повноцінного та системного впровадження в затребуваних сферах і напрямках практичної діяльності.

Матеріали та методи

Методологічний інструментарій наукового матеріалу обрано з огляду на поставлену мету, специфіку об'єкта і предмета дослідження. Основу інструментарію становить загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ, а також зв'язок із теорією та практикою відображення змісту поліграфологічного процесу за відсутності його законодавчого регулювання. Така ситуація провокує низку проблем для практичної сфери діяльності в застосуванні отриманих за допомогою поліграфа результатів досліджень, проведених спеціалістами-поліграфологами.

Під час підготовки наукової статті використано такі загальнонаукові методи: аналіз – для опрацювання масиву наявної інформації щодо найрізноманітніших підходів опонентів поліграфа в питанні неоднозначності їхнього ставлення до рівня підготовленості й достатньої апробації пов'язаного з ним процесу; синтез – для всебічного висвітлення етапів розвитку поліграфологічної діяльності в Україні шляхом виокремлення її складових у контексті загального розуміння необхідності використання її результатів у конкретних сферах і напрямках практичного застосування; узагальнення – для оцінювання, систематизації та впорядкування наявних проблем вітчизняного поліграфологічного процесу з метою його подальшої легалізації як одного з важливих елементів виконання різних ситуативних завдань у межах конкретної життєвої ситуації.

Теоретичним підґрунтям дослідження слугували результати вивчення матеріалів сучасної вітчизняної та закордонної поліграфологічної практики. До уваги взято новачі напрацювань українських та іноземних вчених і дослідників поліграфа, які обґрунтовано доводять необхідність упорядкування поліграфологічного процесу, що нині знаходиться в стані невизначеності та спричиняє проблеми в застосуванні результатів досліджень, проведених спеціалістами із застосуванням поліграфа.

Емпіричну базу дослідження становлять дані, оприлюднені в офіційних документах Американської поліграфологічної асоціації як фундатора ключових розробок у розвитку поліграфологічного процесу, що спрямовує увагу

на питання нормативного забезпечення діяльності із застосуванням поліграфа.

Результати та обговорення

Реалії розвитку поліграфології в Україні засвідчують позитивні зміни як у ставленні наших громадян до процедури дослідження із застосуванням поліграфа, так і в підвищенні її престижу як порівняно нової міждисциплінарної науки, яка довела свою результативність на практиці. Однак, як майже будь-яка галузь знань, вона не є досконалою, а тому потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, у поліграфології є чимало проблемних аспектів, попри намагання запровадити в цю сферу інновації та здобутки позитивного досвіду. Проблематика охоплює як методологічні, так й організаційні та процедурні аспекти цієї діяльності. Ключовим серед них залишається законодавча неврегульованість поліграфологічного процесу в Україні. Це питання не втрачає актуальності з часу активного впровадження поліграфа в різних сферах і напрямках суспільних правовідносин, зокрема в кримінальному судочинстві України. Протягом тривалого часу поліграф і дослідження з його застосуванням вважали ненауковим методом психофізіології. У сучасному суспільстві донедавна побутувало неоднозначне, здебільшого негативне ставлення до поліграфа, яке вкоренилося у свідомості наших громадян ще в радянський період. Згодом його успадкувала молода Українська держава, і значних зусиль необхідно було докласти, щоб подолати панічний страх, пов'язаний з процедурою проведення поліграфологічного дослідження. Поліграф розглядали як прилад, що шкодить здоров'ю людини, а поліграфолога вважали шахраєм чи гіпнотизером [10]. Переломним етапом у формуванні позитивного ставлення до поліграфа стало його впровадження в діяльність правоохоронних органів України в межах кадрового відбору осіб на обіймання відповідних посад, а згодом – в оперативно-розшукову діяльність як орієнтуючої інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень. На розвитку вітчизняного поліграфологічного процесу позначилося також прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 року. Хоча в ньому і не міститься окремих норм, які регулювали б діяльність щодо застосування поліграфа, однак заборони на виконання таких досліджень також не встановлено. Тобто використання поліграфа є допустимим, а процедура застосування відповідає вимогам законності, оскільки жоден нормативний акт не містить положення про його заборону, адже прилад не порушує прав людини, засад кримінального судочинства чи процесуальних гарантій [11]. Зауважимо, що ще на етапі розроблення цього

Кодексу науковці вносили пропозиції щодо впорядкування питання, пов'язаного з науково-технічними засобами, зокрема поліграфом. Однак ці пропозиції залишилися поза увагою, що нині спричиняє чимало проблем, передусім у сфері кримінального судочинства. У колах вітчизняних слідчих, прокурорів, суддів, інших категорій працівників практичних підрозділів, посадовців різних відомств, структур поширеним є питання щодо:

- безсистемної та неконтрольованої вітчизняної практики застосування поліграфа;

- нерозробленості нормативно-правових документів, які регламентували б діяльність щодо його застосування;

- доцільності використання цього приладу та його результатів у кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному провадженні;

- недостатнього рівня поінформованості у сфері міжнародної правозастосовної практики використання поліграфа та його результатів тощо.

Водночас беззаперечним є факт утвердження поліграфа в Україні. Істотно змінилося ставлення в суспільстві до процесу впровадження цього науково-технічного приладу в різні напрями та сфери діяльності, що слід вважати спільним здобутком тих, хто доклав усіх зусиль для розвитку вітчизняної поліграфології. Можна стверджувати, що:

- підготовлено наукове і практичне підґрунтя для повноцінного та всебічного застосування поліграфа в різних напрямках суспільних правовідносин;

- напрацьовано достатній досвід системного впровадження цього науково-технічного приладу, зокрема в кримінальне судочинство, й отриманих за його допомогою результатів;

- створено необхідні умови для подальшого розвитку цієї специфічної та водночас важливої діяльності в нашій державі.

Загалом доходимо висновку, що застосування поліграфа в правозастосовній практиці надало можливість на якіснішому рівні провести:

- кадровий відбір осіб на ключові посади в підрозділи Міністерства внутрішніх справ і Національної поліції України, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, Вищий антикорупційний суд, інші структури та відомства;

- підвищення ефективності антикорупційних і люстраційних процедур посадовців різного рангу, що постійно тривають у вітчизняних державних інституціях;

- розроблення новітніх форм протидії злочинності та розслідування вчинених кримінальних правопорушень;

- виявлення завербованих злочинців різного статусу, які здійснювали підривну діяльність на

території нашої держави, а також колаборантів та інших категорій прихильників «руського міра» тощо.

Однак досі залишається низка невирішених питань, які уповільнюють подальший розвиток поліграфологічної діяльності в Україні. Зокрема, серед чинників, які стримують застосування цього науково-технічного приладу в діяльності вітчизняних правоохоронних органів, Збройних сил, правозахисних організацій тощо, слід виокремити:

- недостатність нормативно-правового забезпечення, яке регламентувало б правовідносини, пов'язані із застосуванням поліграфа та його результатів у правозастосовній практиці;

- відсутність цільової державної програми подальшого розвитку діяльності із застосуванням поліграфа в Україні;

- нерозробленість програми практичного обміну досвідом зі світовою спільнотою, зокрема європейськими державами, щодо впровадження передових технологій поліграфологічного процесу;

- неузгодженість механізму державної підготовки спеціалістів-поліграфологів, що й спричиняє неоднозначне ставлення до таких спеціалістів;

- відсутність у спеціалізованих вітчизняних державних експертних інституціях та їх філіях судових експертів із застосуванням поліграфа експертів відповідного напрямку діяльності, крім Київського науково-дослідного інституту судових експертів, у якому кількість атестованих експертів цього профілю є номінальною для забезпечення всіх потреб у масштабах країни [12].

Невирішеними залишаються питання стосовно:

- а) нерозробленості уніфікованої процедури проведення експертизи осіб із застосуванням поліграфа як єдиної, стандартизованої системи підготовки спеціалістів (експертів) та оцінювання їхньої кваліфікації;

- б) побоювання з боку окремих посадовців, що результати дослідження осіб із застосуванням поліграфа можуть бути оцінені слідчими, прокурорами, суддями як ключові докази у відкритому кримінальному провадженні;

- в) складності розуміння специфіки висновку, підготовленого спеціалістом (експертом) – поліграфологом, що позбавляє слідчого, прокурора, слідчого суддю та суд реальної можливості визначити сутність проведеного спеціального дослідження із застосуванням поліграфа тощо.

Водночас найбільш дискусійним видається питання легалізації цього науково-технічного приладу.

Слід визнати, в нашій країні переважає бюрократичний підхід частини посадовців, які свідомо гальмують процес узаконення, захищаючи власні інтереси й аргументуючи це захистом прав громадян. Вони переконують, що:

– недостатньо напрацьовано вітчизняну практику щодо повноцінного впровадження поліграфа, зокрема в кримінальне судочинство, задля забезпечення доказовості отриманих за його допомогою результатів;

– в Україні бракує відповідних фахівців для виконання таких спеціальних досліджень, слабкою є обґрунтованість підготовлених ними висновків, які в сукупності з іншими важливими даними лягають в основу прийняття рішень посадовцями;

– діяльність суб'єктів, які надають послуги громадянам із застосуванням поліграфа, не контролюють державні інституції;

– за кордоном майже не напрацьовано нормативно-правове регулювання застосування поліграфа, що ставить під сумнів доцільність легалізації цього науково-технічного приладу в нашій державі.

Однак слід урахувати ментальні особливості українців, які вирізняють нас із-поміж інших народів, унаслідок чого кожне рішення чи дію конкретного посадовця слід узгоджувати з чинним законодавчим актом. У контексті поліграфологічної діяльності зазначимо, що чиновники різного рівня нібито й не заперечують необхідності системного впровадження такої процедури, однак посилаються на її законодавчу неврегульованість і відтермінують це питання на невизначений період. З іншого боку, акцентують увагу на тому, що інші країни, зокрема світові лідери виробників поліграфів і ті, що активно його застосовують (США, Японія, Китай, Канада), не ставлять за мету законодавче його врегулювання. Адже за кордоном цей прилад активно використовують, і таку доцільність обґрунтовують багаторічною практикою та ефективністю отриманих за його допомогою результатів. У зв'язку із зазначеним, обґрунтованою є потреба прийняти Закон України, який упорядковуватиме діяльність із застосуванням поліграфа та його результатів у вітчизняній правозастосовній практиці. Зауважимо, що 2015 року на базі Національної академії внутрішніх справ було створено міжвідомчу робочу групу з підготовки проекту закону, присвяченого врегулюванню процесу діяльності поліграфа в Україні. До її складу ввійшли досвідчені поліграфологи – теоретики і практики з МВС України, Національної академії внутрішніх справ, Міністерства оборони України та Збройних сил України, Міністерства доходів і зборів України, Українського бюро психофізіологічних досліджень і безпеки, ТОВ «Кадрова безпека», громадської організації «Колегія поліграфологів України», Колегії адвокатури України тощо. Результатом плідної праці міжвідомчої робочої групи став проект Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі», який було подано у Верховну Раду України із супровідними документами і зареєстровано за

№ 4094 [13; 14]. Майже одночасно інша робоча група розробила альтернативний проект Закону України № 4094-1 «Про поліграф та поліграфологічну діяльність». Протягом тривалого часу обидва законопроекти проходили процедуру ретельного вивчення фахівцями з обговоренням у парламентських комітетах, їх було направлено в експертні установи для оцінювання якості. Попри те, що суттєвих зауважень компетентні установи не висловили, однак жоден із проєктів у Парламент не надійшов, тобто їх було відхилено на підставі необхідності доопрацювання. Насправді ж ці документи повторили долю попереднього проекту Закону України «Про поліграф», що був поданий у Верховну Раду України ще 2009 року.

Зазначені нормативно-правові акти були спрямовані на:

– допомогу в реформуванні системи вітчизняних правоохоронних органів, органів прокуратури й суду;

– нагальне забезпечення процедури очищення державних інституцій від бюрократів, корупціонерів, зрадників;

– запобігання та перешкодження непрозорості, бездіяльності й непрофесіоналізму деяких посадовців під час прийняття конкретних рішень на різних рівнях вертикалі державного управління;

– забезпечення якісного кадрового відбору на відповідні посади в органах державної влади тощо.

Загалом було створено необхідні умови для легалізації поліграфа в Україні та можливості його системного впровадження з метою подолання суперечностей у ставленні до отриманих за його допомогою результатів і використання їх у кримінальному, цивільному, господарському й адміністративному провадженнях. Водночас слід констатувати, що поліграфологічна діяльність в Україні досі є напівлегітимною. Її регламентують окремі норми законів і підзаконних нормативно-правових актів, зокрема: законів України «Про Національну поліцію», «Про Державне бюро розслідувань», «Про судову експертизу», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про розвідку». Ці норми окреслюють конкретні завдання, які передбачають процедуру застосування поліграфів з огляду на специфіку діяльності певної державної інституції та їх цільову спрямованість. Окрім перелічених вище законів, є низка відомчих наказів і розроблених на їх підставі інструкцій щодо застосування поліграфа в конкретних напрямках діяльності (наказ Міністерства доходів і зборів України від 2 серпня 2013 року № 329 «Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів»; наказ Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 «Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з

використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних сил України»; наказ Служби безпеки України від 4 лютого 2016 року № 45 «Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України»; наказ Генеральної прокуратури України від 12 червня 2017 року № 180 «Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфа в діяльності органів прокуратури»; наказ МВС України від 1 вересня 2017 року № 749 «Про затвердження Інструкції про порядок організації проведення опитування особового складу Національної гвардії України з використанням поліграфа»; наказ МВС України від 13 листопада 2017 року № 920 «Про затвердження Інструкції про порядок використання поліграфів у Національній поліції України»; спільний наказ Генеральної прокуратури України та Національного антикорупційного бюро України від 4 листопада 2019 року № 265/131 «Про затвердження Інструкції з організації та проведення поліграфологами Національного антикорупційного бюро України психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа кандидатів на адміністративні посади в Офісі Генерального прокурора»; наказ Управління Державної охорони України від 9 лютого 2021 року № 95 «Про затвердження Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України». Слід зважати на те, що перелічені вище норми законів і підзаконних актів охоплюють конкретну сферу діяльності й не поширюються на інші сфери суспільних правовідносин, а отже, є обмеженими в застосуванні. Саме тому постають проблеми щодо повноцінного використання результатів досліджень, проведених спеціалістами-поліграфологами. Крім того, законодавча неврегульованість поліграфа в Україні спричиняє низку інших проблемних питань, пов'язаних, зокрема, із:

– непрофесіоналізмом окремих осіб, які виконують спеціальні поліграфологічні дослідження. Через відсутність контролю з боку держави за діяльністю поліграфологів (спеціалістів, експертів) на українському ринку праці поряд з добросовісними приватними компаніями поліграфологів з'являються і «комерсанти», які мають меркантильну мету – заробіток, ігноруючи основоположні принципи законності, добропорядності, справедливості, неупередженості у виконанні цих досліджень. Така ситуація ускладнює можливість відшкодувати заподіяну шкоду, майнову або моральну, яку може бути завдано людині за результатами проведення поліграфологічного дослідження;

– у край обмеженою кількістю норм законодавства з регулювання цієї діяльності в

Україні, що призводить до «самодіяльності», унаслідок чого високою є імовірність порушити основоположні права людини та громадянина. Цілком очевидно, що необхідно чітко відпрацювати правовий механізм проведення дослідження осіб із застосуванням поліграфа. Тобто слід розробити та юридично закріпити:

– вимоги до осіб, які отримують сертифікат (чи будь-який інший документ), що дає право працювати поліграфологом, тобто захистити громадян від дилетантів;

– положення про необхідність забезпечення українського суспільства від нав'язливого бажання деяких роботодавців перевірити працівників на «детекторі брехні» без потреби, а також законодавчо встановити морально-етичні межі, які не може порушувати поліграфолог під час виконання цієї спеціальної процедури дослідження осіб із застосуванням поліграфа [12].

Відсутність норм, що впорядковують процедуру застосування поліграфа, на жаль, не стримує процес виробництва та збуту цих приладів і надання специфічних послуг за його допомогою. Тобто ринок у цій галузі повсякчас розширює обсяги. Невдовзі на території нашої держави можна прогнозувати його перерозподіл й активне впровадження поліграфа майже в усі сфери нашого життя. Адже комерційні перспективи «поліграфоіндустрії» в країні з адміністративно-командним управлінням економікою завжди можна оптимізувати в такий спосіб:

– створити в системі відповідних відомств, залучивши громадські організації, координаційно-аналітичні центри з питань упровадження комп'ютерного поліграфа;

– розробити та прийняти нормативно-правову базу застосування поліграфа для роботи як державних органів, так і недержавних установ, компаній тощо;

– прийняти порядок сертифікації вітчизняних поліграфологічних пристроїв і надання дозволу на ввезення та застосування на території України поліграфів провідних іноземних виробників.

Вирішення цих та інших проблемних питань, пов'язаних з легалізацією поліграфа та пов'язаною з ним діяльністю в Україні, надасть можливість опонентам оцінювати цей науково-технічний прилад усебічно й об'єктивно, засвідчувати переваги, що спрямовані змінювати на краще якість нашого життя і країни загалом. Необхідно усвідомлювати, що до поліграфолога звертаються особи переважно у зв'язку з нагальною потребою, пов'язаною з певною життєвою ситуацією чи іншими обставинами, аби засвідчити правдивість наданих раніше показань у відкритому кримінальному чи іншому провадженні. Одним зі шляхів ефективного вирішення цього питання є законодавче врегулювання поліграфа та діяльності щодо його використання в Україні. Це своєю

чергою конкретизує порядок і процедуру застосування вказаного науково-технічного приладу й визначить місце результатів, отриманих за допомогою нього, у системі доказів у межах кримінального процесу.

Наукова новизна

У науковій статті вперше здійснено комплексний і системний аналіз проблемної ситуації, пов'язаної з відсутністю окремого нормативно-правового акта, який на належному рівні регламентував би поліграфологічну діяльність в Україні. Акцентовано на тому, що законодавча прогалина негативно позначається на результатах досліджень, проведених із застосуванням поліграфа, зокрема на повноцінному використанні отриманих даних у затребуваних сферах і напрямках практичної діяльності. Запропоновано конкретні заходи для вирішення окреслених проблемних питань, що сприятиме забезпеченню повноцінного розвитку поліграфологічної діяльності в нашій державі.

Висновки

Активний розвиток поліграфологічної діяльності в Україні виявляє наявні прогалини в її нормативному регламентуванні. Вони стосуються

передусім неоднозначного ставлення певної категорії практиків до поліграфологічної діяльності, а також практичного використання результатів проведених досліджень із застосуванням поліграфа.

Обґрунтовано необхідність невідкладного впорядкування цієї діяльності на законодавчому рівні. Зазначене пов'язано з проблемними аспектами використання результатів досліджень, проведених спеціалістами із застосуванням поліграфа, у правозастосовній практиці, передусім щодо забезпечення доказів у кримінальному судочинстві.

Визначено переваги застосування поліграфа й отриманих за допомогою нього результатів за певними сферами та напрямами, де постає потреба прийняття конкретних кадрових чи ситуативних рішень, зокрема процесуальних.

Доведено, що подальший розвиток вітчизняної поліграфологічної діяльності може бути успішним за умови консолідації зусиль інституцій державної влади, від рішення посадовців яких залежить легалізація цього процесу й переведення його на якісно вищий рівень, що буде зумовлено довірою до цих досліджень, їх ефективністю, достовірністю і надійністю.

REFERENCES

- [1] Irkha, Yu., Butenko, O., Pohrebytskyi, M., Manzhai, O., & Krushynskiy, S. (2021). Problemy normatyvno-pravovoho zabezpechennia zastosuvannia polihrafa v Ukraini [Problems of Regulatory and Legal Support of Polygraph Application in Ukraine]. *Mizhnarodnyi zhurnal informatyky ta merezhevoi bezpeky, International journal of computer science and network security*, 21(2), 203-206. [in Ukrainian].
- [2] Dmytrenko, N.A. (2021). Zastosuvannia polihrafa u kryminalnomu provadzhenni: osoblyvosti ta problemni pytannia [Application of the polygraph in criminal proceedings: peculiarities and problematic issues]. *Yurydychni biuleten, Legal bulletin*, 22, 160-166. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.22.21> [in Ukrainian].
- [3] Linyk, O.V., & Trubnikova, A.V. (2018). Dotsilnist vykorystannia polihrafa yak zasobu dokazuvannia u kryminalnomu protsesi Ukrainy [The expediency of using the polygraph as a means of proof in the criminal process of Ukraine]. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka), International legal bulletin: current problems (theory and practice)*, 3-4(12-13), 227-234 [in Ukrainian].
- [4] Smirnova, A.O., Turovska, A.S., & Polunina, L.V. (2020). Sproby pravovoho rehuliuвання detektsii brekhni pid chas dosudovoho rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen [Attempts at legal regulation of lie detection during pretrial investigation of criminal offenses]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia, Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 3(9), 216-222. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-216-222](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-216-222) [in Ukrainian].
- [5] Shevchenko, S. (2019). Subiekty administratyvno-pravovykh vidnosyn psykhoфизиологичныkh opytuvan z vykorystanniam polihrafa [Subjects of administrative and legal relations of psychophysiological surveys using a polygraph]. *Konstytutsiine pravo. Administratyvne pravo i protses. Finansove pravo. Informatsiine pravo. Mizhnarodne pravo, Constitutional right. Administrative law and process. Finance law. Informational law. International law*, 3. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2019.03.082> [in Ukrainian].
- [6] Shumilin, S.F., Kupryashina, E.A., Novikova, E.A., Potapov, V.J., & Stepanyuk, A.V. (2018). Limits of Using the Results of Polygraph Testing in Criminal Procedure. *Helix*, 8(4), 3535-3538. DOI: 10.29042/2018-3535-3538
- [7] Meijer, E.H., & Van Koppen, P.J. (2008). Lie Detectors and the Law: The Use of the Polygraph in Europe. *Psychology and Law: Bridging the gap*, 20, 31-50. DOI: 10.4324/9781315245713-10.
- [8] González, V.R., Toledo, F.J.C., García-García, D., & Pardo, E.F.V. (2021). Jurisprudence on psychophysiological methods in judicial statements as a nexus of psycho-criminological knowledge. *Revista Científica General Jose Maria Cordova*, 19(36), 1065-1080. DOI: 10.21830/19006586.779.
- [9] Fischer, L., Paul, B., & Voigt, T. (2019). Wahrheit unter dem Vergrößerungsglas. Vorstellungen von Subjekt und Technik in der Rechtsprechung zur Polygraphie. *Zeitschrift für Soziologie*, 48(5-). DOI: <https://doi.org/10.1515/zfsoz-2019-0029>.

- [10] Motliakh, O.I. (2012). *Polygraph: scientific nature of origin, regulatory and legal regulation and permissible limits of application [Polihraf: naukova pryroda pokhodzhennia, normatyvno-pravove rehuliuвання ta dopustymi mezhi zastosuvannia]*. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].
- [11] Leshukovych, T.A. (2013). *Formy vykorystannia polihrafa u kryminalnomu provadzhenni [Forms of using the polygraph in criminal proceedings]*. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 6-1(2), 192-195 [in Ukrainian].
- [12] Motliakh, O.I. (2022). *Polihrafologhiia [Polygraphology]*. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].
- [13] Mokrytska, A., & Slipchenko, T. (2019). *Vykorystannia polihrafa u pravookhoronni diialnosti: dosvid zarubizhnykh krain [Use of the polygraph in law enforcement: experience of foreign countries]*. *Aktualni problemy pravoznavstva, Actual problems of legal science*, 2(18), 163-168 [in Ukrainian].
- [14] Chernei, V.V., & Motliakh, O.I. (2018). *Polihrafologichna diialnist yak odyin iz perspektyvnykh napriamiv rozvytku Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav [Polygraph activity as one of the promising areas of development of the National Academy of Internal Affairs]*. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Sciences*, 4(109), 13-24. DOI: <https://doi.org/10.33270/011810904.13> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Ірха Ю., Бутенко О., Погребицький М., Манжай О., Крушинський С. Проблеми нормативно-правового забезпечення застосування поліграфа в Україні. *Міжнародний журнал інформатики та мережевої безпеки*. 2021. Вип. 21 (12). С. 203–206.
- [2] Дмитренко Н. А. Застосування поліграфа у кримінальному провадженні: особливості та проблемні питання. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 22. С. 160–166. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.22.21>.
- [3] Линник О. В., Трубінова А. В. Доцільність використання поліграфа як засобу доказування у кримінальному процесі України. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 3–4 (12–13). С. 227–234.
- [4] Смірнова А. О., Туровська, А. С., Полуніна Л. В. Спроби правового регулювання детекції брехні під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. Вип. 3 (9). С. 216–222. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-216-222](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-216-222).
- [5] Шевченко С. Суб'єкти адміністративно-правових відносин психофізіологічних опитувань з використанням поліграфа. *Конституційне право. Адміністративне право і процес. Фінансове право. Інформаційне право. Міжнародне право*. 2019. № 3. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2019.03.082>.
- [6] Shumilin S. F., Kupryashina E. A., Novikova E. A., Potapov V. J., Stepanyuk A. V. Limits of Using the Results of Polygraph Testing in Criminal Procedure. *Helix*. 2018. Vol. 8 (4). P. 3535–3538. DOI: 10.29042/2018-3535-3538.
- [7] Meijer E. H., Van Koppen P. J. Lie Detectors and the Law: The Use of the Polygraph in Europe. *Psychology and Law: Bridging the gap*. 2008. No. 20. P. 31–50. DOI: 10.4324/9781315245713-10.
- [8] González V. R., Toledo F. J. C., García-García D., Pardo E. F. V. Jurisprudence on psychophysiological methods in judicial statements as a nexus of psycho-criminological knowledge. *Revista Científica General José María Cordova*. 2021. No. 19 (36). P. 1065–1080. DOI: 10.21830/19006586.779.
- [9] Fischer L., Paul B., Voigt T. Wahrheit unter dem Vergrößerungsglas. Vorstellungen von Subjekt und Technik in der Rechtsprechung zur Polygraphie. *Zeitschrift für Soziologie*. 2019. Vol. 48 Issue 5–6. DOI: <https://doi.org/10.1515/zfsoz-2019-0029>.
- [10] Мотлях О. І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування : монографія. Київ : Освіта України, 2012. 394 с.
- [11] Лешкович Т. А. Форми використання поліграфа у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6–1. Т. 2. С. 192–195. (Серія «Юриспруденція»).
- [12] Мотлях О. І. Поліграфологія : підручник. Київ : Освіта України, 2022. 550 с.
- [13] Мокрицька А., Сліпченко Т. Використання поліграфа у правоохоронній діяльності: досвід зарубіжних країн. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 2 (18). С. 163–168.
- [14] Черней В. В., Мотлях О. І. Поліграфологічна діяльність як один із перспективних напрямів розвитку Національної академії внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 13–24. DOI: <https://doi.org/10.33270/011810904.13>.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2022

Chernei V. – Doctor of Law, Professor, Rector of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0247-263X>;

Motliakh O. – Doctor of Law, Professor, Head of the Scientific Laboratory for Psychological Support and Psychophysiological Research of the Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6135-9952>

Priority Directions of the Development of Polygraphic Activities in Ukraine

The activation of polygraph activity in Ukraine convincingly proves its importance in making specific decisions by a certain category of subjects, including in problematic life situations in which a person finds himself. Polygraph data provide collection of necessary information, which is practically impossible to obtain in any other way without using special tools, as well as appropriate methods and methods of psychophysiological influence on an individual in the process of conducting such a study. Evaluating the positive achievements in the development of domestic polygraphology, one cannot ignore its weaknesses, one of which is the legislative instability of the polygraph and related activities. This gap significantly inhibits the full and systematic implementation of the obtained results of studies conducted by polygraph specialists on the order of the initiating parties. The solution to this problem is real and depends not so much on the technical or organizational capabilities of preparing a separate legislative act, but on the political will of domestic parliamentarians, who do not see the feasibility of legalizing the polygraph and activities related to its comprehensive implementation. The purpose of this scientific article is to highlight and analyze the issues raised. Methodology. The research uses the general dialectical method of scientific knowledge of real phenomena related to the regulation of polygraph activity in Ukraine. Results obtained. The scientific opinion regarding the inadequacy of the regulatory legislation existing in our country, which regulates polygraph activity, is substantiated, which thereby creates a number of problems in the issue of the full use of the results of research conducted by specialists using the polygraph. The main positions and arguments of opponents of the polygraph, which are based on the problems of regulating polygraph activity in Ukraine, are outlined. The attention is focused on their inadequate validity of interpretations regarding the full and systematic implementation of this scientific and technical device and the results obtained with its help in certain areas of practical activity. Emphasis is placed on the biased statements of individual practitioners who defend their own position that polygraph tests and their results can take over the functions of basic factual data in making specific decisions by officials, including the collection and use of relevant evidence.

Keywords: polygraph; polygraph specialist; polygraph examination; legislative non-regulation of polygraph activity.

УДК 349.22

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.18>

Дрозд О. Ю. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри поліцейського права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4514-6594>;

Панченко О. І. – кандидат юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4365-0495>

Питання загальних критеріїв відшкодування моральної шкоди, заподіяної працівникові

*Актуальність дослідження полягає в тому, що в сучасних умовах більшість трудових спорів, пов'язаних, серед іншого, з поновленням на роботі, компенсацією завданої здоров'ю шкоди тощо, супроводжуються вимогами щодо відшкодування моральної шкоди, заподіяної працівникові. Зазначене підтверджує потребу в розвитку інституту компенсації моральної шкоди в трудовому праві, зокрема оптимізації системи критеріїв її визначення. Наукова стаття має на меті дослідження загальних критеріїв оцінки моральної шкоди, завданої працівникові. **Методологія.** У процесі написання роботи було використано загальні та спеціальні методи проведення досліджень, а саме: діалектичний, монографічний, системно-структурний, логічний, нормативно-догматичний методи й метод правового моделювання. Завдяки використанню зазначеного методологічного інструментарію проаналізовано праці науковців, присвячені вивченню питання щодо визначення критеріїв оцінки моральної шкоди загалом і в трудовому праві зокрема. Доведено, що під час встановлення розміру компенсації моральної шкоди слід брати до уваги як загальні, так і спеціальні критерії. Розглянуто загальні критерії, визначені в Цивільному кодексі України. Схарактеризовано ступені глибини страждань як одного з ключових критеріїв оцінки моральної шкоди, згідно з якими вони можуть мати малозначний, значний, сильний, нестерпний, руйнівний вияви. Виокремлено типи страждань залежно від їх характеру, що також мають певну градацію: прості переживання; душевні страждання; страждання, пов'язані із фізичним болем. Особливу увагу приділено особливостям застосування вказаних критеріїв під час розгляду трудових спорів. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що автори запропонували критерії для оцінки глибини страждань і класифікації їх різновидів з огляду на трудове законодавство. Доведено, що під час оцінювання моральної шкоди суду необхідно брати до уваги не лише ступінь, а й форму вини роботодавця. **Практична значущість** полягає у формулюванні авторських доповнень і пропозицій до наявної системи загальних критеріїв.*

Ключові слова: роботодавець; трудовий спір; вина; страждання; компенсація; відповідальність; цивільне законодавство України.

Вступ

Проблема обрахування розміру відшкодування моральної шкоди є однією з найбільш дискусійних, такою, що викликає особливий інтерес серед науковців і юристів-практиків. За своєю природою ця шкода є немайновою, що обумовлює складнощі в її оцінюванні, адже чітких критеріїв визначення розміру завданої шкоди в майновому еквіваленті бути не може, адже, наприклад, обрахувати однозначно ступінь завданого душевного болю чи посягання на гідність і честь практично неможливо, тобто фактично йдеться про умовну компенсацію, на чому наголошують і власне законодавці [1].

На нашу думку, складність оцінки заподіяної моральної шкоди зумовлена такими причинами:

- відсутність законодавчо закріплених критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди;
- нечіткість критеріїв, які бере до уваги суд під час оцінки моральної шкоди;
- «розпливчатість» аргументації відповідної суми компенсації в рішеннях судів;
- призначення різних сум відшкодування моральної шкоди за аналогічних чи схожих обставин;

– ставлення до порушення трудових прав, яке призводить до заподіяння моральної шкоди як до «незначущого».

Мета і завдання дослідження

Метою нашого дослідження є питання визначення критеріїв оцінки моральної шкоди, яке є надзвичайно актуальним і таким, що потребує ґрунтовного дослідження, адже наразі науковці так і не дійшли спільної думки щодо системи «мірил», якими мають послуговуватися суди під час розгляду справ такої категорії.

Завдання, поставлені для її досягнення, є такими:

- на підставі вивчення праць науковців щодо питання визначення критеріїв оцінки моральної шкоди, положень законодавства, зокрема в трудовому праві, встановити загальні критерії відшкодування моральної шкоди;
- з'ясувати особливості визначення судом глибини фізичних і душевних страждань, градації їх ознак, а також їх характеру;

– встановити особливості характеру страждань та критерію вини як передумов визначення судом розміру відшкодування моральної шкоди.

Новизна дослідження полягає в намаганні адаптувати інститут компенсації в трудовому праві до реалій сьогодення, зокрема в спробі удосконалити систему критеріїв, за якими суд має визначати розмір моральної шкоди, заподіяної працівникові.

На дисертаційному рівні проблему відшкодування моральної шкоди розглянуто в праці С. І. Шимон [2], яка проаналізувала цей інститут як засіб захисту суб'єктивних цивільних прав. Цінними в контексті розглядуваної проблематики є висновки, запропоновані В. П. Паліюком [3]. Зокрема, автор на підставі результатів вивчення умов відповідальності за завдану моральну (немайнову) шкоду обґрунтував систему загальних й окремих критеріїв оцінки цієї шкоди та визначення розміру відшкодування, а також розробив рекомендації з удосконалення правового регулювання вказаного процесу.

Водночас О. В. Грищук [4] удосконалила визначення поняття «моральна шкода», визначила ступінь відповідності законодавства України з цього питання відповідним актам і прецедентному праву Ради Європи. Крім того, науковець висвітлила систему критеріїв обчислення розміру компенсації моральної шкоди.

Питанню відшкодування моральної шкоди у трудовому праві адресовані дисертації В. Д. Чернадчука, О. П. Сороки. Зокрема, В. Д. Чернадчук [5], надав авторське визначення моральної шкоди у трудовому праві, розглянув умови притягнення роботодавця до відповідальності, а також встановив загальні, окремі критерії оцінки такої шкоди, а також критерії, що впливають на розмір відшкодування збільшуючи чи зменшуючи його.

Встановленню загальних критеріїв відшкодування моральної шкоди, завданої працівникові, сприятиме врахування теоретичних положень дисертації О. П. Сороки [6], яка розглядає окреслене питання в контексті нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Такими критеріями дослідниця, серед іншого, вважає фізіологічні та професійні характеристики; ступінь тяжкості професійного захворювання, одержаної виробничої травми, втрати працездатності; тривалість лікування працівника тощо. Авторка розробила власну методику розрахунку грошового еквівалента моральної шкоди, завданої працівнику за цих умов, зокрема запропонувала брати за основу розрахунку прожитковий мінімум.

Загальні та спеціальні методи наукового пізнання було використано під час написання цієї статті. Зокрема, діалектичний метод – для розгляду елементів проблеми відшкодування моральної шкоди в їх єдності та взаємозв'язку. За допомогою

монографічного методу проаналізовано праці науковців, які досліджували питання визначення критеріїв оцінки моральної шкоди загалом й у трудовому праві зокрема. Системно-структурний метод застосований для систематизації критеріїв оцінки моральної шкоди. Логічний метод сприяв формулюванню концепцій «глибина страждань» і «характер страждань». Нормативно-догматичний метод дозволив проаналізувати чинне законодавство, що регламентує предмет нашого дослідження. Метод правового моделювання використаний для формулювання відповідних висновків і пропозицій.

Виклад основного матеріалу

Загальноприйнятим є підхід, за якого суд, визначаючи розмір компенсації моральної шкоди, бере до уваги такі чинники, як ступінь вини того, хто завдав шкоду; характер фізичних і моральних страждань, яких зазнала особа з огляду на власні індивідуальні особливості; дотримання принципу розумності та справедливості тощо. Водночас слід зважати на те, що зазначений перелік не є вичерпним, адже в судових рішеннях за цими справами не можуть застосовуватися однозначні формули, співмірність грошової компенсації та перенесених страждань визначають лише в межах судового розгляду, ураховуючи низку факторів й обставин, які щоразу можуть різнитися.

Критикуючи загальноприйняті підходи до визначення розміру моральної шкоди, Р. Стефанчук [7] слушно наголошує на недосконалості методик, які не мають чіткого критерію її обчислення, натомість встановлюють лише певні межі компенсації зазначеної шкоди. Водночас оптимальним науковець визнає підхід, за якого визначення загальних критеріїв відшкодування моральної шкоди, зокрема й заподіяної працівникові, має комплексний характер і передбачає певний загальний рівень, тобто «гарантований» нормативно-правовими актами, а також так званий експертний рівень [7].

У цьому контексті В. П. Паліюк [3] зауважує, що, визначаючи грошовий еквівалент відшкодування моральної шкоди, слід ураховувати як загальні критерії (стосуються всіх категорій справ і передбачені ч. 3 ст. 23 ЦК України), так і конкретні (пов'язані з індивідуальними рисами потерпілого, певними видами правовідносин) [3, с. 13–14].

3-поміж загальних критеріїв у ст. 23 ЦК України [8] визначено:

– характер правопорушення, глибина фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації;

– ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування;

– інші обставини, які мають істотне значення [8].

Водночас законодавець акцентує на тому, що під час визначення розміру відшкодування слід враховувати вимоги розумності й справедливості.

У межах цього дослідження розглянемо перші два пункти зазначеної статті, оскільки вважаємо, що третій критерій стосується фактичних даних кожної конкретної справи, а, отже, не може вважатися загальним. Що ж до вимоги розумності та справедливості, то це є базисним принципом, на якому ґрунтується будь-яке рішення суду, а тому ця засада потребує окремого дослідження.

Першим і найскладнішим є критерій глибини та характеру фізичних і моральних страждань, що оцінюються судом з урахуванням фактичних обставин, за яких було завдано моральної шкоди. Зазначений критерій є загальним для будь-яких справ про компенсацію моральної шкоди, оскільки саме глибина та характер страждань відіграють вирішальну роль під час обґрунтування розміру компенсації поряд з іншими фактами.

Досліджуючи зміст поняття моральної шкоди в контексті вживання його в цивільному законодавстві України, В. Васильєв [9] стверджує, що воно передусім позначає фізичні, душевні або моральні страждання. Дослідник доходить висновку, що смислове ядро цієї категорії становить власне поняття страждання, яким позначають сукупність емоційно-вольових почуттів людини [9, с. 12]. Підтримуючи наведену позицію, зауважимо, що дії стосовно завдання шкоди, дійсно, відображаються у свідомості потерпілого, викликаючи в нього відповідну психічну реакцію, емоційний дискомфорт, пригнічення або фізичний біль. Зазначений стан спричиняє відповідні наслідки в житті постраждалого, який, наприклад, через депресивний стан, страх і хвилювання може набути хвороб, втратити соціальні зв'язки, ділову репутацію, довірливе ставлення близьких осіб тощо.

Саме негативні наслідки немайнового характеру, спричинені вказаними стражданнями, на думку Р. Стефанчука [10], є найбільш точним критерієм, оскільки оцінці підлягає зрештою не процес спричинення страждань, а його наслідки [10, с. 220].

Визначити глибину фізичних і душевних страждань, як зазначає С. І. Шимон [11], дають змогу такі критерії, як їх характер (страждання, пов'язані з фізичним болем; переживання; душевні страждання); тяжкість шкоди, завданої здоров'ю (легкі тілесні ушкодження, середньої тяжкості, тяжкі); вид душевних страждань (страх, занепокоєння, нервозність, сором, приниження, відчай); глибина страждань (незначний фізичний або душевний біль, значний біль, сильний біль, нестерпний біль, біль руйнівної для здоров'я сили)

[11, с. 55]. Таким чином, глибина страждання безпосередньо залежить від нематеріального блага, якому завдається шкода, а також від індивідуальних особливостей особи, рис її характеру, особливостей протікання психічних процесів і реакцій тощо. Тому, визначаючи істотність вимушених змін у життєвих і виробничих стосунках, суд має брати до уваги «середню глибину» завданих страждань.

Поняття «характер страждань», так само як і дефініція «глибина страждань», не є визначеним у законодавстві України. Під цим поняттям розуміють вид страждань, яких зазнає особа: фізичних чи моральних. Прикладами фізичних страждань є підвищення артеріального тиску, задуха, запаморочення, розлади сну чи травлення, головний біль та/чи інші больові синдроми або відчуття. Моральні страждання можуть виявлятися в почутті сорому, страху, розпачу, горя, безвиході, приниженні, занепокоєнні тощо.

Так, Р. Стефанчук зазначає, що у світовій практиці виокремлюють такі різновиди страждань:

– елементарні страждання, які визначаються як психоневральний процес, що є свідомою суб'єктивною неприємністю, яка може мати місце в будь-якому негативному емоційному випадку;

– фізичні страждання, які доволі часто синонімізуються з поняттям болі й означають неприємний сенсорний та емоційний випадок, пов'язаний із фактичним чи потенційним пошкодженням тканини або описаний в термінах такого пошкодження;

– ментальні страждання як неприємні ментальні й емоційні випадки, що пов'язані з фактичним чи потенційним психологічним пошкодженням.

Автор вважає таку класифікацію цілком виправданою, додаючи, що «ментальні страждання з огляду на їх специфіку можливо було б поділити на психічні страждання (страждання, які заподіюються психічному здоров'ю особи, як наслідок психотравм) і моральні страждання (страждання, які заподіюються особі внаслідок порушення цілісності її системи моральнісних цінностей та пріоритетів)» [12, с. 69–70].

Вважаємо, що вживання терміна «моральнісні страждання» не є обґрунтованим, адже таке формулювання не зустрічаємо ні в нормативних актах, ні в спеціальній юридичній літературі. Натомість психічні чи душевні страждання є синонімом страждань моральних, через які розкривається поняття «моральна шкода», адже вони відображаються у свідомості потерпілого та викликають негативні психічні наслідки.

На нашу думку, доречнішою, з огляду на трудове законодавство та судову практику, буде така систематизація страждань: прості переживання (такі, які раптово виникають і стрімко зникають у будь-якому випадку порушення

емоційного комфорту людини – стану її душевної рівноваги, оптимального рівня емоційної зручності в соціальній і природній сферах. Наприклад, начальник дорікає підлеглому за те, що він запізнився на роботу, хоча у нього була на це поважна причина, про яку він напередодні повідомив. Звісно, працівнику образливо та неприємно, проте ці емоції швидко зникають, адже він розуміє, що керівник – зайнята людина, і легко міг про це забути); душевні страждання (негативні ментальні й енергетичні сплески, які є наслідком психоемоційної реакції на психотравмуючу ситуацію. Наприклад, начальник привселюдно принижує, погрожує звільненням, обзиває підлеглого, який запізнився на роботу через затримку в русі громадського транспорту внаслідок негоди. Через це працівник переживає сильний стрес, який спричиняє напад аритмії, його госпіталізують, а потім ще два тижні він змушений перебувати на амбулаторному лікуванні); страждання, пов'язані з фізичним болем (комплекс болісних та/або неприємних відчуттів, викликаних фізичним впливом на організм людини. Наприклад, вібраційна хвороба (професійне захворювання), яка стала наслідком підвищеного рівня вібрації на робочому місці, викликає в потерпілого фізичні страждання, пов'язані з перенесенням сильного та виснажливого фізичного болю, якого він вже ніколи позбутися не зможе).

Крім цього, на думку Р. Стефанчука, «підставою для наявності моральної шкоди повинні бути лише кваліфіковані страждання (фізичні, психічні та моральнісні) і не можуть бути елементарні страждання, оскільки вони, по-перше, є такими, що заподіюються будь-якою неприйнятною з боку особи поведінкою, а, по-друге, є надзвичайно суб'єктивними, що повинно унеможливити будь-який вплив щодо них з боку права» [12, с. 70].

Цілком згодні з такою думкою, адже елементарні страждання «супроводжують» будь-яке діяння особи, яке не відповідає нашому світогляду або порушує «вибудувану» нами систему моральних цінностей. Так, якщо, наприклад, начальник зробив зауваження своєму підлеглому за те, що останній недостатньо кваліфіковано виконав покладене на нього завдання, то в працівника виникне почуття образи та розчарування, особливо якщо він вважає, що доклав максимальних зусиль для його реалізації. Звичайно, такі дії керівника не можуть потягти за собою жодних юридичних наслідків. Якщо ж власник почне привселюдно (наприклад, на загальних зборах) принижувати чи висміювати свого підлеглого або незаконно звільнить його, через що в останнього станеться гіпертонічний криз, то, звичайно, така поведінка начальника є приводом для подання до суду позову про відшкодування моральної шкоди.

Щодо «погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливостей їх реалізації», то

тут слід розрізняти неістотні погіршення, тобто такі, які з часом зможуть повністю або частково поновитися (наприклад, травма ока значно ускладнює або перешкоджає роботі працівника, однак після лікування його зір відновиться і він зможе повернутися до виконання своїх обов'язків), та істотні погіршення, що не підлягають відновленню (наприклад, через втрату певного органу чи його функції). Так, відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року № 6, втрата будь-якого органу або втрата органом його функцій – це не загрозові для життя ушкодження, що належать до тяжких за кінцевим результатом та наслідками, а саме:

- втрата зору – повна стійка сліпотата на обидва ока чи такий стан, за якого відбувається зниження зору до підрахунку пальців на відстані двох метрів і менше (гострота зору на обидва ока 0.04 і нижче);

- втрата слуху – повна стійка глухота на обидва вуха або такий необоротний стан, коли потерпілий не чує розмовної мови на відстані трьох – п'яти сантиметрів від вушної раковини;

- втрата язика (мовлення) – втрата можливості висловлюватися членороздільними звуками, зрозумілими для оточення;

- втрата руки або ноги – відокремлення їх від тулуба чи втрата ними функцій;

- втрата репродуктивної здатності тощо [13].

Також одним із критеріїв відшкодування моральної шкоди є «ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування». Відповідно до ст. 614 ЦК України «особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом» [8]. Дефініції вини у цій статті не надано, а фактично закріплено її презумпцію, оскільки зазначено, що «особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання».

Відповідно до п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «розмір відшкодування моральної шкоди може бути зменшений судом з урахуванням ступеня вини заподіювача і потерпілого та майнового стану відповідача (громадянина)» [14].

Таке положення підтверджується як позицією законодавця, так і судовою практикою. Дійсно, згідно з п. 3 ч. 2 ст. 42 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [15], у разі, якщо комісія з розслідування нещасного випадку встановила, що ушкодження здоров'я настало не лише з вини роботодавця, а й унаслідок порушення потерпілим нормативних актів про охорону праці, розмір одноразової

допомоги зменшується на підставі висновку цієї комісії, але не більш як на 50 %.

Слушною вважаємо позицію В. Д. Чернадчук [5], на думку якого «вина роботодавця щодо заподіяння працівникові моральної шкоди має подвійне значення: власне вина зумовлює настання відповідальності, натомість її ступінь і форма пов'язані з визначенням розміру відшкодування» [5, с. 9].

Зважаючи на викладене, вважаємо, що варто брати до уваги не лише ступінь, а й форму вини порушника, оскільки ці два поняття традиційно використовують у цивільному законодавстві. І хоча форма вини не впливає на розмір відповідальності, відсутність вини відповідної форми може бути підставою для звільнення особи від відповідальності. Так, якщо шкоду працівникові заподіяно з причин, що не залежали від роботодавця, то останній до відповідальності не притягується.

Аналізований критерій впливає на збільшення чи зменшення суми компенсації: що більше ступінь вини наймача, то більшою має бути й сума, що присуджується судом. Таким чином, існує пряма залежність між ступенем вини наймача та розміром шкоди, що підлягає відшкодуванню.

Наукова новизна

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автори запропонували критерії для оцінки глибини страждань і класифікації їх різновидів з огляду на трудове законодавство. Доведено, що під час оцінювання моральної шкоди суду слід брати до уваги не лише ступінь, а й форму вини роботодавця.

Висновки

На підставі вивчення праць науковців, які досліджували питання визначення критеріїв оцінки

моральної шкоди, та відповідних законодавчих положень встановлено:

1. Уявлення українських учених про загальні критерії відшкодування моральної шкоди збігається з положеннями Цивільного кодексу України – «характер правопорушення, глибина фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступінь вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування» [8].

2. Оцінюючи глибину страждання в межах розгляду трудового спору, суд керується такими ознаками: малозначний прояв страждання, значний прояв, сильний прояв, нестерпний прояв, руйнівний прояв. Саме такі оцінні поняття ми маємо на увазі, коли говоримо про ступінь болю, який відчуваємо: слабкий, сильний, нестерпний тощо. Причому глибина страждання особи напряму залежить від нематеріального блага, якому завдається шкода, а також від індивідуальних особливостей особи.

3. З огляду на трудове законодавство та судову практику, найприйнятнішою слід вважати таку систематизацію характеру страждань у досліджуваному контексті: прості переживання; душевні страждання; страждання, пов'язані з фізичним болем. Коли ми говоримо про погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливостей їх реалізації, то слід розрізняти неістотні погіршення, тобто такі, які з часом зможуть повністю або частково поновитися, та істотні погіршення, що не підлягають відновленню. Водночас критерій вини напряму впливає на збільшення чи зменшення суми компенсації: що більше ступінь вини роботодавця, то більшою має бути й сума, яку присуджує суд. Таким чином, існує пряма залежність між ступенем вини наймача та розміром шкоди, що підлягає відшкодуванню.

REFERENCES

- [1] Lyst Ministerstva yustytzii Ukrainy "Metodychni rekomendatsii "Vidshkoduvannia moralnoi shkody": vid 13 trav. 2004 r. No. 35-13/797 [Letter from the Ministry of Justice of Ukraine "Methodical recommendations "Compensation for moral damage" from May, 13, 2004, No. 35-13/797]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua*. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04 [in Ukrainian].
- [2] Shymon, S.I. (1998). Vidshkoduvannia moralnoi (nemainovoi) shkody yak sposib zakhystu subiektyvnykh tsyvilnykh prav [Compensation for moral (non-property) damage as a way of protecting subjective civil rights]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [3] Paliuk, V.P. (2000). Pravove rehuliuвання vidshkoduvannia moralnoi (nemainovoi) shkody [Legal regulation of compensation for moral (non-property) damage]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- [4] Hryshchuk, O.V. (2002). Pravo liudyny na kompensatsiiu moralnoi shkody (zahalnoteoretychni aspekty) [The human right to compensation for moral damage (general theoretical aspects)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [5] Chernadchuk, V.D. (2001). Vidshkoduvannia moralnoi shkody pry porushenni trudovykh prav [Compensation for moral damage in violation of labor rights]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [6] Soroka, O.P. (2021). Vidshkoduvannia moralnoi shkody vnaslidok neshchasnykh vypadkiv ta profesiynykh zakhvoriuvan na vyrobnytstvi [Compensation for spiritual injury due to work accidents and occupational diseases]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

- [7] Stefanchuk, R. (2019). Metodyka kompensatsii moralnoi shkody: unus passus ad creationem [The method of compensation for moral damage: unus passus ad creationem]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 1*, 237-255. DOI: 10.33498/louu-2019-01-237 [in Ukrainian].
- [8] Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [Civil Code of Ukraine from January 16, 2003 No. 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
- [9] Vasyliiev, V.V. (2015). Okremi pytannia vyznachennia poniattia moralnoi (nemainovoi) shkody [Some issues of defining the concept of moral (non-property) damage]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, Scientific bulletin of the Uzhhorod National University, 32(2)*, 10-15 [in Ukrainian].
- [10] Stefanchuk, R. (2008). *Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib (poniattia, zmist, sistema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhyst): monohrafiia [Personal non-property rights of natural persons (concept, content, system, features of implementation and protection): monograph]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- [11] Fursa, S.Ya. (Ed.). (2009). *Tsyvilnyi protses Ukrainy: akademichnyi kurs [Civil procedure of Ukraine: academic course]*. Kyiv: S.Ya. Fursa; KNT [in Ukrainian].
- [12] Stefanchuk, R.O. (2007). Kompensatsiia moralnoi shkody yak sposib zakhystu osobystykh nemainovykh prav: problemy ta shliakhy vyryshennia [Compensation for moral damage as a way to protect personal non-property rights: problems and solutions]. *Universytetski naukovy zapysky, University scientific notes, 1*, 67-83 [in Ukrainian].
- [13] Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy "Pravyla sudovo-medychnoho vyznachennia stupenia tiazhkosti tilesnykh uskodzhen": vid 17 sich. 1995 No. 6 [Order of the Ministry of Health of Ukraine "Rules of judicial and medical determination of severity of bodily harm" from January 17, 1995, No. 6]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95#Text> [in Ukrainian].
- [14] Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy "Pro sudovu praktyku v spravakh pro vidshkoduvannia moralnoi (nemainovoi) shkody": vid 31 berez. 1995 r. No. 4 [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine "On judicial practice in cases of compensation for moral (non-pecuniary) damage" from March 31, 1995, No. 4]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> [in Ukrainian].
- [15] Zakon Ukrainy "Pro zahalnooboviazkove derzhavne sotsialne strakhuvannia": vid 23 veres. 1999 r. No. 1105-XIV [Law of Ukraine "About compulsory state social insurance" from September 23, 1999, No. 1105-XIV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» : лист Міністерства юстиції України від 13 трав. 2004 р. № 35-13/797. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04.
- [2] Шимон С. І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 1998. 199 с.
- [3] Паліюк В. П. Правове регулювання відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 18 с.
- [4] Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 20 с.
- [5] Чернадчук В. Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2001. 230 с.
- [6] Сорока О. П. Відшкодування моральної шкоди внаслідок нещасних випадків та професійних захворювань на виробництві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2021. 210 с.
- [7] Стефанчук Р. Методика компенсації моральної шкоди: unus passus ad creationem. *Право України*. 2019. № 1. С. 237–255. DOI: 10.33498/louu-2019-01-237.
- [8] Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
- [9] Васильєв В. В. Окремі питання визначення поняття моральної (немайнової) шкоди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 32. Т. 2. С. 10–15. (Серія «Право»).
- [10] Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захист) : монографія. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
- [11] Цивільний процес України: академічний курс : підручник / ред. С. Я. Фурси. Київ : Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. 848 с.
- [12] Стефанчук Р. О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1. С. 67–83.
- [13] Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95#Text>.
- [14] Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 берез. 1995 р. № 4. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
- [15] Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23 верес. 1999 р. № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>.

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2022

Drozd O. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Police Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4514-6594>;

Panchenko O. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the Department of Doctoral and Adjunct of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4365-0495>

To the Issue of General Criteria for Reimbursement of Moral Harm Caused to an Employee

Abstract. *The relevance of the study lies in the fact that in modern conditions, most labor disputes related, among other things, to reinstatement, compensation for health damage, etc., are accompanied by claims for compensation for moral damage caused to the employee. This confirms the need for the development of the institution of compensation for moral damages in labor law, in particular, the optimization of the system of criteria for its determination. The scientific article aims to study the general criteria for assessing moral damage caused to an employee. Methodology.* In the process of writing the work, general and special methods of conducting research were used, namely: dialectical, monographic, systemic-structural, logical, normative-dogmatic methods and the method of legal modeling. Thanks to the use of the specified methodological toolkit, the works of scientists devoted to the study of the issue of determining the criteria for assessing moral damage in general and in labor law in particular were analyzed. It has been proven that both general and special criteria should be taken into account when determining the amount of moral damage compensation. The general criteria defined in the Civil Code of Ukraine are considered. The degree of depth of suffering is characterized as one of the key criteria for assessing moral damage, according to which they can have insignificant, significant, strong, unbearable, destructive manifestations. Types of suffering are distinguished depending on their nature, which also have a certain gradation: simple experiences; mental suffering; suffering associated with physical pain. Particular attention is paid to the peculiarities of the application of the specified criteria during consideration of labor disputes. The **scientific novelty** of the research lies in the fact that the authors proposed criteria for assessing the depth of suffering and classifying their varieties in view of labor legislation. It has been proven that when assessing moral damage, the court must take into account not only the degree, but also the form of the employer's fault. The **practical significance** lies in the formulation of author's additions and proposals to the existing system of general criteria.

Keywords: employer; labor dispute; fault; suffering; compensation; responsibility; civil legislation of Ukraine.

УДК 616.89

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.25>

Лашин О. І. – кандидат медичних наук, заступник начальника Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7883-584X>;

Галич Я. В. – лікар-психіатр, психотерапевт, начальник відділення межових станів клініки психіатричної (з палатами для наркологічних хворих) Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5122-546X>

Токсикоманія як вид девіантної поведінки

Метою статті є вивчення передумов формування та перебігу токсикоманії як виду девіантної поведінки.

Методологія. *Методологічне підґрунтя статті становлять наукові концепції вивчення девіантної та адиктивної поведінки, а саме – хімічних залежностей. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розглянуто класифікацію токсикоманій, спричинених зловживанням опіоїдів, транквілізаторів, снодійних препаратів, психостимуляторів, галюциногенів, визначено їхній вплив на фізичний і психічний стан особистості. Схарактеризовано динаміку формування залежності відповідно до частоти вживання хімічної речовини та наслідки з боку психофізіологічного стану. Окреслено значення спадкових механізмів формування хвороб патологічної залежності та соціальних передумов формування залежності від наркотичних речовин. Визначено основні детермінанти формування психічної залежності серед яких домінуючою є неусвідомлюване прагнення та потреба в уникненні реальності. Розглянуто й описано наслідки зловживання хімічними речовинами та їхнього впливу на когнітивну сферу особистості, схарактеризовано соматичні вияви. Проаналізовано різні моделі етіології адикцій. Окреслено основні постінтоксикаційні та поведінкові й психоемоційні вияви в осіб із залежністю від хімічних речовин. Обґрунтовано прогнози щодо подальшого загострення стану. Розкрито значення біологічного радикала схильності у формуванні хвороб патологічної залежності. **Наукова новизна** статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей розвитку токсикоманії як форми девіантної поведінки через зловживання хімічними речовинами. **Висновки.** Визначено детермінанти розвитку токсикоманії, значення індивідуальних спадково-генетичних особливостей біохімічних процесів організму людини, що можуть зумовлювати схильність до виникнення залежності й девіантної поведінки.*

Ключові слова: девіантна поведінка; адиктивна поведінка; токсикоманія; зловживання; психологічна залежність; наркоманія.

Вступ

Однією з ключових проблем сучасного суспільства слід вважати адиктивну поведінку, викликану залежністю особистості від хімічних речовин. Актуальним є питання формування психологічної та фізичної залежності шляхом зловживання психоактивними речовинами, які не належать до списку наркотичних. Однією із форм девіантної поведінки є токсикоманія, для якої характерним є зловживання такими хімічними речовинами, як опіоїди, галюциногени, снодійні, транквілізатори та психостимулятори. Серед молоді й дорослого населення наявна тенденція до зростання кількості осіб, які перебувають на шляху до формування стійкої залежності з відповідними психоемоційними та поведінковими виявами. Тому актуальним є питання визначення детермінант формування стійкої залежності через зловживання хімічними речовинами, зокрема токсикоманії як виду девіантної поведінки.

Виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми. Потреба у визначенні наукових засад щодо виокремлення токсикоманії як виду девіантної поведінки та ролі біологічного й соціального факторів як передумов для формування стійкої залежності.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є наукове вивчення особливостей передумов формування адиктивної поведінки в осіб, які зловживають хімічними речовинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Феномен залежності та зловживання хімічними речовинами досліджують у таких науках, як медицина, психологія, соціологія, педагогіка тощо. Адиктологія – наука про хімічні та нехімічні залежності, яка вивчає механізми їх формування, розвитку, діагностики, профілактики, лікування та реабілітації. Це розділ сучасної психіатрії та клінічної психології, який створено наприкінці XIX століття. В Україні адиктологія як наука виникла наприкінці 1990-х років. Психологію залежності досліджували такі науковці, як: А. Єгоров, В. Каменська, Ц. Короленко, О. Лічко, Б. Мандель, В. Менделевич, Н. Мехтіханова, Є. Ніколаєва, І. П'ятницька, О. Худяков. Огляд основних психологічних особливостей формування хімічної залежності зазначає першопричину її становлення, а саме – систематичне вживання хімічної речовини.

Виклад основного матеріалу

Вживання деяких хімічних речовин викликає змінений стан свідомості, тому деякі особистості під впливом різних зовнішніх і внутрішніх факторів починають навмисно зловживати ними. Визначено, що будь-яке споживання заборонених хімічних речовин, а також прийом зовеликої кількості дозволених речовин є формами відхилення. Навіть алкоголь викликає стан, що змінює свідомість, і, хоча це й законно, сп'яніння, особливо постійне, у ситуаціях, які потребують гостроти розуму та фізичної координації, є порушенням соціальних норм. Люди неврологічно запрограмовані отримувати задоволення від слабого чи помірного впливу більшості речовин, що змінюють свідомість, тому їх використання є одночасно давнім і майже універсальним. Зловживання речовинами, що змінюють свідомість, спричиняє важкі, а іноді й трагічні наслідки: дискоординацію, сплутаність свідомості, ризиковану поведінку і, зрештою, психічні та фізичні захворювання.

Вживання наркотиків має як об'єктивну (позитивістську), так і суб'єктивну (конструктивістську) сторони. З одного боку, це форма поведінки, що ідентифікується, вона має певні конкретні, вимірні наслідки, що є продуктом факторів, які можна виявити з наукового погляду. З іншого боку, вживання наркотиків також певним чином класифікується широким загалом, законом і засобами масової інформації. Цілком імовірно, що передбачуваний ризик вживання наркотиків досить надійно залежить від ступеня вживання, тобто, чим більша потенційна шкода від вживання наркотику, тим більше ризикованим громадськістю сприймає його вживання, і тим нижчою є ймовірність його використання в загальній популяції. Іншими словами, вживання наркотиків, як і всі значущі явища, конструюється соціально та культурно.

На думку М. С. Іванова, мотивація в тому, як її розуміють більшість дослідників, перестає бути першорядним чинником формування залежності.

Автор вважає, що механізм формування психічної залежності заснований на частково неусвідомлюваному прагненні та потребі уникнення реальності. Цей механізм, за твердженням М. С. Іванова, працює незалежно від свідомості людини та характеру її мотивації під час взаємодії з адиктивним агентом, включаючись одразу після знайомства та початку більш-менш регулярних контактів з ним. Таким чином, незалежно від того, чим керується людина, коли вона вперше починає вдаватися до контактів з потенційним агентом адикції, включається механізм формування залежності.

Підґрунтям механізму уникнення реальності є потреба людини у «відстороненні» від повсякденних клопотів і проблем, своєрідна трансформація потреби в збереженні енергії.

Біохімічні аспекти механізму засновані на природному прагненні людини позбутися всіляких проблем і неприємностей, пов'язаних із повсякденним життям. Адиктивна реалізація – це простий спосіб пожити в іншому житті, де відсутні проблеми, робота, на яку потрібно ходити щодня, немає клопоту із заробляння грошей на життя тощо.

На перший погляд, може здатися, що різні види адиктивної реалізації є засобом зняття стресів, зниження рівня депресії. Насправді ж люди зазвичай зловживають подібними способами уникнення реальності: людина на певний час виходить зі світу адиктивної реалізації в реальний світ, щоб не забути, яким він є, задовольнити свої фізіологічні потреби. Решта піраміди потреб зміщена до контактів з адиктивним агентом і задовольняється там. Постійний відхід від реальності спричиняє посилення цього прагнення та появу стійкої потреби втечі від неї.

Ще один із психологічних механізмів формування залежності М. С. Іванов пов'язує з підвищеним рівнем тривожності в людини. Насправді до проблеми високої тривожності в адиктивів існує два основних підходи: висока тривожність як причина залежності та висока тривожність як наслідок цієї залежності. Найімовірніше, як одна з причин залежності, висока тривожність посилюється під впливом тривалості та регулярності адиктивної реалізації.

Дослідники вивчають різні етіологічні моделі адикції, одні з яких ґрунтуються на поведінкових і соціальних теоріях, інші – на біологічних теоріях і концепціях.

Окреслюючи біологічні механізми алкогольної та наркотичної залежності, Н. А. Сирота та В. М. Ялтонський, посилаючись на І. П. Анохіна, стверджують, що нейрофізіологічні механізми розвитку залежності від алкоголю та наркотиків зосереджені в стовбурових і лімбічних структурах мозку. Це так звана «система підкріплення», що бере участь у забезпеченні регуляції емоційних станів, настроїв, мотиваційної сфери, психофізичного тону, поведінки людини загалом, її адаптації до навколишнього середовища. З одного боку, психоактивні речовини (далі – ПАР) здатні спричинити розвиток залежності, з іншого – впливають хімічним шляхом на систему підкріплення, активізуючи її та впливаючи на метаболізм нейромедіаторів [1–2].

Результати численних досліджень свідчать, що саме вплив ПАР і нейрохімічні процеси, що відбуваються в мозку, є підґрунтям розвитку синдрому залежності. Кожна з ПАР має свій фармакологічний спектр дії. Однак у всіх речовин, здатних викликати синдром залежності, є загальна ланка фармакологічної дії – це характерний вплив на катехоламінову нейромедіацію в лімбічних структурах мозку, зокрема в системі підкріплення [3].

Вплив ПАР спричиняє інтенсивний викид з клітинних депо у цих відділах мозку нейромедіаторів із групи катехоламінів (насамперед дофаміну), а, отже, до сильнішого порушення системи підкріплення, яке супроводжується позитивно забарвленими емоційними переживаннями. Вільні катехоламіни піддаються дії ферментів метаболізму та швидко руйнуються. Частина вільного медіатора завдяки механізму зворотного захоплення повертається до депо.

Повторні прийоми ПАР спричиняють виснаження запасів нейромедіаторів, що проявляється в недостатньо вираженому збудженні системи підкріплення на час вступу «нормального» імпульсу. Це виявляється в падінні настрою, відчутті млявості, слабкості, переживанні нудьги, емоційного дискомфорту, депресивних симптомах. Прийом ПАР на цьому тлі знову викликає додаткове вивільнення нейромедіаторів із депо, що тимчасово компенсує їх дефіцит і нормалізує діяльність лімбічних структур мозку. Цей процес супроводжується суб'єктивним відчуттям поліпшення стану, емоційним і психічним збудженням. Однак вільні катехоламіни знову швидко руйнуються, що спричиняє подальше падіння рівня їхнього змісту і, як наслідок, – погіршення психоемоційного стану; відповідно, виникає прагнення знову використати ПАР. Це порочне коло є підґрунтям формування психічної залежності від алкоголю та наркотичних речовин. Описані механізми є провідними, проте вони супроводжуються й багатьма іншими порушеннями нейрохімічних процесів, функцій мозку та поведінки загалом [4].

У разі подальшого вживання ПАР розвивається дефіцит медіаторів. У цьому випадку як компенсаторний механізм виступає посилений синтез катехоламінів і придушення активності ферментів, необхідних для їх метаболізму (моноамінооксидаза, дофамін-бета-гідроксилаза тощо), які контролюють перетворення дофаміну в норадреналін. Таким чином, стимульований черговим прийомом ПАР викид катехоламінів та їх прискорене, надмірне руйнування поєднуються з компенсаторно посиленим синтезом цих нейромедіаторів. Відбувається формування прискореного колообігу катехоламінів. Тепер у разі припинення прийому ПАР, тобто в період абстиненції, посиленого вивільнення катехоламінів із клітинного депо немає, і синтез його прискорений. Унаслідок зміни активності ферментів у біологічних рідинах і тканинах накопичується дофамін. Усе це обумовлює розвиток основних клінічних ознак синдрому, що розвивається через скасування наркотика чи алкоголю. Абстинентний синдром є показником фізичної залежності від ПАР, що сформувалася. Цей стан характеризується необхідністю постійної присутності ПАР щодо

нормального функціонування організму, але тепер уже на якісно іншому рівні.

З метою диференціації понять хімічної залежності варто більш детально розглянути поняття токсикоманії.

Токсикоманії – захворювання, спричинені зловживанням речовинами, не включеними до державного переліку наркотиків, що проявляються психічною (а іноді й фізичною) залежністю від них. Основна відмінність між наркотиками та токсичними речовинами полягає у відсутності відносно останніх юридичного критерію. Однак з огляду медицини підхід до цих хвороб і принципи їх лікування однакові. Якщо зловживання речовиною, не віднесеною до наркотиків, набуває значного поширення, то ця речовина може бути внесена до переліку наркотиків, і захворювання, спричинене її зловживанням, буде називатися наркоманією [5–7].

У праці «Токсикологічна хімія» В. П. Крамаренко розмежовує та окреслює поняття хімічної залежності й токсикоманії.

Токсикоманія характеризується розвитком психічної, а в низці випадків – фізичної залежності, зміною толерантності до вживаної речовини, психічними та соматичними розладами, зміною особистості.

Психічна залежність (пристрасть) виявляється у хворобливому бажанні безперервно чи періодично вживати психоактивну токсикоманічну речовину з метою викликати певні відчуття або усунути психічний дискомфорт; фізична залежність (стан адаптації до речовини) характеризується виникненням після відміни вживання токсикоманічної речовини абстинентного синдрому; толерантність (до токсикоманічних речовин) – необхідність поступового підвищення дози для досягнення бажаного ефекту, який раніше наставав у разі застосування меншої дози. Між токсикоманією та наркоманією медико-біологічних відмінностей немає [8–10].

Токсикоманія може сформуватися на тлі зловживання багатьох препаратів і речовин. Переважно це препарати снодійної та седативної дії – похідні барбітурової кислоти; транквілізатори бензодіазепінового ряду; протипаркінсонічні (тригексифенідил), антигістамінні (дифенгідрамін, прометазин) засоби; психостимулятори (ефедрин, кофеїн); засоби для інгаляційного наркозу (медичний етер, закис азоту). Велику групу становлять речовини, які не є лікарськими препаратами, але їх використовують для інгаляційної токсикоманії. До них належать леткі органічні розчинники (толуол, бензол, ацетон, бензин та ін.), а також різні засоби побутової хімії. Будь-яка токсикоманічна речовина в установленому порядку може бути визнана наркотичною.

Класифікація токсикоманій:

1) опійна;

2) спричинена зловживанням транквілізаторами та снодійними препаратами;

3) спричинена зловживанням психостимуляторами;

4) спричинена зловживанням галюциногенами:

- атропіновмісними засобами;
- антигістамінними препаратами;
- циклодолом;

5) спричинена вдиханням летких органічних розчинників;

6) нікотинomanія;

7) політоксикоманія.

Останнім часом широкого поширення набуло зловживання трамадолом, який є синтетичним опіоїдом, що чинить анальгетичну дію, через що широко застосовується для купірування болювого синдрому під час різних захворювань. Препарат у вигляді гідрохлориду трамадолу випускається під різними назвами, в Україні популярними є тралган і трамангін. Багато підлітків для досягнення ейфорії як перший препарат використовували трамадол, його відносна доступність спричинила значне зловживання ним серед підлітків. Ейфорія виникає після вживання 300 мг трамадолу [11, с. 127].

Трамадолова токсикоманія формується повільно, психічна залежність виникає через 3–6 міс. від початку зловживання. Одночасно з психічною залежністю розвивається абстинентний синдром, який виявляється неврозоподібною та депресивною симптоматикою, яка супроводжується болем у м'язах і диспептичними явищами, ступінь вираженості яких вищий, ніж у разі вживання опійних наркотиків, виготовлених кустарним способом. Після припинення вживання трамадолу в деяких хворих протягом тривалого часу (до 2 міс. й більше) спостерігалися біль, почуття печіння у внутрішніх органах, суглобах, м'язах [12].

Вживання трамадолу має високий потенціал розвитку зловживання. Попри те, що препарат, здається, має низький потенціал для зловживання, у науковій літературі висвітлено докази зловживання, залежності й абстиненції. Зловживання ним є фактором високого ризику. Для осіб, які його використовують, розвиток залежності є менш імовірним, на відміну від вживання інших опіоїдів, оскільки зловживання серед них є більш імовірним. Трамадол може бути найбільш доцільним для лікування гострих хворобливих станів, але його можна застосовувати лише під постійним і пильним наглядом лікаря задля запобігання розвитку девіацій.

Зловживання транквілізаторами – одна з найпоширеніших форм токсикоманій, оскільки ці препарати широко призначають лікарі всіх спеціальностей, а нерідко їх використовують і за відсутності лікарського призначення. Найбільш

токсикогенними є бензодіазепінові транквілізатори – найпоширеніша у світі група препаратів. Найчастіше зловживають діазепамом (седуксен, реланіум, сибазон), лоразепамом (активан), нітразепамом (радедорм, еуноктин), феназепамом, альпразоламом (ксанакс), клоназепамом, рідше – хлордіазепоксидом (еленіум). Тривале використання бензодіазепінів спричиняє розвиток толерантності й абстинентного синдрому. Інтоксикації, викликані бензодіазепінами в разі перорального їх вживання, настають за 15–20 хв. [13]. З'являються такі ознаки, як запаморочення, відчуття спокою, поліпшується настрій, усі проблеми відходять на задній план. Розвивається легка оглушеність – особи перепитують запитання, відповідають із затримкою, важко концентрують увагу, їхня мова стає «змазаною», хода хиткою. Вживання препаратів у дуже високих дозах викликає сон, а в деяких випадках – сопор. Тривале зловживання транквілізаторами спричиняє формування органічного дефекту особистості з інтелектуально-мнестичним зниженням, млявістю, черствістю, брутальністю, егоїстичністю, жорстокістю стосовно близьких. Також грубо порушуються етичні норми поведінки, різко знижується працездатність, обличчя хворого набуває маскоподібного вигляду, міміка збіднюється, мова й рухи сповільнюються.

Варті уваги токсикоманії, спричинені зловживанням кофеїном, який міститься в харчових продуктах і в таких напоях, як: кава, чай, какао, шоколад, кола. У чашці кави із зерен міститься 90–140 мг кофеїну, у чашці розчинної кави – близько 70 мг, у чаї – 30–80 мг. Кофеїнова інтоксикація виражається гіпоманіакальним станом: настрій стає ейфоричним, підвищується активність, пацієнти відчувають приплив сил, енергії, навколишнє сприймається яскравіше, думки течуть швидко, відчувається поліпшення інтелектуально-мнестичних здібностей, водночас посилюється перистальтика шлунка, збільшується серцебиття, підвищується артеріальний тиск. У разі передозування кофеїну (вживання від 240 до 720 мг препарату) розвивається збудження, тривога, панічна атака, безсоння [12]. Доза кофеїну 20 г вважається летальною. У постінтоксикаційний період хворі астеничні. Настрій у них нестійкий. У разі тривалого зловживання кофеїном розвивається абстинентний синдром, який зазвичай виникає через кілька годин після останнього споживання напоїв, що містять кофеїн. З'являється сильний головний біль, що не купірується анальгетиками, м'язове напруження, дратівливість, тривога, погіршується настрій, хворі відчувають утому, сонливість, що супроводжується тремором. Зловживання надмірно міцним чаєм (чефіром) призводить до психопатизації з нестійкістю настрою, емоційною нестриманістю, соціальною дезадаптацією.

Холінолітичні препарати, які використовують токсикомани, представлені трьома групами:

– атропінумісні препарати (дурман, беладонна, астматол);

– антигістамінні засоби (димедрол, піпольфен);

– антипаркінсонічні препарати (циклодол).

Вживання їх спричиняє виникнення галюцинацій та інших психічних і поведінкових розладів. Зловживання ними поширене переважно серед підлітків.

Досить рідко спостерігаємо зловживання атропінумісними препаратами. Іноді використовують насіння отрутно́ї дикорослої рослини – дурману, яке містить низку алкалоїдів, зокрема атропін [13–14]. Уживання 15–25 насінин дурману спричинює деліріозний стан з метаморфопсіями, порушення схеми тіла, рухове збудження, пустотливість. Соматоневрологічною симптоматикою психозу є гіпертермія, гіперемія обличчя з крапковими крововиливами на чолі, ціаноз губ, тахікардія, мідріаз, сухість слизових оболонок. Гострий період триває до 1 доби.

У постінтоксикаційний період спостерігаємо загальну слабкість, розбитість, головний біль, хитку ходу, дисфункцію травного тракту. Надалі протягом декількох діб у вечірні години з'являються невмотивований страх, тривога, метушливість, сон стає поверхневим.

Атропін і скополамін у низьких дозах застосовують у медицині, вживання їх у високих дозах спричиняє галюциногенний ефект. Після їх застосування виникає сухість у роті, тахікардія, порушується чіткість зору, контроль над моторикою. До летального кінця призводить пригнічення дихання, причому виникає це від доз, що ненабагато перевищують мінімальну ефективну. У стані наркотичного сп'яніння особа не шукає контакту з оточуючими, вона занурена у свої переживання, вимовляє нескладні уривчасті фрази, вона може описати свої переживання, але після виходу з цього стану нічого про нього не пам'ятає [15–17].

Зловживання антигістамінними препаратами спостерігаємо досить рідко. Підлітки зазвичай вживають їх разом із алкоголем для досягнення «оглушення», опійні наркомани додають димедрол до основного наркотику для більш тривалої його дії. Вживання димедролу у високих дозах спричиняє розвиток делірію, подібного до циклодолового. Зорові галюцинації, так само, як і в разі циклодолового делірію, відрізняються калейдоскопічністю та зазвичай реально відображають ситуацію, що передує інтоксикації. У постделіріозний період переважають явища астенії. У разі астматолового делірію хворі дезорієнтовані в просторі та часі, зі страхом озираються навколо, до чогось прислухаються, щось шукають у меблях, на підлозі. Вони майже не доступні контакту, вимовляють уривчасті фрази, що свідчать про

галюцинаторні переживання. Їхні обличчя гіперемійовані, зіниці розширені, пульс прискорений. У постделіріозний період з'являється адинамія, слабкість, млявість, байдужість, підвищена розумова стомлюваність, неможливість концентрувати увагу.

Зловживання протипаркінсонічними препаратами, зокрема циклодолом, не має ізольований характер, водночас формується токсикоманія з вираженою психічною, фізичною залежністю, зміною толерантності до вживаної речовини. Циклодолова токсикоманія спостерігається переважно в підлітків і людей молодого віку. Гостра інтоксикація циклодолом відбувається від вживання кількох десятків таблеток і містить 4 фази: ейфоричну, звуженої свідомості, галюцинаторну та фазу виходу [18–19].

У разі передозування циклододолу розвивається циклодоловий делірій: спочатку з'являються фрагментарні зорові галюцинації, до яких надалі приєднуються маревні ідеї та сценподібні галюцинації. Основними симптомами циклодолового делірію є порушення орієнтації в просторі, застрашливі зорові та слухові галюцинації з гостро виникаючим маренням переслідування, відношення [20]. У перебігу циклодолового делірію спостерігаються світлі проміжки від декількох хвилин до декількох годин, коли свідомість прояснюється, галюцинації припиняються, але спогади про них зберігаються, хворі охоче діляться ними з оточуючими та дають хворобливим переживанням критичну оцінку. Уже на перших етапах наркотизації у хворих, які вживають високі дози циклододолу (до 25-30 таблеток), порушується пам'ять, увага, знижується кмітливість, сповільнюється мислення, розвиваються характерні неврологічні симптоми: на тлі блідості обличчя губи стають червоними, щоки рожевими – частіше це забарвлення у формі метелика. З'являється тремор пальців, мимовільні посмикування окремих груп м'язів, підвищення м'язового тону, хода стає своєрідною – випрямлена спина, відставлені ноги та руки, ходьба на випрямлених ногах.

Токсикоманії, спричинені інгалянтами, а саме засобами побутової та промислової хімії. У 60-х роках минулого сторіччя з'явилися повідомлення про використання підлітками різних летких речовин, під час вдихання яких виникали стани своєрідного сп'яніння. Спочатку це було помічено в США та країнах Західної Європи, але незабаром це захоплення поширилося й у нашій країні [21]. Клінічна картина гострої інтоксикації під час вживання різних речовин, крім загальних ознак, має й низку відмінностей. Ефект настає за кілька секунд після початку вдихання. Сп'яніння парами бензину починається з відчуття лоскотання в носі, горлі, кашлю, почервоніння обличчя, склер,

з'являється мідріаз, тахікардія, ністагм, мова стає дизартричною, рухи некоординованими.

Якщо вдихання органічних розчинників триває, то після оглушення розвивається рухове занепокоєння, а іноді й збудження. З'являється ейфорія, психосенсорні розлади у вигляді макропсії і мікропсії, дисморфопсії: предмети здаються зміненими в розмірі, спотвореними, змінюється тембр зовнішніх звуків, почуті слова та звуки багаторазово повторюються. Згодом (у разі продовження інгаляції) з'являється дезорієнтація, хворі перестають сприймати реальність. У разі заплучених очей з'являються яскраві, образні, сценподібні галюцинації, що за визначеним сюжетом змінюють одна одну, чи картини не пов'язані між собою. Відбувається переплетення реального з фантастичним: переважають картини казкового, пригодницького чи еротичного змісту, що копіюють іноді сюжети раніше бачених фільмів, які наче проєктуються на екран.

У разі сп'яніння від парів плямовивідників після ейфорії відбувається візуалізація уявлень, усі видіння довільно викликаються та відображають те, про що хворий чув, бачив, читав чи фантазував. Настрій залежить від змісту галюцинацій, як і в разі вдихання парів бензину, з'являються навіть ті видіння, що викликають страх. З'являється і яскраві, сноподібні видіння казково-фантастичного змісту, нерідко виникає подвійне орієнтування, коли особи бачать себе учасниками галюциаторних картин, висловлюють поодинокі маревні ідеї. Зазвичай підлітки намагаються усамітнитися в місцях, де їм ніхто не буде заважати годинами захоплюватися своїми видіннями [22]. Якщо заважати чи перешкоджати продовженню інгаляцій, то це спричинить злість й агресію у хворих. Під час онейроїдного стану хворий приголомшений, заціпенілий, його голова опущена, очі напівзакриті, на обличчі застигла посмішка, він не реагує на звертання до нього. У разі важкого отруєння ацетоном онейроїд переходить у сопорозний стан і кому. Як правило, залежні пам'ятають про онейроїдні переживання та протягом декількох днів часто повертаються до цих спогадів.

Вдихання інгалянтів частіше здійснюють хлопчики у віці 9–15 років. Початок зловживання зазвичай відбувається в групах від кількох до 2–3 десятків людей. Вони формуються або в школі, або за місцем проживання підлітків.

Етап епізодичного вживання триває 1–5 місяців, іноді – до 1 року. Поступово формується психічна залежність, однією з основних діагностичних ознак якої є перехід від групового вживання інгалянтів до індивідуального. Окрім цієї ознаки, про залежність, що сформувалася, свідчить підвищення дози вживаної речовини, тобто зростає толерантність. Подовжується час інгаляції (іноді багато годин поспіль), інгаляції повторюються щодня, по кілька разів на день. Підлітки-

токсикомани не відчувають зняковілості, коли хтось викриває їх у зловживанні, навпаки, виявляють агресію. Вони вже не прагнуть приховати вдихання інгалянтів від батьків [23–25].

Можливість розвитку фізичної залежності у разі зловживання інгалянтами визнається не всіма. Деякі дослідники вважають ознаками фізичної залежності вегетативні порушення, а також депресії з дисфоріями в постінтоксикаційний період. Однак більшість розцінюють ці порушення як прояви енцефалопатії. Під час майже щоденного вдихання інгалянтів протягом тижнів/місяців розвивається токсична енцефалопатія та стійкий психоорганічний синдром. Найбільш виражені вияви токсичної енцефалопатії та психоорганічного синдрому прослідковуємо в разі інтоксикацій бензином. У цих самих хворих спостерігаємо ураження печінки, нирок, недокрів'я з лейкопенією, через зловживання плямовивідниками – часті хронічні бронхіти.

Найпоширенішою формою залежності є нікотинізм (тютюнова залежність). Зловживання палінням тютюну може трансформуватися в токсикоманію. Згідно з Міжнародною класифікацією хвороб, розлади, пов'язані з вживанням тютюну (F17), відносять до поведінкових і психічних наслідків вживання психоактивних речовин (F1) [26].

У країнах Заходу курцями є половина чоловіків і більш ніж третина жінок, половина з них викурює понад 11 сигарет на день. Переважно курці знають про шкodu паління, але продовжують палити. Ця звичка міцно ввійшла в життя і побут багатьох людей, стала необхідною життєвою потребою [27]. Однією з основних причин початку паління є цікавість, бажання відчути щось нове. Саме це найбільше цікавить підлітків.

Нікотин та інші складові тютюнового диму легко всмоктуються в кров і розносяться нею по всьому організмові. За 2–3 хв. після вдихання тютюнового диму нікотин впливає на головний мозок, що полягає в короточасному підвищенні його активності. Це суб'єктивно сприймається курцем як сплеск енергії, своєрідне відчуття піднесення та заспокоєння. Його дія нетривала, тому незабаром знижується активність і погіршується настрій, з'являється прагнення викурити наступну сигарету [28–29].

У разі важкого ступеня нікотинової інтоксикації виникають порушення, що можуть спричинити летальний кінець. Нікотин має високий ступінь наркогенності, що випливає хоча б з такого факту – 85 % людей, що викурювали першу сигарету, надалі стають курцями. Не в усіх курців виробляється залежність. Поряд з так званим запеклим палінням, зазначають помірне паління та паління для усунення психічного напруження. Однак у двох останніх випадках тютюновий дим спричиняє такі самі, але менш виражені патологічні симптоми, як і в запеклих курців.

Варто розглянути детермінанти виникнення хімічної залежності. До біологічних передумов розвитку хвороб патологічної залежності належать:

– здатність організму людини до вироблення власних, ендогенних, психоактивних речовин, що беруть участь у формуванні настрою, особливих емоційних переживань, знеболюванні тощо;

– наявність специфічних, на рівні клітин, рецепторів, що вступають у взаємодію з психоактивними речовинами;

– особливості продукції ферментів, що регулюють процеси метаболізму (розпаду) психоактивних речовин в організмі (наприклад, під час розпаду алкоголю – алкогольдегідрогенази, альдегіддегідрогенази, каталази тощо).

Стійкість до алкоголю, що визначає різний ступінь ризику розвитку хвороб патологічної залежності, генетично детермінована та пов'язана з ферментативною активністю, яка неоднакова в представників різних рас. Типова алкогольдегідрогеназа (фермент, що перетворює алкоголь на ацетальдегід) властива європейцям і має високу активність. Нетипова алкогольдегідрогеназа властива представникам монголоїдної раси, метаболізує алкоголь удесятеро швидше, ніж зумовлює більш швидке утворення токсичного ацетальдегіду, розвиток стану сп'яніння, і, зрештою, спричиняє швидший розвиток і зловиякний перебіг алкоголізму.

Загальновідомим є факт, що багато хто пробує психоактивні речовини, зокрема алкоголь, але вживають його надалі тільки ті, у кого є біологічний радикал схильності. У дітей і кровних родичів-алкоголіків, наркоманів імовірність наркологічних захворювань у чотири-шість разів більша, ніж у дітей і родичів здорових.

Спадкові механізми формування хвороб патологічної залежності підтверджено спостереженнями за однояйцевими близнюками. За наявності в одного з них хвороби патологічної залежності ймовірність її формування в іншого різко зростає, незалежно від умов його виховання та соціального впливу. Підґрунтям розвитку хвороб патологічної залежності є здатність психоактивних речовин, подібних або тотожних ендогенним,

специфічно впливати на центральну нервову систему та викликати зміну психічного стану.

Отже, етіологію хімічних залежностей достеменно не визначено. Найпоширенішою причиною вживання різних психоактивних речовин можна вважати їх здатність змінювати психічний стан людини з виникненням суб'єктивно приємних станів, відчуттів й емоцій (ейфорії), а також прагнення людини ввійти у стан ейфорії, не докладаючи для цього значних зусиль. Виникнення позитивного умовного рефлексу спричиняє бажання повторного вживання наркотику з подальшим формуванням залежності. Таким чином, основним етіологічним фактором наркоманій і токсикоманій є психоактивна речовина, фармакологічні особливості впливу якої на людину визначають можливість розвитку фізичної та психічної залежності.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в систематизації та узагальненні результатів досліджень щодо вивчення особливостей розвитку токсикоманії як форми девіантної поведінки через зловживання хімічними речовинами, які не внесено до переліку наркотиків.

Висновок

Встановлено, що в разі зловживання хімічними речовинами порушуються функції опіюйдних пептидів – енкефалінів, ендорфінів й інших представників цієї групи, що беруть активну участь у регуляції гомеостатичних функцій організму, та біогенних змін у мозку – дофаміну, норадреналіну, серотоніну, що опосередковують фармакологічні та поведінкові реакції. Індивідуальні спадково-генетичні особливості цих біохімічних процесів можуть зумовлювати схильність до виникнення залежності. Токсикоманію слід розглядати як хворобу, характерними особливостями якої є психічна та, в окремих випадках, фізична залежність, сформована внаслідок зловживання хімічної речовини, не віднесеної до переліку наркотиків. Описана характеристика токсикоманії вказує на адикцію, яка є видом девіантної поведінки.

REFERENCES

- [1] Korolenko, Ts., (2000). *Adyktivna povedinka. Zahalna kharakterystyka ta zakonirnosti rozvytku* [Addictive behavior. General characteristics and patterns of development]. *Psykhia triia ta medychna psykhologia, Psychiatry and medical psychology*, 1(2), 8-15 [in Ukrainian].
- [2] Ustinova, L., (2018). Aktualni pytannia profilaktyky ta vyavlennia pyiatstva, narkotychnoi zalezhnosti ta toksykomanii [Actual issues of prevention and detection of drunkenness, drug addiction and drug addiction]. *Medytsyna nevidkladnykh staniv, Emergency medicine*, 7(94), 59-64 [in Ukrainian].
- [3] Havenko, V.L., Bitenskyi, V.S., & Abramov, V.A. (2015). *Psykhia triia i narkologia* [Psychiatry and narcology] (2nd ed., rev.). V.L. Havenko, V.S. Bitenskyi (Eds.). Kyiv: Medytsyna [in Ukrainian].
- [4] Satel, S.L. (2001). 4 is drug addiction a brain disease? *Drug Addiction and Drug Policy*, 118-143. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674038622-005>.

- [5] Serdiuk, O.O., & Chuhunov, V.V. (Ed.). (2022). *Psykhiiatriia ta narkolohiia. Instrumenty vymiriuvannia zalezhnosti [Psychiatry and narcology. Dependency measurement tools]*. Kharkiv-Zaporizhzhia. DOI: <https://doi.org/10.32631/msu2022> [in Ukrainian].
- [6] *Drugs and addictive behavior*, 4(2). DOI: <https://doi.org/10.21501/issn.2463-1779>.
- [7] Podolian, V.M. (2021). Adolescent drug addiction in Ukraine: medical, social and psychological aspects. *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*, 55(2), 7-16. DOI: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-55-2-7-16>.
- [8] Restrepo Escobar, S.M. (2016). Consumo De Alcohol En Universitarios Y Su Relación Con Los Factores De Riesgo 2011. *Drugs and Addictive Behavior*, 1(1). DOI: <https://doi.org/10.21501/24631779.1762>.
- [9] Fung, H. (2017.). *Motivating drug addicts for treatment*. DOI: https://doi.org/10.5353/th_b3124667.
- [10] Kyrkoulis, G., & Stamatopoulou, D. (2003). A study on the relationship between self-concept and physical self-concept of drug addicts and former drug addicts. *PsycEXTRA Dataset*. DOI: <https://doi.org/10.1037/e547922012-203>.
- [11] Bennett, M.I. (2010). Opioids. *Neuropathic Pain*, 125-136. DOI: <https://doi.org/10.1093/med/9780199563678.003.001>.
- [12] Knaggs, R. (2019). Opioids, opioids and more opioids. *British Journal of Pain*, 13(3), 135-136. DOI: <https://doi.org/10.1177/2049463719854779>.
- [13] Atropine. (2021). *Reactions Weekly* 1859. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40278-021-97161-9>.
- [14] Kurdil, N. (2021). Produkty pryrodnoho opiiu v suchasni strukturii narkotychnykh otruieni (ohliad literatury ta rezultaty skryninhu na narkotyky u 1990-2020 rr.) [Natural opium products in the modern structure of drug poisoning (literature review and drug screening results in 1990-2020)]. *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*, 54(1), 64-72. DOI: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-54-1-64-72> [in Ukrainian].
- [15] Monnery, D. (2019). *THINK Delirium: A Step-wise Approach to Recognising and Managing Delirium in Palliative Care*. DOI: <https://doi.org/10.26226/morressier.5c76c8bce2ea5a72376126d1>.
- [16] Page, M., & Ely, M. Delirium, a patient testimony. *Delirium in Critical Care*, xiv-xviii. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139924184>.
- [17] Bevzuyk, D.A., & Levicheva, N.A. (2018). The Mechanisms of Developing the Withdrawal Syndrome by Non-Chemical Dependence and its Correction in the Experiment. *Ukrains'kij Zhurnal Medicini, Biologii Ta Sportu*, 3(4), 179-183. DOI: <https://doi.org/10.26693/jmbs03.04.179>.
- [18] Wong, W.A. (2020). *Adolescent drug addicts and their search for identity*. China - Hong Kong: Open Dissertation Press. DOI: [10.5353/th_b3124644](https://doi.org/10.5353/th_b3124644).
- [19] Yusko, V.A. (2020). Komparatyvnyi analiz proiaviv deviantnoi povedinky sered ukrainskykh pidlitkiv (tiutunopalinnia, alkoholizm, narkomanii) [Comparative analysis of manifestations of deviant behavior among Ukrainian teenagers (tobacco smoking, alcoholism, drug addiction)]. Kyiv. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/35919> [in Ukrainian].
- [20] Siegel, R.K. (1978). Hallucinogens and attentional dysfunction: a model for drug effects and reality testing. *The Psychopharmacology of Hallucinogens*, 268-296. DOI: <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-021938-7.50021-7>.
- [21] Avlasovych, V.V., & Trunova, I.O. (2016). Narkomaniiia yak sotsialna nebezpeka dla molodi [Drug addiction as a social danger for young people]. *Suchasni tekhnologii u promyslovomu vyrobnytstvi, Modern technologies in industrial production: 7th All-Ukrainian Scientific and Technology Conference* (vol. 2), (pp. 28). Sumy: SumDU. Retrieved from <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45319> [in Ukrainian].
- [22] Rastegar, D.A. (2020). Hallucinogens and Dissociatives. *ASAM Handbook of Addiction Medicine*, 219-238. DOI: <https://doi.org/10.1093/med/9780197506172.003.0009>.
- [23] Addiction lives: Wayne hall. (2017). *Addiction*, 113(3), 564-567. DOI: <https://doi.org/10.1111/add.13965>.
- [24] Evropejskij shkolyj issledovatel'skij proekt po alkogolyu i narkotikam. *European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD)*. Retrieved from <http://www.espad.org/>.
- [25] Fattore, L. (2012). Considering gender in cannabinoid research: A step towards personalized treatment of marijuana addicts. *Drug Testing and Analysis*, 5(1), 57-61. DOI: <https://doi.org/10.1002/dta.1401>.
- [26] Ponomarenko, V., Nahorna, A., & Panasenko, H. (Trans). (2001). *Mizhnarodna statystychna klasyfikatsiia khvorob ta sporidnykh problem okhorony zdorovia. Desiaty perehliad [International Statistical Classification of Diseases and Related Health Care Problems. Tenth revision]*. Kyiv: Zdorovia [in Ukrainian].
- [27] Sylenko, E.V. (2016). Tiutunova zalezhnist [Tobacco addiction]. [Theses, Sums'kyi derzhavnyi universytet]. *Suchasni tekhnologii u promyslovomu vyrobnytstvi, Modern technologies in industrial production: 7th All-Ukrainian Scientific and Technology Conference* (vol. 2), (pp. 66). Sumy: SumDU. Retrieved from <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45437> [in Ukrainian].
- [28] Nutt, D.J., & Nestor, L.J. (2018). Nicotine addiction. *Oxford Medicine Online*. DOI: <https://doi.org/10.1093/med/9780198797746.003.0011>.
- [29] Shynkarenko, I., Mina, R., & Lukomska, A. (2022). Adyktivna (zalezhna) povedinka yak forma deviantnoi povedinky [Addictive (dependent) behavior as a form of deviant behavior]. *Naukovyi Visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 6(6), 560-566. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2021-6-560-566> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Короленко Ц. Адиктивна поведінка. Загальна характеристика та закономірності розвитку. *Психіатрія та медична психологія*. 2000. № 1 (2). С. 8–15.
- [2] Устінова Л. Актуальні питання профілактики та виявлення пияцтва, наркотичної залежності та токсикоманії. *Медицина невідкладних станів*. 2018. № 7 (94). С 59–64.

- [3] Психіатрія і наркологія : підручник / [В. Л. Гавенко, В. С. Бітенський, В. А. Абрамов та ін.]. 2-ге вид., переробл. і доповн. ; за ред. В. Л. Гавенка, В. С. Бітенського. Київ : Медицина. 2015. 512 с.
- [4] Satel S. L. 4 is drug addiction a brain disease? *Drug Addiction and Drug Policy*. 2001. P. 118–143. DOI: <https://doi.org/10.4159/9780674038622-005>.
- [5] Психіатрія та наркологія. Інструменти вимірювання залежностей : навч. посіб. / кол. авт.; за ред. О. О. Сердюка, В. В. Чугунова. Харків–Запоріжжя, 2022. 272 с. DOI: <https://doi.org/10.32631/msu2022>.
- [6] *Drugs and addictive behavior : journal*. 2019. Vol. 4. No. 2. DOI: <https://doi.org/10.21501/issn.2463-1779>
- [7] Podolian V. M. Adolescent drug addiction in Ukraine: medical, social and psychological aspects. *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*. 2021. No. 55 (2). P. 7–16. DOI: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-55-2-7-16>.
- [8] Restrepo Escobar S. M. Consumo De Alcohol En Universitarios Y Su Relación Con Los Factores De Riesgo 2011. *Drugs and Addictive Behavior*. 2016. No. 1 (1). DOI: <https://doi.org/10.21501/24631779.1762>.
- [9] Fung H. Motivating drug addicts for treatment. 2017. DOI: https://doi.org/10.5353/th_b3124667.
- [10] Kyrkouli G., Stamatopoulou D. A study on the relationship between self-concept and physical self-concept of drug addicts and former drug addicts. *PsycEXTRA Dataset*. 2003. DOI: <https://doi.org/10.1037/e547922012-203>.
- [11] Bennett M. I. Opioids. *Neuropathic Pain*. 2010. P. 125–136. DOI: <https://doi.org/10.1093/med/9780199563678.003.001>.
- [12] Knaggs R. Opioids, opioids and more opioids. *British Journal of Pain*. 2019. No. 13 (3). P. 135–136. DOI: <https://doi.org/10.1177/2049463719854779>.
- [13] Atropine. *Reactions Weekly 1859*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40278-021-97161-9>.
- [14] Курділь Н. Продукти природного опію в сучасній структурі наркотичних отруень (огляд літератури та результати скринінгу на наркотики у 1990–2020 рр.). *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*. 2021. № 54 (1). С. 64–72. DOI: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-54-1-64-72>.
- [15] Monnery D. THINK Delirium: A Step-wise Approach to Recognising and Managing Delirium in Palliative Care. May 2019. DOI: <https://doi.org/10.26226/morressier.5c76c8bce2ea5a72376126d1>.
- [16] Page M., Ely M. Delirium, a patient testimony. *Delirium in Critical Care*. 2015. P. xiv–xviii. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139924184>.
- [17] Bevzuyk D. A., Levicheva N. A. The Mechanisms of Developing the Withdrawal Syndrome by Non-Chemical Dependence and its Correction in the Experiment. *Ukrains'kij Zhurnal Medicini, Biologii Ta Sportu*. 2018. No. 3 (4). P. 179–183. DOI: <https://doi.org/10.26693/jmbs03.04.179>.
- [18] Wong W. A. Adolescent drug addicts and their search for identity : dissertation. China – Hong Kong : Open Dissertation Press, 2020. DOI: [10.5353/th_b3124644](https://doi.org/10.5353/th_b3124644).
- [19] Юсько В. А. Компаративний аналіз проявів девіантної поведінки серед українських підлітків (тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія).. Київ, 2020. 98 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/35919>.
- [20] Siegel R. K. Hallucinogens and attentional dysfunction: a model for drug effects and reality testing. *The Psychopharmacology of Hallucinogens*. 1978. P. 268–296. DOI: <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-021938-7.50021-7>.
- [21] Авласович В. В., Трунова І. О. Наркоманія як соціальна небезпека для молоді. *Сучасні технології у промисловому виробництві* : матеріали IV Всеукр. міжвуз. наук.-тех. конф. (Суми, 19–22 квіт. 2016 р.) : у 2 ч. Суми : СумДУ, 2016. Ч. 2. С. 28. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45319>.
- [22] Rastegar D. A. Hallucinogens and Dissociatives. *ASAM Handbook of Addiction Medicine*. 2020. P. 219–238. DOI: <https://doi.org/10.1093/med/9780197506172.003.0009>.
- [23] Addiction lives: Wayne hall. *Addiction*. 2017. No. 113 (3). P. 564–567. DOI: <https://doi.org/10.1111/add.13965>.
- [24] Evropejskij shkolnyj issledovatel'skij proekt po alkogolyu i narkotikam. *European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD)*, URL: <http://www.espad.org/>.
- [25] Fattore L. Considering gender in cannabinoid research: A step towards personalized treatment of marijuana addicts. *Drug Testing and Analysis*. 2012. No. 5 (1). P. 57–61. DOI: <https://doi.org/10.1002/dta.1401>.
- [26] Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я. Десятий перегляд / пер. В. Пономаренко, А. Нагорна, Г. Панасенко. Київ : Здоров'я, 2001. Т. 3. 817 с.
- [27] Силенко Е. В. Тютюнова залежність. *Сучасні технології у промисловому виробництві* : матеріали IV Всеукр. міжвуз. наук.-тех. конф. (Суми, 19–22 квіт. 2016 р.) : у 2 ч. Суми : СумДУ, 2016. Ч. 2. С. 66. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45437>.
- [28] Nutt D. J., Nestor L. J. Nicotine addiction. *Oxford Medicine Online*, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1093/med/9780198797746.003.0011>.
- [29] Шинкаренко І., Міна Р., Лукомська А. Адиктивна (залежна) поведінка як форма девіантної поведінки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 6 (6). С. 560–566. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2021-6-560-566>.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2022

Lashyn O. – Ph.D in Medical Science, Deputy Head of the National Military Medical Clinical Center «Main Military Clinical Hospital», Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7883-584X>;

Halych Ya. – Psychiatrist, Psychotherapist, Head of the Department of Borderline States of the Psychiatric Clinic (with Wards for Drug Addiction Patients) of the National Military Medical Clinical Center «Main Military Clinical Hospital», Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5122-546X>

Toxicomania as a Type Deviant Behavior

*The **purpose** of the article is to study the prerequisites for the formation and course of toxicomania as a type of deviant behavior. **Methodology.** The methodological basis of the article is the scientific concepts of studying deviant and addictive behavior, namely chemical addictions. The methodological toolkit was chosen in accordance with the outlined goal, specifics of the object and subject of research. The classification of drug addictions caused by the abuse of opioids, tranquilizers, hypnotics, psychostimulants, hallucinogens, and their impact on the physical and mental state of the individual is considered. The dynamics of the formation of dependence according to the frequency of use of the chemical substance and the consequences of the psychophysiological state are characterized. The role of hereditary mechanisms in the formation of pathological addiction diseases and social prerequisites for the formation of addiction to narcotic substances is revealed. The main determinants of the formation of mental addiction are outlined, among which the unconscious desire and the need to avoid reality are highlighted as dominant. The consequences of the abuse of chemical substances are considered and the consequences of their influence on the cognitive sphere of the individual are described, somatic manifestations are characterized. Different models of the etiology of addictions were analyzed. Behavioral and psychoemotional manifestations in persons with addiction to psychoactive substances and the main post-intoxication manifestations are determined. Depending on this, forecasts for further exacerbation of the condition are determined. The role of the biological radical of predisposition in the formation of diseases of pathological dependence is revealed. The **scientific novelty** of the article lies in the generalization and systematization of the results of research on the peculiarities of the development of drug addiction as a form of deviant behavior due to the abuse of chemical substances. **Conclusions.** Determinants of the development of drug addiction, the role of individual hereditary and genetic features of the biochemical processes of the human body, which can determine the tendency to addiction, have been determined.*

Keywords: deviant behavior; addictive behavior; drug addiction; abuse; psychological dependence; drug addiction.

Суденко Ю. А. – доктор філософії, викладач кафедри поліцейського права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7188-5342>

Булінг як різновид насилля в закладах освіти

*Здоров'я та безпека – те, що в державній політиці та й в системі освіти має вагоме значення. На тлі зниження народжуваності в умовах воєнного стану відбувається погіршення якості здоров'я дітей, збільшується рівень соціальної дезадаптації та різних варіантів девіантної поведінки дітей. Саме тому дитяча неконтрольована жорстокість стосовно однолітків (булінг) є темою, актуальність якої поступово зростає в суспільстві. Існує безліч факторів булінгу в освітньому просторі: сім'я, яка опинилася в складних життєвих обставинах, негативне оточення дитини, високе (або низьке) матеріальне становище, уседозволеність, безкарність, агресивний вплив засобів масової інформації тощо. Практично в кожному закладі освіти, незалежно від форми власності та розташування, є принаймні один клас, у якому наявні факти глузувань і відкритих знущань. Головна проблема в тому, що в групі ризику може опинитися практично будь-хто. **Актуальність.** Булінг – одна з найпоширеніших негативних проблем у сучасних закладах освіти, яка створює психологічну напруженість в освітньому середовищі. Наявність булінгу призводить до зниження успішності, підвищення рівня агресії, формування насильницької поведінки, емоційні та невротичні проблеми. Часто жертви булінгу зазнають не лише психологічних, а й фізичних травм, що значно послаблює їхнє становище в колективі та спричиняє посилення тиску з боку агресора. Це форма жорстокого поводження, коли фізично чи психічно сильний індивід групи отримує задоволення, завдаючи болю або насміхаючись, домагаючись покірності та поступок, заволодіваючи майном слабшого. Жертви булінгу схильні відчувати сором і невпевненість, але вважають за краще не повідомляти про знущання та приниження. **Мета статті** полягає в комплексному дослідженні булінгу як загрози безпечному освітньому середовищу та вихованню повноцінного молодого покоління України. **Завданням статті** є характеристика ознак булінгу, аналіз його видів, визначення причин й умов його виникнення. **Методологія.** Діалектичний метод становить основу дослідження, адже сприяє виявленню особливостей розвитку булінгу в освітньому просторі. За допомогою системно-структурного методу розглянуто основні складові булінгу. Зазначені методи використано в комплексі, що забезпечило достовірність результатів наукового пошуку.*

Ключові слова: булінг; цькування; насильство; діти; неповнолітні; освітнє середовище.

Вступ

Проблема булінгу в дитячому середовищі з кожним днем стає дедалі актуальнішою. Однією з основних передумов виникнення насильства в освітньому просторі є неповага до особистості дитини. Система взаємовідносин в освітньому середовищі є невід'ємною частиною соціальної ситуації розвитку, що визначає зміст і динаміку всіх основних особистісних досягнень дитини, визначає напрям зовнішніх впливів й умов зростання внутрішньої сутності особистості. Ці перетворення трансформуються через переживання й емоційний досвід дитини. Модальність її переживань безпосередньо залежить від взаємин як з однолітками, так і з дорослими [1].

Дослідження, проведені в країнах Східної Європи та Центральної Азії, а також в Україні, доводять, що від 20–60 % учнів стикаються з насильством в освітніх закладах. Проте переважно факти насильства не реєструють і вони часто лишаються непоміченими. Водночас запобігання насильству та дискримінації в закладах освіти є найважливішим завданням органів управління освітою, освітніх установ, педагогів, учнів і їхніх батьків, а також інших органів та установ державної влади, громадських організацій.

Насильство та дискримінація негативно позначаються на соціально-психологічному кліматі, відвідуваності й успішності закладу освіти. Таким чином, особи, які зазнали насильства, позбавлені можливості повною мірою реалізувати своє право на освіту. Також гендерні стереотипи часто є причиною окремих насильницьких дій, булінгу та дискримінації.

Виклад основного матеріалу

У Європі, США та Скандинавії булінг – актуальна проблема, яку розв'язують на найвищому теоретичному й емпіричному рівнях. Перша опублікована робота, присвячена цькуванню, належить К. Дьюксу (1905), але прийнято вважати, що початок систематичного наукового дослідження проблем булінгу було покладено скандинавськими вченими, серед яких: Д. Олвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. П. Хайнеманн. На початку 1990-х років булінг почали вивчати такі британські дослідники, як Д. А. Лейн, Е. Мунте, В. Т. Ортон, Д. П. Таттум [1, с. 169–173; 2].

У перекладі з англійської мови булінг (bullying, від bully – хуліган, забіяка, задира, грубіян, гвалтівник) – цькування, залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим

підкорити його. Поняття «булінг» розглядається від вузького – відеозйомка бійки до масштабного – насильство взагалі. У скандинавських й англійських країнах використовують такі терміни, як «утиск», «дискримінація», «мобінг» (переважно групові форми утиску дитини), «булінг» [3].

Раніше це питання вивчали переважно на контингенті хлопчиків, оскільки склалася думка, що представники чоловічої статі агресивніші за жінок. Проте останнім часом ситуація суттєво змінюється: дівчатка дедалі частіше демонструють агресивні форми поведінки. Цей процес можна пояснити змінами в суспільстві, початком маскулінізації дівчаток. За даними західних дослідників, кожні чотири місяці хоча б один раз один із чотирьох дітей у початковій школі й один із десяти – у середній, піддається знущанням з боку однолітків. Через дещо іншу організацію шкільного навчання пік цькування в наших освітніх закладах, на думку багатьох дослідників і практиків, припадає на середню школу. Наразі вчені акцентують на повсюдному зростанні рівня тривожності серед дітей, а також збільшенні кількості дитячих самогубств.

Попри особливу значущість проблеми булінгу, у вітчизняній науці та практиці її розроблення починають займатися лише на початку 2000-х років.

Так, американський дослідник Д. Олвеус виокремлює два типи жертв: 1) ті, які не можуть приховати слабкості (фізично слабкі, невпевнені, емоційні, тривожні діти, а також ті, які надають перевагу товариству вчителів, а не однолітків); 2) діти, які мимоволі провокують негативне ставлення до себе. До другої категорії належать особи, які неадекватно (надто бурхливо) реагують на провокації (так, що їхня поведінка спричиняє глузування глядачів), неприємні в спілкуванні діти через погані звички (наприклад, неохайність), а також діти, що викликають активну ворожість з боку дорослих [4, с. 84–93; 5].

У суспільстві діти не вміють використовувати комунікативні прийоми, нездатні обстоювати власну думку соціально прийнятним способом, дедалі частіше виявляють жорстокість стосовно однолітків, приниження, глузування, бійки, плітки, нав'язування прізвиськ. Усе це спричиняє особистісну деструкцію, депресивні стани і навіть спроби самогубства.

Сьогодні можна стверджувати, що деструктивна поведінка пов'язана з власною психологічною нестабільністю: переважно підґрунтям жорстокої поведінки дітей і підлітків є власний травматичний досвід, який впливає на закріплення специфічних особливостей особистості.

У першому десятиріччі XXI ст. в засобах масової інформації, у наукових дослідженнях, а також у суспільній свідомості простежується негативна динаміка соціального розвитку дітей.

Зростання деструктивної поведінки підлітків потребує конструктивного втручання з боку суспільства [6, с. 7–11].

Цькування в закладах освіти – це вид інституційного насильства. Фізична, психічна, духовна, соціально організована дія на дитину знижує її моральний, психічний (тобто моральний, комунікативний) і життєвий статус (зокрема правовий, соціальний), завдаючи їй фізичних, душевних і духовних страждань [7].

Недосконалість методологічної бази досліджень і практичних розробок призвела до неоднозначного трактування терміна «булінг». Деякі вважають, що булінг – це навмисне заподіяння шкоди навколишнім. Шкода може виявлятися у формі фізичного впливу, наприклад, заподіяння фізичної шкоди здоров'ю або насильницького залучення до споживання психоактивних речовин, або у формі психологічного/психічного впливу, наприклад, загроз, образ. Прихильниками цього підходу є Д. Лейн та Т. Р. Хелд [1, с. 169–173].

Деякі дослідники вважають, що булінг – це особливий тип деструктивної взаємодії, що виявляється у формі фізичної чи психологічної шкоди іншій людині.

На нашу думку, булінг у закладах освіти полягає різних діях кривдника стосовно жертви, але всі вони спрямовані на приниження шляхом емоційного, фізичного, економічного або сексуального насильства й агресії. Розглянемо зміст кожного з перелічених видів насильства.

Емоційне насильство спричиняє в жертви емоційне напруження, приниження, зниження її самооцінки. Вирізняють такі види емоційного насильства:

– глузування, присвоєння прізвиськ, з якими постійно звертаються до однієї людини, тим самим ображаючи її; нескінченні зауваження; необ'єктивні оцінки; висміювання; приниження в присутності інших дітей тощо. Цей вид булінгу переважно спрямований на тих жертв, які мають помітні відмінності у зовнішності, акцент чи особливості голосу, високу чи низьку академічну успішність. Образи можуть бути у формі натяків з приводу передбачуваної статевої орієнтації учня. Також дуже поширеною формою словесного булінгу є використання анонімних телефонів дзвінків, жертвами яких можуть бути як учні, так і вчителі;

– відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування з жертвою. Ініціатором використання цього методу зазвичай є хуліган. Жертву навмисно ізолює, виганяє чи ігнорує частина класу, чи весь клас. Ця ситуація може супроводжуватися поширенням записок, нашіптуванням образ, які можуть бути почуті жертвою, або принизливими написами на дошці чи в громадських місцях, з дитиною відмовляються грати, займатися, не

хочуть з нею сидіти за однією партою, не запрошують на дні народження [7].

Під фізичним насильством мають на увазі застосування фізичної сили стосовно учня, співучня, унаслідок чого можливе нанесення фізичної травми. До фізичного насильства належать побиття, завдання ударів, ляпаси, потиличники, псування майна, унаслідок чого можуть бути пошкоджені, вкрадені або заховані одяг, підручники або інші особисті речі жертви тощо. У крайніх випадках може застосовуватися зброя, наприклад, ножі. Така поведінка переважає серед хлопчиків [7]. Зазвичай фізичне та емоційне насильство супроводжують одне одного. Насмішки та знущання можуть бути тривалими, спричиняючи в жертви травмуючі переживання.

Сексуальне насильство – використання дитини (хлопчика чи дівчинки) дорослим чи іншою дитиною задля задоволення сексуальних потреб чи отримання вигоди. До сексуального розбещення належать залучення дитини до проституції, порнобізнес, оголення перед дитиною статевих органів і сідниць, підглядання за нею, коли вона цього не підозрює (під час роздягання, відправлення природних потреб тощо) [7].

Економічне насильство передбачає використання грошей з метою контролювання іншої особи. У цьому випадку від жертви вимагають гроші та застосовують погрози в разі, якщо він/вона не віддає їх негайно. Можуть також вимагатися сніданки, талони або гроші на обід. Жертву також можуть змушувати красти майно. Таку тактику використовують виключно для покладання провини на жертву.

Так, Д. Олвеус [3] припускав, що булінг – це вид поведінки, за якого завдається шкода психічному та фізичному здоров'ю.

Найбільш уразливим періодом для булінгу є підлітковий вік – період величезного підйому життя підлітка, період вищих синтезів, які відбуваються в особистості. Підліткова криза нерідко супроводжується бунтом, негативізмом щодо правил з боку дорослого. Неможливість проявити агресію стосовно дорослого може спричинити проектування агресивної поведінки на однолітка, який переважно є фізично слабшим.

Часто жертви булінгу мовчать про те, що з них знущаються, а розпізнати це негативне явище можна за поведінкою та настроєм дитини. Жертва здебільшого відчуває свою беззахисність і пригніченість перед кривдником, ці відчуття спляють почуття постійної небезпеки, страху перед усім і вся, невпевненості і, як наслідок, втрату поваги до себе та віри у власні сили. Інакше кажучи, дитина-жертва стає справді беззахисною перед нападами хуліганів. У край жорстокий булінг може спонукати жертву до зведення рахунків із життям. З огляду на зазначене рідним і друзям слід

проділяти значну увагу навіть невеликим змінам в поведінці дитини.

Булінг є деструктивним способом реалізації природної потреби в підлітковому співтоваристві у формуванні всередині класу групової структури, заснованої на домінуванні. Він виникає внаслідок бажання булера (кривдника) підвищити свій соціальний статус серед однокласників. Через це прагнення виникає соціальна ієрархія, під час якої кожен обирає роль відповідно до психологічних характеристик (кривдник, жертва) [8, с. 12–16].

Стан тривоги та паніки, почуття страху й занепокоєння – усе це психологічні явища, характерні для нашого звичного життя. Вони можуть бути різними за інтенсивністю, тривалістю, структурою: від легкого короточасного зачепкоєння – до паралізуючого жаху, складаючи різноманітну гаму переживань, що супроводжують різні життєві події, наприклад, хвороби, конфлікти, неприємні та несподівані події.

Ситуація булінгу можлива за наявності певних індивідуально-особистісних особливостей. Так, булерам (кривдникам) притаманні висока агресивність, позитивне ставлення до будь-якого виду агресивного патерну, отримання задоволення від домінування над іншими, самовпевненість, позитивне співвідношення. Агресори менш депресивні, тривожні, самотні, ніж однолітки. Вони добре розпізнають емоційний стан навколишніх і навіть мають звичку маніпулювання іншими дітьми [9].

Агресивний стан булера в разі позитивного підкріплення соціуму може спричинити закріплення в поведінці таких компонентів, як низька успішність, участь в бійках, крадіжки, вандалізм, зберігання зброї, вживання психоактивних речовин [7].

Для жертв цькування в закладах освіти характерні такі ознаки, як соціальна відчуженість, замкнутість, тривожність, вони схильні до дистимії, мають низьку самооцінку, знижену мотивацію до навчальної діяльності, мають проблеми у взаєминах із соціумом. У жертв булінгу можуть спостерігатися психосоматичні симптоми, такі як порушення сну, апетиту, слабкість.

Дослідники зазначають, що у віктимізованій особі немає ставлення до будь-якого виду насильства. У ситуації булінгу віктимними найчастіше є підлітки із синдромом дефіциту уваги та гіперактивності, розладами аутистичного спектра, діабетом, епілепсією, діти з порушенням ваги та хронічними захворюваннями, що особливо впливають на зовнішність. Також з фізичною та вербальною агресією стикаються підлітки, які не визначилися зі своєю сексуальністю та сприймаються іншими як «надто фемінні» або «надто маскуліні», або презентують себе як сексуальні меншини [10; 11].

Участь у процесі булінгу психотравматично позначається на особистості підлітка, що може спричинити спроби самогубства, депресивні стани,

тривожність, а також профіль антисоціальної особистості.

Таким чином, на підставі аналізу психолого-педагогічної літератури доведено, що вивчення булінгу має ґрунтуватися не лише на з'ясуванні мотивів, цілей, ступеня й змісту суб'єктивного контролю. Вагомого значення набуває й дослідження психологічних особливостей учасників булінгу в освітньому просторі. Такий підхід сприятиме розробленню програм психологічної допомоги підліткам – учасникам процесу булінгу.

Варто зазначити, що булінг виявляється через різні форми фізичних і (або) психічних утисків, яких зазнають діти від інших дітей. Для одних – це систематичні глузування над особливостями зовнішнього вигляду чи особистості жертви. Для інших – псування їхніх особистих речей, заштовхування під парту, здирство. Для третіх – відверті знущання, що принижують почуття людської гідності, наприклад, спроба змусити публічно просити вибачення, стоячи на колінах перед тим, хто принижує.

Булінг – це використання переваг у силі, щоб заподіяти фізичну, емоційну чи інтелектуальну шкоду, це безперервно відновлювана небажана поведінка, переважно заснована на необґрунтованій критиці, причіпках, заборонах, ізоляції. Жертву булінгу виокремлюють, звертаються до неї інакше, підвищують на неї голос, знущаються, надмірно контролюють, атакований отримує усні та письмові попередження тощо. На роботі це може виявлятися сфабрикованими чи спотвореними звинуваченнями у низькій результативності. Таким чином, булінг – це своєрідна тиранія.

Тиранія містить три ключові компоненти:

- використання переваг сили;
- заподіяння шкоди;
- події проти волі.

Мета булінгу – приховати неповноцінність.

Булінг не має нічого спільного з управлінням: хороший керуючий керує, поганий – цькує. Тому будь-хто, хто обирає цькування як метод, демонструє власну неповноцінність, і та сила, з якою людина труїть іншого, визначає ступінь неповноцінності тирана.

Булер переносить своє почуття неповноцінності на інших з метою:

а) уникнути зіткнення з власним почуттям неповноцінності та необхідністю щось із цим робити;

б) уникнути відповідальності за свою поведінку;

в) зменшити власний страх усвідомлення, що вони є слабкими, неповноцінними та часто некомпетентними особистостями.

Діти, набуваючи ролі правопорушників, звикають до безкарності та найчастіше до своїх однолітків виявляють девіантну поведінку (бійки, крадіжки, вандалізм, зберігання зброї, безпідставні

пропуски занять в закладах освіти, споживання психоактивних речовин). Підлітки, які зазнають булінгу, часто страждають від тривоги, у них спостерігають симптоми депресії, вони перебувають у стані апатії, часто скаржаться на головний біль й енурез. Жертви цькування демонструють зниження навчальної успішності, у них формується переконання, що довкілля є небезпечним для них, виникає почуття безпорадності. Провокуючі жертви – це ті діти, що поводяться агресивно й одночасно піддаються агресії з боку інших дітей, демонструють найвищий ризик за суїцидами та іншою аутоагресивною поведінкою. Свідки булінгу відчувають почуття страху, у них формується почуття власної безпорадності. Ніким не припинена ситуація булінгу спричиняє зниження рівня емпатії, а також сприяє прийняттю позиції «мовчазної більшості» [12, с. 26–33].

Так, освітній простір – чільне місце активності та соціалізації, привілейоване місце передачі знань, інтелектуального й емоційного розширення світогляду учня. У нашому глобалізованому, дедалі більш конкурентному суспільстві часу, який батьки можуть приділяти своїм дітям, усе менше й менше, що ще більше збільшує відповідальність освітньої організації за освіту та розвиток учня. Стає важливим пристосуватися до цього простору, роблячи його сприятливим місцем, підвищуючи обізнаність усіх, хто бере участь в освітньому контексті. Нині із цією проблемою стикаються всі освітні організації, оскільки відносини в ситуаціях булінгу нерівноважні й асиметричні. На одній стороні перебуває агресор, що має досить виражену фізичну та/або психологічну силу та владу. На іншому боці – жертва, яка не має такої сили й влади. Водночас для врівноваження відносин жертва потребує підтримки та допомоги близьких.

У контексті зазначеної проблеми важливо те, що в умовах діяльності сучасних закладів освіти відсутня систематична робота щодо запобігання та припинення цькування. Основні способи роботи здійснили епізодами цькування – це індивідуальна робота з тими, хто опинився в ролі агресора й жертви, та робота зі спільнотою класу. Основними стратегіями діяльності в цьому напрямі є підвищення толерантності й навичок саморегуляції агресорів, розвиток соціальної компетентності дітей, які стали об'єктом булінгу, посилення атмосфери взаємодопомоги та підтримки, взаємної довіри в учнівському середовищі.

Наукова новизна

Вияви насильства в освітній установі відображають проблеми, що існують у ній. У закладах, де випадки насильства відбуваються часто, несприятлива соціально-психологічна атмосфера спричиняє поширення та закріплення насильства. Нездатність

чи небажання освітньої установи впоратися з виявами насильства призводить до конфліктів з батьками та їхнього відчуження від освітньої установи. Батьки припиняють відвідувати батьківські збори, брати участь у житті освітнього закладу, переводять постраждалого учня чи кривдника до іншої освітньої установи. Численні негативні наслідки насильства в освітній установі для всіх залучених сторін потребують ретельно спланованих і рішучих заходів щодо його подолання, ефективного запобігання та реагування, а також внутрішньосистемної і міжвідомчої взаємодії. Підґрунтям такої взаємодії є національна законодавча та нормативна база, а також відносини та механізми спільної роботи, що склалися на практиці.

Висновки

Отже, булінг зрештою призводить до розчарування, деморалізації, демотивації, невдоволення та відчуження. Він є підґрунтям дискримінації, упереджень, зловживань, переслідувань, конфліктів і насильства, це одна з найважливіших соціальних проблем наших днів.

Булінг – це повторювані акти різних видів насильства та знуцань, описаних вище, з боку однієї особи або групи осіб щодо індивіда, який не

може себе захистити. Булінг не відбувається, коли два учні з однаковими фізичними можливостями часто сперечаються або борються, коли підбурювання відбувається в дружній чи ігровій формах. Він завжди має на меті зацькувати жертву, викликати в неї страх, деморалізувати, принизити, підкорити. З булінгом з боку колег чи керівництва можуть зіткнутися працівники освітнього закладу. Найчастіше булінг – це свідомо заплановане фізичне та (або) психологічне насильство, тривале за часом, припинення якого потребує втручання третіх осіб – директора, педагогів, інших працівників, батьків, а іноді й представників правоохоронних органів.

Таким чином, на підставі вивчених джерел, можна дійти висновку, що проблема булінгу є актуальною, і чимало авторів надають вагомому значення цьому феномену.

Однак слід зауважити, що попри те, що булінг досить поширений в сучасному суспільстві, ця проблема все ж таки є мало вивченою. З одного боку, вітчизняні та зарубіжні автори висвітлюють проблему шкільного цькування у своїх роботах й описують різні підходи до усвідомлення цього явища, а з іншого – феномен булінгу не досліджено достатньо, що потребує більшого практичного вивчення.

REFERENCES

- [1] Sydoruk, I. (2015). Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Bullying as an actual socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky, Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University, 1*, 169-173 [in Ukrainian].
- [2] Education Act. Website "Government of Ontario". Retrieved from <https://www.ontario.ca/laws/statute/90e02/v12>.
- [3] Bulinh yak sotsialno-pedahohichna problema ta shliakhy yii vyrishennia [Bullying as a socio-pedagogical problem and ways to solve in]. (n.d.). *kipt.sumdu.edu.ua*. Retrieved from <http://kipt.sumdu.edu.ua/en/k2-listing/item/188> [in Ukrainian].
- [4] Korol, A. (2009). Prychyny ta naslidky yavyscha bulinhu [Causes and consequences of the phenomenon of bullying]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini, Restorative justice in Ukraine, 1-2(13)*, 84-93 [in Ukrainian].
- [5] Alberta's new anti-bullying law could punish kids who don't report incidents. Yahoo! Website "News". Retrieved from <https://ca.news.yahoo.com/blogs/dailybrew/alberta-anti-bullying-law-could-punish-kids-don-202355455.html>.
- [6] Bulinh v ukrainskykh shkolakh: doslidzh. UNICEF [Bullying in Ukrainian schools: research by UNICEF Ukraine]. (2017). *Dyktor shkoly, School Director, 1/2*, 7-11 [in Ukrainian].
- [7] Sudova praktyka shchodo bulinhu: vidminnosti vid inshykh sytuatsii [Jurisprudence on bullying: differences from other situations]. (n.d.). *pravo.minjust.gov.ua*. Retrieved from <https://pravo.minjust.gov.ua/ua/articles/1419-sudova-praktika-shhodobulingu-vidminnosti-vid-inshih-situacij> [in Ukrainian].
- [8] Alekseienko, T.F. (2012). Yavyscha mobinhu ta bulinhu v stosunkakh hrupy i osobystosti [The phenomena of mobbing and bullying in the relationship between a group and an individual]. *Shliakh osvity, The way of education, 2*, 12-16 [in Ukrainian].
- [9] Volynets, L., Doroshok, T., & Yevsiukova, M. (et al.). (2005). *Systema zakhystu ditei vid zhorstokoho povodzhennia [The system of protecting children from abuse]*. K. Levchenko, I. Trubavina (Eds.). Kyiv: Derzhsozsluzhba [in Ukrainian].
- [10] Lubenets, I. (2017). Nasylstvo sered uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv: kryminolohichna kharakterystyka ta zakhody zapobihannia [Violence among students of general educational institutions: criminological characteristics and prevention measures]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [11] The 2021 Florida Statutes. Website "The Florida Legislature". Retrieved from http://www.leg.state.fl.us/Statutes/index.cfm?App_mode=Display_Statute&Serch_String=&URL=1000-1099/1006/Sections/1006.147.html.
- [12] Dzhuska, A., & Dzhuskyi, V. (2019). Bulinh - porushennia prava dytyny na povahu do yii hidnosti [Bullying - violation of the child's right to respect for his dignity]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.Vernadskoho, Scientific notes of V. Vernadsky Tavri National University, 30(69), 2*, 26-33. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/07> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1. С. 169–173. (Серія «Педагогічні науки»).
- [2] Education Act. *Government of Ontario* : [website]. URL: <https://www.ontario.ca/laws/statute/90e02/v12>.
- [3] Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення. URL: <http://kipt.sumdu.edu.ua/en/k2-listing/item/188>.
- [4] Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.
- [5] Alberta's new anti-bullying law could punish kids who don't report incidents. *Yahoo! News* : [website]. URL: <https://ca.news.yahoo.com/blogs/dailybrew/alberta-anti-bullying-law-could-punish-kids-don-202355455.html>.
- [6] Булінг в українських школах : дослідж. UNICEF Ukraine. *Директор школи*. 2017. № 1/2. С. 7–11.
- [7] Судова практика щодо булінгу: відмінності від інших ситуацій. URL: <https://pravo.minjust.gov.ua/ua/articles/1419-sudova-praktika-shhodobulingu-vidminnosti-vid-inshih-situacij>.
- [8] Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 12–16.
- [9] Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / [Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін.] ; за ред. К. Левченко, І. Трубавіна. Київ : Держсоцслужба, 2005. 395 с.
- [10] Лубенець І. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 266 с.
- [11] The 2021 Florida Statutes. *The Florida Legislature* : [website]. URL: http://www.leg.state.fl.us/Statutes/index.cfm?App_mode=Display_Statute&Serch_String=&URL=1000-1099/1006/Sections/1006.147.html
- [12] Джуська А., Джуський В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69). № 2. С. 26–33. (Серія «Юридичні науки»). DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/07>.

Стаття надійшла до редколегії 05.10.2022

Sudenko Yu. – Doctor of Philosophy, Lecturer of the Department of Police Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7188-5342>

Bullying as a Type of Violence in Educational Institutions

*Health and safety is at the forefront of public policy and the education system. Against the background of a decrease in the birth rate in the conditions of war, the quality of children's health deteriorates, the level of social maladjustment and various variants of children's deviant behavior increases. Sometimes, children's uncontrolled cruelty towards peers (bullying) is a topic whose relevance is gradually increasing in society. There are many factors of bullying in the educational space: a family that finds itself in difficult life circumstances, a child's negative environment, high (or low) financial status, permissiveness, impunity, aggressive influence of mass media. Practically in every educational institution, regardless of ownership and location, there is at least one class where mockery and open bullying are observed. The main problem is that almost anyone can be at risk. **Topicality.** Bullying is one of the most common negative problems in modern educational institutions, which creates psychological tension in the educational environment. The presence of bullying in educational institutions leads to a decrease in academic performance, an increase in the level of aggression, the formation of violent behavior, and emotional and neurotic problems. Often, victims of bullying suffer not only psychological, but also physical injuries, which greatly strengthens their position in the team and, as a result, generates even greater pressure from the aggressor. It is a form of abuse in which a physically or mentally strong individual in a group takes pleasure in inflicting pain or mockery, demanding submission and concessions, and taking possession of the property of the weaker. Victims of bullying tend to feel shame and self-doubt, but prefer not to report bullying and humiliation. The **purpose** of the article is to comprehensively investigate bullying as a threat to a safe educational environment and to the education of a full-fledged young generation of Ukraine to investigate the concept of bullying; the task is to identify its signs, analyze the types of bullying; determine the causes and conditions of its occurrence. **Methodology.** The dialectical method forms the basis of the research and found its manifestation in identifying the peculiarities of the development of bullying in the educational space. Using the system-structural method, the main components of bullying were considered. The specified methods were used in a complex, which ensured the reliability of the results of scientific research.*

Keywords: bowling; baiting; violence; children; minors; educational environment.

УДК 159.98

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.41>

Підлісний Ю. А. – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу військово-психологічних досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5299-2238>;

Дембіцький В. М. – науковий співробітник науково-дослідного відділу прикладних військово-соціологічних досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1049-8100>

Теоретичні витоки дослідження потенційної агресії комбатанта після закінчення воєнних дій

Метою статті є вивчення передумов дослідження потенційної агресії комбатанта після закінчення воєнних дій. **Методологія.** Методологічну основу статті становлять наукові концепції вивчення агресивної поведінки людини в контексті історичного розгляду. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розкрито змістові характеристики поняття «комбатант» з метою виокремлення понятійного апарату дослідження. Розглянуто низку теоретичних поглядів на детермінацію агресивної поведінки людини в межах філософії, соціології та психології. Схарактеризовано основні розбіжності в тлумаченні феномену «агресія» в найвідоміших теоретичних течіях психологічної науки. Окреслено сутнісні особливості теоретичних передумов розгляду потенційної агресії комбатантів з огляду на актуальні умови воєнних дій у нашій державі. Проаналізовано іноземний досвід виявлення чинників і передумов потенційної агресивної поведінки комбатантів після закінчення воєнних дій. Визначено теоретичні засади подальших теоретико-емпіричних розвідок заявленої проблеми. Обґрунтовано актуальність її опрацювання з огляду на соціальну значущість і значні суспільні й особистісні втрати в разі відсутності належної уваги психологічної спільноти. **Наукова новизна** статті полягає в узагальненні теоретичних засад розгляду проблеми потенційно можливих виявів агресії комбатантів після закінчення воєнних дій на території нашої держави. **Висновки.** Визначено, що досвід бойових дій та інтенсивність травмування під час воєнного конфлікту значною мірою зумовлюють агресивну поведінку комбатантів після повернення додому. Проблеми із психічним здоров'ям після воєнної місії потенційно детермінуються можливим вживанням алкоголю як засобу змінити реальність чи змиритися з нею.

Ключові слова: комбатант; агресивна поведінка; детермінанти агресивної поведінки; бойовий стрес.

Вступ

Характерною особливістю ХХІ століття є тенденція до зростання кількості різноманітних локальних воєн і збройних конфліктів, що виникають по всьому світові, а отже, збільшення кількості їх безпосередніх учасників, серед яких ключове місце посідають учасники бойових дій – комбатанти. До 24 лютого 2022 року для більшості населення України наведена теза не мала особистісного змісту, її не розглядали навіть у психологічному фаховому колі як перспективний і нагальний напрям реалізації практичної діяльності. Початок повномасштабної воєнної агресії Росії проти нашої держави спричинив виникнення глобального суспільного запиту щодо надання нагальної психологічної допомоги безпосереднім учасникам війни. Цей запит зумовлений не точковою вимогою окремих громадян чи громадських об'єднань – він викликаний актуальною ситуацією повномасштабних жорстоких воєнних баталій на території нашої держави. Сьогодні кожна українська родина стикнулася з війною. Повернення наших захисників потребує створення умов для їх асиміляції до мирного життя та формування ефективних стратегій взаємодії з близьким і широким соціальним колом стосунків.

Постановка проблеми. Необхідність виконання поставлених перед суспільством завдань щодо допомоги, зокрема психологічної, означеній категорії громадян обумовило актуальність нашого наукового інтересу до проблеми виявів потенційної агресивної поведінки учасників воєнних дій. Розв'язання проблеми, а саме виявлення детермінації та превенції агресивної поведінки комбатантів, має вагомий практичний значущість. Воєнні конфлікти, під час яких військовослужбовець перебуває в перманентному стані психофізичного напруження та відчуває на собі вплив численних патогенних чинників «театру воєнних дій», у світлі впливу на особистість, мають вагомий значення та можуть спричинити стійкі особистісні зміни. Бойова готовність і бойовий стрес, які відігравали позитивну роль у збереженні життя й цілісності особистості воїна в екстремальних умовах, в мирному житті є головною причиною майбутньої дезадаптації, що спричиняє поширення посттравматичних стресових розладів, і є особистісною кризою комбатанта, яка потребує психологічної корекції та терапії. Після повернення з війни багатьом учасникам бойових дій потрібна складна й тривала реадaptaція та ресоціалізація до умов мирного життя. До подолання бойового стресу під

час повернення до мирного життя додається подолання вікових і соціальних проблем, що обтяжує й так складну ситуацію [1].

Мета і завдання дослідження

Метою і завданням є вивчення передумов дослідження потенціальної агресії комбатанта після закінчення воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо надання психологічної допомоги комбатантам вивчали такі науковці, як: Р. Абурахманов, В. Алещенко, А. Боченков, Д. Вільсон, М. Горовіц, О. Караяні, Дж. Келлі, Б. Колодзін, В. Новиков, В. Попов, Н. Феденко, С. Чермянин, Дж. Ротор та ін. Водночас особливості воєнних дій у сучасній українській державі створили нові виклики для психологічної науки та практики, що актуалізує проведення відповідних розвідок.

Виклад основного матеріалу

Нова термінологія в предметному полі психології потребує, на наш погляд, додаткових уточнень. Комбатанти, згідно з протоколом 1977 року до Женевських конвенцій, воюють законно – за умови, що вони перебувають під «відповідальним командуванням» (підпорядковуються державі й несуть відповідальність перед нею), мають відомі емблеми родів військ і служб збройних сил, відкрито носять зброю й дотримуються законів і звичаїв війни. Зокрема, згідно зі ст. 43 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року, до комбатантів належать: особовий склад регулярних збройних сил; особовий склад ополчення та добровольчих загонів, що входять і не входять до складу збройних сил; особовий склад організованих рухів опору та партизанських формувань, якщо вони відповідають таким умовам:

- а) мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих;
- б) мають певний і виразно видимий здалеку відмітний знак;
- в) відкрито носять зброю;
- г) дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни.

Правовий статус комбатанта містить:

- 1) право застосовувати військову силу;
- 2) можливість бути об'єктом застосування військової сили аж до фізичного знищення;
- 3) право на поводження з ним як з військовополоненим у разі потрапляння до рук ворога [2].

До некомбатантів належать особи, які входять до складу збройних сил воюючої сторони, надають їй всемірну допомогу в досягненні воєнних успіхів, але безпосередньої участі у воєнних діях не беруть. Отже, зазначена термінологія застосовується у відносинах між ворогуючими сторонами

лише під час збройного конфлікту (міжнародного та неміжнародного характеру), спрямована на дотримання прав і захисту осіб у разі їх потрапляння до військового полону, а тому її включення до національного законодавства України жодним чином не впливає на обсяг прав і свобод відповідних осіб, зокрема, на їх соціальний захист [3–5].

Наведене дозволяє нам диференціювати досить розлогий прошарок осіб, що в межах своєї громадянської позиції й актуальних обставин зіткнулися з реаліями війни, виокремлюючи в ньому комбатантів.

Подальший виклад зазначеної проблеми потребує звернення до сутності тлумачення феномена «агресія» в історичному вимірі з метою формулювання авторського підходу до його інтерпретації з огляду на доступні нам першоджерела [6–7].

Перші спроби проаналізувати феномен агресії, зрозуміти його детермінанти було здійснено у філософському просторі. Так, англійський філософ Т. Гоббс стверджував, що схильність до насильства є атрибутом поведінки всіх людей. На його думку, існує три основних причини насильства та війн: суперництво через наживу, недовіра (напад з метою власної безпеки) та жадоба слави, міркування щодо власної гідності.

Його співвітчизник Дж. Локк вважав, що душа (психіка) дитини є «*tabula rasa*» («чистою дошкою»), на якій відображаються всі особливості життя. Так, на його думку, батьки власним прикладом можуть заохочувати жорстокість власних дітей: якщо їх змалечку вчили, що можна бити й ображати інших, то чи не є це підготовкою, щоб робити те ж саме, коли вони стануть достатньо сильними.

Видатний французький філософ Ж.-Ж. Руссо оприлюднив відому ідею «благородного дикуна», згідно з якою люди у своєму природному стані є добрими істотами, яким суспільство нав'язує агресію та жорстокість.

Водночас Ш. Монтеск'є пов'язував особливості характеру та поведінки людей із місцем їх географічного проживання. Так, північний клімат, на його думку, сприяє формуванню таких рис, як хоробрість і войовничість (тобто потенційної агресивності).

Певна традиція вивчення феномену агресії була сформована й у соціології. Так, вивчаючи соціальні конфлікти, деякі дослідники (Р. Дарендорф, Г. Зіммель, Л. Козер, К. Маркс) виокремлювали соціально-економічні передумови насильницької поведінки людини. Французькі соціологи Е. Дюркгейм та Г. Тард у якості детермінант агресивності (зокрема насильницької) вказували, відповідно, на існування механізму «наслідування» поведінки та на явище «аномії», тобто нормативну «розрегульованість» суспільства.

У контексті психологічної науки феномен агресії став предметом окремих досліджень наприкінці XIX ст. Початкові психологічні розвідки природи агресії характеризувалися редуцією теоретичних тлумачень і недостатністю емпіричної бази аналізу. Перші наукові погляди на феномен агресії в психологічній галузі пов'язані з реконструкцією певних інстинктів людини. Так, У. Джеймс вважав, що агресивна поведінка зумовлена інстинктом ворожості, а У. Мак-Дауголл серед 12 основних інстинктів людини виокремлював інстинкт агресивності (войовничості). Уже в 30-х рр. XX ст. автор відомої проективної методики ТАТ (*Thematic Apperception Test*) американський дослідник Г. Мюррей вніс агресію до переліку основних «потреб» (бажань) людини.

Оформлення на початку XX ст. двох потужних теоретико-методологічних напрямів – психоаналізу та біхевіоризму, зумовило виокремлення двох основних підходів до проблеми агресії: як до природженої властивості та як реакції на несприятливі зовнішні стимули. У 1920–30-х рр. З. Фрейд у низці своїх праць вказував на існування інстинкту «Танатос», дія якого виявляється в підсвідомому прагненні людини до агресії та аутоагресії. Трохи пізніше американські дослідники – біхевіористи Д. Доллард і Н. Міллер, за результатами проведених емпіричних досліджень окреслили основні постулати однієї з перших фундаментальних психологічних теорій агресії (теорії «фрустрації–агресії»), яка була викладена в праці 1939 року з відповідною назвою «Фрустрація і агресія».

Починаючи з 1930-х рр. проблема агресії (здебільшого в контексті насильницької злочинності) набула поширення в соціології. Варта уваги, на наш погляд, робота американського соціолога Р. Мертона «Соціальна структура і аномія» (1938 р.), у якій висвітлено теорію девіантної поведінки людини, де акцентовано саме на соціальних факторах девіацій, зокрема насильницькій поведінці людини в суспільстві.

Значного успіху у вивченні проблеми агресії було досягнуто в середині XX ст. й особливо протягом 60-х років унаслідок успішної інтеграції знань низки природничих і гуманітарних дисциплін (психології, біології, соціології, екології), а також розвитку загальної методології науки. У дослідженні агресії стали застосовувати нові експериментальні технології. Саме в цей період було накопичено значну кількість емпіричних знань, сформульовано ключові теоретичні принципи вивчення цього феномену. З'явилися наукові розвідки найвідоміших дослідників зазначеного питання – А. Бандури, А. Басса, Л. Берковіца та інших.

На думку Л. Берковіца, одна з головних проблем у визначенні агресії полягає в тому, що цей термін тлумачать по-різному. Наприклад,

характеризуючи особистість як агресивну, люди зазвичай вказують на те, що вона ображає інших, часто не привітна, водночас наділяють її ознаками наполегливості, ригідності, прагненням робити все по-своєму, схильністю без страху розв'язувати проблеми.

Отже, вивчаючи агресивну поведінку, маємо серйозне та суперечливе завдання – виокремити виразне тлумачення зазначеного феномену, що залежить від обрання певної теоретичної позиції. Доцільно навести змістову сутність найвідоміших з них у галузі психології. Так А. Басс вважає, що агресія – це будь-яка поведінка, яка містить загрозу або заповідання шкоди іншим. Відповідно, більшість яскраво виражених емоційних виявів людини опосередковано можна віднести до потенційно агресивної поведінки.

Наступне визначення, запропоноване відомими дослідниками Л. Берковіцем і С. Фешбачем, містить тезу: щоб ті чи інші дії були кваліфіковані як агресія, вони повинні містити намір образити або висловити зневагу, а не лише виявляться у подібних випадках.

Іншу думку висловив Д. Зільман, який обмежує вживання терміна «агресія» намаганням людини заповідати іншим виключно фізичних пошкоджень.

З огляду на значні розбіжності в тлумаченні феномену «агресія», переважна кількість фахівців у галузі соціальних наук підтримує визначення, яке за змістом близьке до другого з наведених вище. Воно окреслює як категорію наміру, так і наявний факт нанесення образи та шкоди іншим.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що:

– відповідно до первинних психологічних поглядів на природу агресії як на інстинкт, людину змушують вчиняти насильницькі, агресивні дії вроджені внутрішні сили або безперервно діючі зовнішні стимули (наприклад, фрустрація);

– згідно з теоретико-емпіричними дослідженнями, агресія з'являється тільки у відповідних соціальних умовах. На відміну від інших, представники теорії цього напрямку найоптимістичніше ставляться до можливості запобігання агресії або взяття її під контроль.

Опрацювання доступних нам літературних першоджерел дозволяє припустити, що агресія – це певна форма поведінки комбатанта, спрямована на образу або нанесення фізичної, моральної чи психологічної шкоди іншій істоті, яка не бажає (не очікує, не передбачає) стосовно себе подібного поводження. Агресивні реакції засвоюються та підтримуються шляхом безпосередньої участі в ситуаціях вияву агресії, а також в результаті пасивного спостереження за ними.

Для виокремлення точки відліку подальшого теоретико-емпіричного дослідження було проаналізовано зарубіжний досвід наукового аналізу

агресивної поведінки комбатантів. Здійснено систематичний огляд й аналіз досліджень розповсюдженості агресивної та насильницької поведінки, а також насильницьких правопорушень і деліктів серед військовослужбовців після розгортання місій в Іраку й Афганістані [8–13]. Пильну увагу приділено питанню взаємозв'язку участі у військових зіткненнях та впливу їх гостроти на психічні проблеми комбатантів, виникнення посттравматичного розладу, зв'язок бойового досвіду та можливості подальшої насильницької поведінки.

Слід зауважити, що результати досліджень, які стали предметом нашого вивчення, стосуються професійних (кадрових) військових. Після повернення з місць проведення місій комбатанти продовжували військову службу. Особливості вибірки не дозволяють повною мірою екстраполювати ці результати на актуальну для нас реальність. Дослідження не охоплювали ситуацію, притаманну нашій державі, коли на захист України в дуже стислі строки стала значна кількість добровольців, які здебільшого не були психологічно готові зіткнутися з реаліями війни, її трагедіями та втратами. Зазначене суттєво корегує можливості корелювання одержаних зарубіжними науковцями результатів на сьогоднішнього нашого суспільного життя.

Так, у період з 2001-го до 2014 року в США та Великій Британії було проведено 17 досліджень, відповідно до яких визначено такі позиції:

– рівень агресивної поведінки у військовослужбовців, незалежно від їх участі в безпосередніх військових зіткненнях, вищий на 10 % порівняно з пересічними громадянами;

– вияв фізичної агресії в повсякденному житті в комбатантів на 29 % вищий порівняно з військовослужбовцями, які не брали участь у воєнних місіях;

– низка досліджень довела, що існує зв'язок між збільшенням насилля комбатантів й інтенсивністю та частотою бойових зіткнень, у яких вони брали участь.

Переважає більшість науковців акцентують на впливові вживання алкоголю учасниками воєнних зіткнень на тлі посттравматичного розладу та виявів фізичного насильства в процесі комунікації з близьким (родинним) колом спілкування. Також підтверджено посередницьку роль посттравматичного розладу між бойовими діями та насильством комбатантів після повернення додому та вплив на

виникнення в них потенційно насильницької поведінки внаслідок вживання алкогольних напоїв.

Варто навести результати ще одного дослідження, проведеного 2003 року на вибірці британських військовослужбовців, у якому взяли участь 4928 комбатантів, які є регулярним персоналом (професійні військовослужбовці), що повернулися додому після дислокації в Іраку. Ключовою метою аналізу було вивчення впливу досвіду дислокації та бойового досвіду, соціально-демографічних особливостей, характеристик поведінки до місії на вияви подальшого насилля в мирному житті. Під час дослідження сформульовано такі основні положення:

– існує детермінація фізичного насилля учасників воєнних дій виконанням безпосередніх дій у зоні бойового зіткнення;

– виявлений зв'язок між фізичною агресією та наявністю антисуспільних поведінкових виявів респондентів у попередньому (до військової служби) досвіді;

– переживання комбатантом понад трьох травмуючих подій викликає різкий зріст виникнення проблем із психічним здоров'ям й обумовлює збільшення потенціалу виявів фізичного насильства в майбутньому;

– наявний доведений зв'язок між вживанням алкогольних напоїв комбатантами та застосування ними в побутовому спілкуванні фізичної агресії.

Наукова новизна

В умовах сьогоднішнього психологічного наукового простору відсутні спроби проаналізувати теоретичні витoki розгляду проблеми потенційно можливих виявів агресії комбатантів після закінчення воєнних дій на території нашої держави. Наведений матеріал є спробою постановки зазначеної проблеми й окреслення актуальних шляхів її розв'язання.

Висновки

Відповідно до зазначеного вище, досвід бойових дій та інтенсивність травмування під час воєнного конфлікту значною мірою зумовлюють агресивну поведінку комбатантів після повернення додому. Проблеми з психічним здоров'ям після місій воєнного характеру потенційно детермінуються можливим вживанням алкоголю як засобу змінити реальність чи змиритися з нею.

REFERENCES

- [1] Krainiuk, V.M., & Korolchuk, M.S. (2009). *Psykhologichne zabezpechennia psykhologichnoho i fizychnoho zdorovia [Psychological support of psychological and physical health]*. Kyiv: INKOS [in Ukrainian].
- [2] Aldrich, G. (2002). The Taliban, Al Qaeda, and the determination of illegal combatants. *American Journal of International Law*, 96, 891-898.
- [3] Sturmey, P. (2022). *Violence and Aggression: Integrating Theory, Research, and Practice*. New York. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04386-4>.
- [4] Karin, Österman, Kaj, Björkqvist, Kirsti M. J., Lagerspetz, Ari, Kaukiainen, L. Rowell, Huesmann, Adam, Frączek. (1994). Peer and Self-Estimated Aggression and Victimization in 8-Year-Old Children From Five Ethnic Groups.

- Aggressive behavior*, 20(6), 411-476. DOI: [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1994\)20:6<471:AIDAB2480200610.>3.0.CO](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1994)20:6<471:AIDAB2480200610.>3.0.CO).
- [5] Lomakin, H.I. (2012). Stres ta boiovyi stres: poniattia, symptomy, proiavy [Stress and combat stress: concepts, symptoms, manifestations]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii, Problems of extreme and crisis psychology*, 12(1), 185-194 [in Ukrainian].
- [6] Lomakin, H.I. (2014). Sotsialno-psykholohichni suprovit uchasnykiv boiovykh dii v chasi podolannia zhyttievych kryzovykh sytuatsii [Socio-psychological support of combatants in times of overcoming life crisis situations]. *Dialnisno-povedinkovi faktory zhyttiezdatnosti liudyny, Activity-behavioral factors of human vitality: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 191-193). Kharkiv: KHNPU im. H.S. Skovorody [in Ukrainian].
- [7] Lomakin, H.I. (2014). *Sotsialno-psykholohichni skladovi sotsialnoi roboty z uchasnykamy boiovykh dii [Socio-psychological components of social work with combatants]*. Kharkiv: Oberih [in Ukrainian].
- [8] Macmanus, D., Dean, K., Al Bakir, M., Iversen, A. C., Hull, L., Fahy, T., Wessely, S., & Fear, N.T. (2012). Violent behaviour in U.K. military personnel returning home after deployment. *Psychol med*, 42(8), 1663-1673. DOI: 10.1017/S0033291711002327.
- [9] Macmanus, D., Dean, K., Iversen, A.C., Hull, L., Jones, N., Fahy, T., Wessely, S., & Fear, N.T. (2012). Impact of pre-enlistment antisocial behaviour on behavioural outcomes among U.K. military personnel. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*, 47(8), 1353-1358. DOI: 10.1007/s00127-011-0443-z.
- [10] Macmanus, D., Dean, K., Jones, M., Rona, R.J., Greenberg, N., Hull, L., Fahy, T., Wessely, S., & Fear, N.T. (2013). Violent offending by UK military personnel deployed to Iraq and Afghanistan: a data linkage cohort study. *Lancet*, 381(9870), 907-917. DOI: 10.1016/S0140-6736(13)60354-2.
- [11] MacManus, D., Rona, R., Dickson, H., Somaini, G., Fear, N., & Wessely, S. (2015). Aggressive and violent behavior among military personnel deployed to Iraq and Afghanistan: prevalence and link with deployment and combat exposure. *Epidemiol Rev*, 37, 196-212. DOI: 10.1093/epirev/mxu006.
- [12] Kwan, J., Jones, M., Hull, L., Wessely, S., Fear, N., & MacManus, D. (2017). Violent behavior among military reservists. *Aggress Behav*, 43(3), 273-280. DOI: 10.1002/ab.21687.
- [13] Hines, L.A., Sundin, J., Rona, R.J., Wessely, S., Fear, N.T., & Can, J. (2014). Posttraumatic stress disorder post Iraq and Afghanistan: prevalence among military subgroups. *Psychiatry*, 59(9), 468-479. DOI: 10.1177/070674371405900903.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Крайнюк В. М., Корольчук М. С. Психологічне забезпечення психологічного і фізичного здоров'я : навч. посіб. Київ : ІНКОС, 2009. 272 с.
- [2] Aldrich G. The Taliban, Al Qaeda, and the determination of illegal combatants. *American Journal of International Law*. 2002. Vol. 96. P. 891–898.
- [3] Sturme P. Violence and Aggression: Integrating Theory, Research, and Practice. New York, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04386-4>.
- [4] Karin Österman, Kaj Björkqvist, Kirsti M. J. Lagerspetz, Ari Kaukiainen, L. Rowell Huesmann, Adam Frączek. Peer and Self-Estimated Aggression and Victimization in 8-Year-Old Children From Five Ethnic Groups. *Aggressive behavior*. 1994. Vol. 20. Issue 6. P. 411–476. DOI: [https://doi.org/10.1002/1098-2337\(1994\)20:6<471:AIDAB2480200610>3.0.CO](https://doi.org/10.1002/1098-2337(1994)20:6<471:AIDAB2480200610>3.0.CO).
- [5] Ломакін Г. І. Стрес та бойовий стрес: поняття, симптоми, прояви. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2012. Вип. 12. Ч. І. С. 185–194.
- [6] Ломакін Г. І. Соціально-психологічний супровід учасників бойових дій в часи подолання життєвих кризових ситуацій. *Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 28–29 листоп. 2014 р.)*. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. С. 191–193.
- [7] Ломакін Г. І. Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій : метод. посіб. Харків : Оберіг, 2014. 168 с.
- [8] Macmanus D., Dean K., Al Bakir M., Iversen A. C., Hull L., Fahy T., Wessely S., Fear N. T. Violent behaviour in U.K. military personnel returning home after deployment. *Psychol med*. 2012. No. 42 (8). P. 1663–1673. DOI: 10.1017/S0033291711002327.
- [9] Macmanus D., Dean K., Iversen A. C., Hull L., Jones N., Fahy T., Wessely S., Fear N. T. Impact of pre-enlistment antisocial behaviour on behavioural outcomes among U.K. military personnel. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*. 2012. No. 47 (8). P. 1353–1358. DOI: 10.1007/s00127-011-0443-z.
- [10] Macmanus D., Dean K., Jones M., Rona R. J., Greenberg N., Hull L., Fahy T., Wessely S., Fear N. T. Violent offending by UK military personnel deployed to Iraq and Afghanistan: a data linkage cohort study. *Lancet*. 2013. No. 381 (9870). P. 907–917. DOI: 10.1016/S0140-6736(13)60354-2.
- [11] MacManus D., Rona R., Dickson H., Somaini G., Fear N., Wessely S. Aggressive and violent behavior among military personnel deployed to Iraq and Afghanistan: prevalence and link with deployment and combat exposure. *Epidemiol Rev*. 2015. No. 37. P. 196–212. DOI: 10.1093/epirev/mxu006.
- [12] Kwan J., Jones M., Hull L., Wessely S., Fear N., MacManus D. Violent behavior among military reservists. *Aggress Behav*. 2017. No. 43 (3). P. 273–280. DOI: 10.1002/ab.21687.
- [13] Hines L. A., Sundin J., Rona R. J., Wessely S., Fear N. T., Can J. Posttraumatic stress disorder post Iraq and Afghanistan: prevalence among military subgroups. *Psychiatry*. 2014. No. 59 (9). P. 468–479. DOI: 10.1177/070674371405900903.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2022

Pidlisnyi Yu. – Senior Research Fellow of the Scientific Research Department of Military Psychological Research of the Scientific Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5299-2238>;

Dembitskyi V. – Research Fellow of the Research Department of Applied Military-Sociological Research of the Research Center for Humanitarian Issues of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1049-8100>

Theoretical Origins of the Study of Potential Aggression of a Combatant after the End of Hostilities

*The **purpose** of the article is to study the prerequisites for the study of potential combatant aggression after the end of hostilities. **Methodology.** The methodological basis of the article is the scientific concepts of studying aggressive human behavior in the context of historical consideration. The methodological tools were chosen in accordance with the stated purpose, the specifics of the object and subject of the study. The author reveals the substantive characteristics of the concept of «combatant» in order to distinguish the conceptual apparatus of the study. A number of theoretical views on the determination of aggressive human behavior within the framework of philosophy, sociology and psychology are considered. The main differences in the interpretation of the phenomenon of «aggression» in the most famous theoretical trends of psychological science are characterized. The essential features of the theoretical prerequisites for considering the potential aggression of combatants are outlined, taking into account the current conditions of military operations in our country. The foreign experience of identifying factors and prerequisites for potential aggressive behavior of combatants after the end of hostilities is analyzed. The theoretical foundations for further theoretical and empirical research of the stated problem are determined. The urgent need to study it in view of its social significance and significant social and personal losses in the absence of proper attention from the psychological community is substantiated. The **scientific novelty** of the article lies in the generalization of the theoretical foundations of the problem of potentially possible manifestations of combatant aggression after the end of hostilities in our country. **Conclusions.** It has been determined that the experience of combat operations and the intensity of trauma during a military conflict largely determine the aggressive behavior of combatants after returning home. Mental health problems after a military mission are potentially determined by the possible use of alcohol as a means of changing reality or coming to terms with it.*

Keywords: combatant; aggressive behavior; determinants of aggressive behavior; combat stress.

Дехтяренко І. С. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5581-4998>

Теоретико-методологічні засади здійснення професійного психологічного відбору військовослужбовців до Національної гвардії України

Метою дослідження є з'ясування сучасного стану професійного психологічного відбору як психодіагностичного методу, а також перспективи розвитку психодіагностики військовослужбовців Національної гвардії України. **Методологічною основою** роботи є діалектичний підхід, емпіричну основу якого становлять аналітичні огляди про досвід і результати професійної діяльності військовослужбовців Національної гвардії України. Зазначено, що в умовах сьогодення вагомого значення набуває вивчення та психологічний супровід військово-професійної діяльності особового складу. З підвищенням вимог до військовослужбовців Національної гвардії України підвищуються вимоги й до відбору кандидатів для проходження військової служби. Якісне психологічне вивчення особового складу має велику вагу у визначенні боздатності не лише одного військовослужбовця, а й усього підрозділу, що є важливим під час прийняття оперативних рішень бойового управління. Визначено, що розуміння елементів психологічного оцінювання та правильне використання діагностичних відомостей позитивно впливає на рейтинг й авторитет командира (начальника), а також додає впевненості військовослужбовцю в ускладнених умовах служби. **Наукова новизна** полягає в узагальненні та обґрунтуванні організаційних особливостей сучасного процесу професійного психологічного відбору військовослужбовців до Національної гвардії України. **Висновки.** Професійний психологічний відбір є початковим етапом психологічного супроводу майбутніх військовослужбовців Національної гвардії України, що охоплює комплекс заходів і забезпечує визначення відповідності індивідуально-психологічних властивостей військовослужбовця вимогам професійної діяльності. У Національній гвардії України психологічний відбір ґрунтується не лише на якісних, а й на достатньо чітких кількісних критеріях та оцінках професійної придатності особистості до військової служби. Основою ефективного виконання завдань за призначенням, особливо в умовах воєнного стану, є: перевірка психологічної готовності та придатності громадян під час призову (прийняття) на військову службу до Національної гвардії України, охорона психологічного здоров'я військовослужбовців Національної гвардії України, зведення до мінімуму впливу стрес-факторів службово-бойової діяльності, створення підґрунтя для проведення своєчасної психокорекційної роботи, підтримка психоемоційного стану військовослужбовців на належному рівні для дезактуалізації негативних психічних станів.

Ключові слова: професійний психологічний відбір; військовослужбовці; Національна гвардія України; військово-професійна діяльність; психологічні особливості.

Вступ

Професійний психологічний відбір – найпоширеніший напрям діяльності військових психологів. Особливої актуальності це питання набуло 2014 року, з початком збройної агресії проти України. Збройні формування завжди потребують надійних, мотивованих кадрів, тому саме професійний психологічний відбір дає нам змогу більш ретельно та поглиблено вивчити кандидата, його мотиваційну складову та психічні особливості. Відповідно до отриманої інформації в процесі комплексного вивчення надаються рекомендації щодо подальшого проходження військової служби за напрямами діяльності.

Якісно проведений професійний психологічний відбір є передумовою для досягнення необхідного результату діяльності збройних формувань, адже за сприятливих умов можна отримати такі переваги, як:

- 1) ефективне використання людського потенціалу у військах (відчуття «Я на своєму місці»);
- 2) високий рівень службово-бойової діяльності;

3) задоволення від виконання завдань за призначенням тощо.

В умовах сьогодення вагомого значення набуває вивчення «людського чинника», але, на жаль, цьому не завжди приділяється належна увага. Передусім акцентовано на дисциплінарних вимогах, виконанні завдань (без урахування психологічних особливостей військовослужбовця), досвіді проходження військової служби, формальних відносинах тощо.

Неправильна розстановка пріоритетів у бойових підрозділах часто призводить до низької ефективності виконання завдань за призначенням, відсутності мотивації для подальшого розвитку та підвищення кваліфікації військовослужбовців (що є основою), міжособистісних конфліктів, професійної деформації, частій зміни кадрів тощо.

Чимало вітчизняних і зарубіжних науковців досліджували питання теорії та практики професійного відбору військовослужбовців. Проблема професійного відбору є міждисциплінарною, вона цікавить спеціалістів багатьох профілів – управлінців, соціологів, психологів, педагогів, медиків

тощо. Психолого-педагогічним аспектам професійного відбору персоналу в системі Міністерства внутрішніх справ України присвячені роботи Д. О. Александрова, В. І. Барка, О. М. Бандурки, Б. Г. Бовіна, С. П. Бочарової, Л. Ф. Бурлачука, О. В. Землянської, Ю. Б. Ірхіна, Я. Ю. Кондратьєва, Л. І. Казміренко, В. П. Казміренка, С. Д. Максименка, В. С. Медведєва, І. М. Охріменка, О. М. Цільмак, О. Г. Шестакова, Г. В. Щокіна, С. І. Яковенка та ін. Проте аналіз літературних джерел і практики доводить, що чинна система професійного відбору кадрів не реалізує цілком завдання забезпечення підготовленим персоналом, здатним ефективно виконувати складні задачі за призначенням. Водночас емпіричні дослідження засвідчують, що професійному психологічному відбору кадрів до Національної гвардії України нерідко притаманні фрагментарність і незавершеність. Усе це потребує актуалізації наукових пошуків щодо методологічних й організаційних засад оптимального професійного психологічного відбору різних категорій фахівців.

Мета і завдання дослідження

Основна мета дослідження передбачає з'ясування сучасного стану професійного психологічного відбору як психодіагностичного методу, а також перспективи розвитку психодіагностики військовослужбовців Національної гвардії України. Завданнями дослідження є виокремлення теоретико-прикладних підходів щодо організації професійного психологічного відбору військовослужбовців до Національної гвардії України, формування напрямів удосконалення в системі психологічного супроводу військово-професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Національна гвардія України – це військове формування з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України та виконує завдання із захисту й охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства та держави від кримінальних й інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки й порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки та захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп і злочинних організацій [1].

Відповідно до Закону України «Про Національну гвардію України» від 13 квітня 2014 року № 876-VII у взаємодії зі Збройними Силами України Національна гвардія України бере участь у відсічі збройній агресії проти України та ліквідації

збройного конфлікту шляхом ведення воєнних (бойових) дій, а також у виконанні завдань територіальної оборони [2]. Зважаючи на викладене, професійний психологічний відбір є важливим елементом для можливості виконання завдань за призначенням.

Військовослужбовці Національної гвардії України, незалежно від посади та військового звання, відчують постійне напруження, пов'язане із фізичним і психологічним навантаженнями через високу екстремальність діяльності [3–5]. Саме тому психологічний відбір має вагоме значення в діяльності, адже це комплекс заходів, який забезпечує визначення відповідності індивідуально-психологічних властивостей військовослужбовця вимогам професійної діяльності та спрямований на підвищення якості комплектування підрозділів.

Професійний психологічний відбір проводять з метою виявлення й оцінювання професійно важливих індивідуально-психологічних і психофізіологічних якостей, сформованості, мотивації. На підставі його результатів готують рекомендації щодо придатності до проходження служби в підрозділах за різними напрямками діяльності [6–8]. Отримана в процесі відбору інформація про психологічні особливості, біографічні відомості сприяє наданню рекомендацій щодо оптимізації службово-бойової діяльності кандидата.

Відповідно до Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, затвердженого наказом МВС від 8 грудня 2016 року № 1285, поглиблене психологічне вивчення в Національній гвардії України для призовників з числа цивільних осіб проводиться за трьома етапами [9; 10].

Первинний етап – це вивчення призовників (до контрольного медичного обстеження), попередньо відібраних на строкову військову службу до Національної гвардії України (на обласних збірних пунктах). До нього належать: вивчення автобіографічних і біографічних документів призовника, проведення інтерв'ю, візуальна діагностика.

Основний етап – у військових частинах Національної гвардії України на навчальних зборах з підготовки поповнення психологи проводять такі методики, як інтерв'ю та психодіагностика (з розрахунку 1 год 20 хв): 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла, методика «Самооцінка структури темпераменту» (Б. Смірнов), багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (200), опитувальник суїцидального ризику.

Третій етап – додатковий. Психолог може використовувати проєктивні методики: неіснуюча тварина, дім, дерево, людина, людина під дощем, автопортрет.

Отже, комплексне вивчення кандидата дає змогу підвищити надійність військового персоналу, мінімізувати потенційний ризик у багатьох галузях діяльності, зберегти психологічну пружність і

бойову активність військовослужбовців, знизити їхню вразливість в екстремальних ситуаціях і полегшити прогнозування поведінки особового складу під час виконання поставлених завдань.

Обрання психодіагностичного інструментарію залежить від категорії військовослужбовців, які виявляють бажання проходити службу в складі бойових підрозділів [10]. Загальним для них є те, що вони виконують завдання, пов'язані з ризиком для життя та здоров'я, а отже, великим ступенем психологічної та фізичної напруженості, що потребує ресурсів для прийняття відповідальних рішень в екстремальних умовах, що переважно супроводжується дефіцитом часу.

Для кандидатів, які бажають проходити військову службу за контрактом, у військовому резерві додають ще такі методики, як: прогресивні матриці Равена, опитувальник Леонгарда-Шмішека, методика кольорових виборів Люшера.

Щодо категорій військовослужбовців, яких залучають до міжнародних операцій з підтримання миру та безпеки в складі національного персоналу або національного контингенту, то до них застосовують особливі форми й методи психологічного вивчення, такі як: методика «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності», опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова), методика «Вольова регуляція особистості» (М. С. Гуткін, Г. Ф. Михальченко), методика вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі та П. Мартін), методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової), методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса, методика діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач Т. Елерса, багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (165), методика «Короткий орієнтовний, відбірковий тест» (КОТ) (В. Н. Бузін, Е. Ф. Вандерлік).

Військовослужбовці з осіб кандидатів для призначення на керівну (вищу) посаду або матеріально відповідальні особи перед призначенням обов'язково проходять психологічне вивчення за такими методиками: багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (200), тест «Стиль керівництва» [11; 12].

Варте особливої уваги психофізіологічне обстеження кандидатів для проходження військової служби в підрозділах (загонах) спеціального призначення. Основною метою професійного психологічного відбору цієї категорії є:

- діагностика піддатності особистості стресу, фрустрації, внутрішнього особистісного конфлікту, особистісної кризи;
- діагностика ерудованості кандидата;
- визначення рівня розвитку аналітичності мислення в умовах обмеженого часу;
- вивчення здатності кандидата до узагальнення, аналізу та класифікації інформації в умовах

обмеженого часу; здатності диференціювати суттєві ознаки предметів і явищ від несуттєвих, другорядних;

- оцінка логічного мислення кандидата;
- оцінка загальної працездатності кандидата та її складових: продуктивність, швидкість, точність (безпомилковість), витривалість, розподілення та переключення уваги;
- оцінка короткочасної пам'яті, її об'єму й точності;
- вивчення особистісних якостей особистості;
- моніторинг психоемоційного стану кандидата;
- вивчення біографічних даних кандидата, обговорення поведінкових реакцій під час і після значних фізичних і психоемоційних навантажень (удень і вночі).

На окремому етапі проведення відбору набуває актуальності організація додаткового психофізіологічного тестування та психологічного спостереження. Зазвичай такі заходи проводять у польових умовах з елементами постійного фізичного, психологічного навантаження, у будь-який час доби. Упродовж вказаних заходів діагностують такі навички:

- витривалість під час довготривалих фізичних, психологічних навантажень;
- уміння швидко приймати рішення в обстановці, що змінюється, виявляючи розумну ініціативу;
- самовладання та витримка;
- надійність і чесність;
- винахідливість;
- відповідальність;
- уміння працювати в колективі;
- розвивати максимальну потужність.

Зазначений перелік не обмежує психологів у виборі певної психодіагностичної методики та заходів під час вивчення особового складу. За рішенням психолога можливо застосовувати й інші методики, які відповідають вимогам щодо організації та здійснення психодіагностичних досліджень, а також рівню підготовки психолога, який їх застосовує [10; 13].

Попри те, що існує безліч методів і методик, слід зауважити, що жоден психологічний відбір і класифікація не є досконалими, оскільки не існує ідеально точних психологічних інструментаріїв. Проте проведення відбору визначеними засобами вдосконалює практику психологічних досліджень і психодіагностичного інструментарію.

На етапі аналізу інформації проводять розрахунок балів за кожним тестом, які потім підсумовують у загальний бал професійного психологічного відбору. За отриманими результатами визначаємо прохідний бал і загальну групу придатності. Максимальний бал – 70. Мінімальний прохідний бал – 35. Бали, нижчі за 35, відповідають третій групі придатності, а отже, є низькими й

автоматично демонструють ризики, пов'язані з кандидатом у майбутньому.

На прикладі результату професійного психологічного відбору кандидатів для проходження навчання з числа військовослужбовців Національної гвардії України до військового закладу вищої освіти 2022 року, слід зазначити, що лише 65 % опитуваних перейшли бар'єр допустимого результату, продемонструвавши задовільні та високі показники під час проходження відбору (15 % – 50 балів і вище, 25 % – до 50 балів, 25 % – до 40 балів). Це насамперед пов'язане з багатьма факторами (рівень умотивованості абітурієнта, ризики можливої дезадаптивності тощо) та з усвідомленням основної мети навчання, яка полягає в опануванні професії командира.

Точність у кінцевому оцінюванні досягається з досвідом, але треба бути толерантним і мати розуміння щодо можливості невдоволення результатами процесу відбору чи зі сторони опитуваних, чи зі сторони керівництва [14; 15].

Найчастіші скарги та запитання опитуваних: «У мене не вистачило часу!», «Мені морально важко так довго перебувати на одному місці!», «Чому я не пройшов?», «Чи є у мене шанс спробувати пройти тестування ще раз?», «Ваші тести неправдиві!», «Я не виспався, в мене немає настрою!», «Ого, три години з психологом! Це занадто важко для мене».

Перед початком проходження відбору кандидату слід пояснити, які вимоги висувають перед ним, він повинен розуміти кінцеву мету психологічного відбору. Вкрай важливо, щоб психодіагностику проводили за добровільною згодою, а також зважати на стан самопочуття опитуваного. У разі скарг слід обов'язково перенести тестування на інший день з наданням рекомендацій щодо покращення стану.

Водночас кандидат має право відмовитися від проходження професійного психологічного відбору на будь-якому етапі. Після проходження тестування він може ознайомитися з результатами й оскаржити обстеження.

Психолог, який проводить професійний психологічний відбір, передусім зобов'язаний зберігати конфіденційність інформації, яку він отримує в процесі психологічного обстеження кандидата, надавати її у формі, яка виключає її використання проти законних прав і свобод громадянина, збирати та використовувати інформацію про кандидата лише в тому обсязі, який необхідний для виконання покладених на нього службових завдань. Окрім того, він має організувати професійний психологічний відбір відповідно до чинного законодавства та професійних вимог до проведення психологічного обстеження, не допускати суб'єктивізму в оцінках кандидата, який проходить обстеження, особистого до нього ставлення, нав'язування власних поглядів. Необхідно пам'ятати, що психолог несе відповідальність за результати своєї діяльності.

Наукова новизна

Акцентуючи на проактивних діагностичних методах професійного психологічного відбору та поєднуючи їх з психологічними індивідуальними особливостями кандидатів, ми вийдемо на новий рівень відбору кандидатів для проходження військової служби в лавах Національної гвардії України та зможемо якісно здійснювати супровід службової діяльності, що сприятиме своєчасному виявленню осіб з початковими рівнями психологічних змін, проводити корекційні заходи, значно зменшивши плинність кадрів, покращити стан військової дисципліни та якісні показники виконання завдань за призначенням.

Висновки

Професійний психологічний відбір є початковим етапом психологічного супроводу майбутніх військовослужбовців Національної гвардії України, що охоплює комплекс заходів, який забезпечує визначення відповідності індивідуально-психологічних властивостей військовослужбовця вимогам професійної діяльності та спрямований на підвищення якості комплектування підрозділів особовим складом.

У Національній гвардії України психологічний відбір ґрунтується не лише на якісних, а й на достатньо чітких кількісних критеріях та оцінках професійної придатності особистості до військової служби. На прикладі відбору кандидатів для вступу на навчання до військового закладу вищої освіти 2022 року можемо дійти висновку, що психологічному відбору приділяється значна увага, і він є основою відбору кандидатів (військовослужбовців), їх придатності для виконання в майбутньому завдань за призначенням, оскільки зі 100 % кандидатів лише 65 % набрали достатній показник.

Проведення визначення професійної компетентності фахівця потребує врахування специфічних особливостей і вимог певних видів діяльності, знання яких сприятиме здійсненню оптимального відбору й розстановці кадрів, діагностуванню й прогнозуванню ступеню готовності в межах військової діяльності, та запобіганню ризикам (професійна деформація, професійне вигорання, суїцидальна активність тощо).

Перспективні напрями розв'язання окреслених проблемних питань є підґрунтям вдосконалення професійного психологічного відбору військовослужбовців (на початкових етапах), формування їх професійної компетентності, мотивації, функціональності, пов'язаною зі службово-бойовою діяльністю, цілями й задачами, організаційної та психологічної складових. У центрі взаємодії цих компонентів завжди перебуває особистість фахівця, що загалом визначає успішність опанування військовою справою.

REFERENCES

- [1] Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu hvardiiu Ukrainy": vid 13 kvit. 2014 r. No. 876-VII [Law of Ukraine "On the National Guard of Ukraine" from April 13, 2014, No. 876-VII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> [in Ukrainian].
- [2] Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykholohichne zabezpechennia v Natsionalnii hvardii Ukrainy": vid 8 hrud. 2016 r. No. 1285 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval of the Regulation on psychological support in the National Guard of Ukraine" from December 8, 2016, No. 1285]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-17#Text> [in Ukrainian].
- [3] Okhrimenko, I., Ostapovich, V., Barko, V., Barko, V., Smirnova, O., Hruzynska, I., & Marchenko, O. (2022). Individual and psychological characteristics of law enforcement officers as a basis for effective psychological selection of personnel for modern police organizations. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(4), 141-162. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/13.4/380>.
- [4] Kokun, O.M., Ahaiev, N.A., & Pishko, I.O. (et al.). (2017). *Psykholohichna robota z viiskovosluzhbovtsiamy - uchastnykamy ATO na etapi vidnovlennia [Psychological work with servicemen - participants of the anti-terrorist operation at the stage of recovery]*. Kyiv: NDTs HP ZSU [in Ukrainian].
- [5] Okhrimenko, I., Volynets, N., Penkova, N., Dekhtiarenko, I., Hresa, N., Onishchuk, L., & Okhrimenko, S. (2022). Changes in physical and mental health indicators of law enforcement officers in the process of their professional activities. *Acta Balneologica*, 64(5), 478-483. DOI: 10.36740/ABAL202205118
- [6] Kokun, O.M., Ahaiev, N.A., & Pishko, I.O. (et al.). (2019). *Psykholohichne vyvchennia osobovoho skladu Zbroinykh Syl Ukrainy [Psychological study of the personnel of the Armed Forces of Ukraine]*. Kyiv: Maslakov [in Ukrainian].
- [7] Stelmakh, O.V. (2017). Osoblyvosti profesiino-psykholohichnoho vidboru kadriv [Peculiarities of professional and psychological personnel selection]. *Visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiedialnosti, Bulletin of the Lviv State University of Life Safety*, 15, 243-247 [in Ukrainian].
- [8] Bondarenko, V., Okhrimenko, I., Tverdokhvalova, I., Mannapova, K., & Prontenko, K. (2020). Formation of the Professionally Significant Skills and Competencies of Future Police Officers during Studying at Higher Educational Institutions. *Revista Româneascã pentru Educaĉie Multidimensionalã*, 12(3), 246-267. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/320>.
- [9] Nakaz Natsionalnoi hvardii Ukrainy "Pro deaki pytannia orhanizatsii psykholohichnoho zabezpechennia u Natsionalnii hvardii Ukrainy": vid 31 berez. 2017 r. No. 196 [Order of the commander of the National Guard of Ukraine "On some issues of the organization of psychological support in the National Guard of Ukraine" from March 31, 2017, No. 196.]. Kyiv [in Ukrainian].
- [10] Vorobiova, I.V., Prykhodko, I.I., & Poltorak, S.T. (et al.). (2016). *Avtomatyzovanyi psykholohichnyi kompleks vyznachennia profesiinoi prydatnosti kandydativ na viiskovu sluzhbu u vnutrishni viiska MVS Ukrainy i navchannia u vishchykh viiskovykh navchalnykh zakladakh MVS Ukrainy [Automated psychodiagnostic complex for determining the professional suitability of candidates for military service in the internal troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and training in higher military educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]*. I.I. Prykhodko (Eds.). Kharkiv: NA NHU [in Ukrainian].
- [11] Barko, V., Okhrimenko, I., Medvediev, V., Vagina, O., & Okhrimenko, S. (2020). Professional Psychological Profile of a Modern Patrol Officer as the Basis of Efficient Official Activities. *Postmodern Openings*, 11(3), 1-19. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/11.3/197>.
- [12] Barko, V., Okhrimenko, I., Ostapovich, V., Medvediev, V., & Sprynchuk, S. (2020). Professional psychological potential of a modern police manager as the basis for the formation of an effective managerial system. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 9(11), 203-214. Retrieved from <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/1196>.
- [13] *Zbiryk psykholohichnykh metodyk, pidhotovlenyi Holovnym upravlinniam moralno-psykholohichnoho zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy vidpovidno do rishennia nachalnyka Heneralnoho shtabu - Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy No. 304/1453 vid 19 cherv. 2018 r. [A collection of psychodiagnostic methods, prepared by the Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine in accordance with the decision of the Chief of the General Staff - Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine No. 304/1453 from June 19, 2018]*. (2018). Kyiv [in Ukrainian].
- [14] Yevdokymova, N.O., Zlyvkov, V.L., & Lukomska, S.O. (2016). *Doroha zmin: efektyvne spilkuvannia u kryzovykh umovakh zhyttia [The road to change: effective communication in crisis life]*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- [15] *Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii psykholohichnoho vyvchennia viiskovosluzhbovtiv strokovoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy [Methodological recommendations for the organization of psychological study of conscripts of the Armed Forces of Ukraine]*. (2015). Kyiv: HU po roboti z osobovym skladom ZSU [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про Національну гвардію України : Закон України від 13 квіт. 2014 р. № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>.
- [2] Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України : наказ МВС України від 8 груд. 2016 р. № 1285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-17#Text>.
- [3] Okhrimenko I., Ostapovich V., Barko V., Barko V., Smirnova O., Hruzynska I., Marchenko O. Individual and psychological characteristics of law enforcement officers as a basis for effective psychological selection of personnel for modern police organizations. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. No. 13 (4). P. 141–162. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/13.4/380>.
- [4] Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення : метод. посіб. / [О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко та ін.]. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
- [5] Okhrimenko I., Volynets N., Penkova N., Dekhtiarenko I., Hresa N., Onishchuk L., Okhrimenko S. Changes in physical and mental health indicators of law enforcement officers in the process of their professional activities. *Acta Balneologica*. 2022. No. 64 (5). P. 478–483. DOI: 10.36740/ABAL202205118.
- [6] Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України : метод. посіб. / [О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко та ін.]. Київ : Маслаков, 2019. 288 с.
- [7] Стельмах О. В. Особливості професійно-психологічного відбору кадрів. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2017. № 15. С. 243–247.
- [8] Bondarenko V., Okhrimenko I., Tverdokhvalova I., Mannapova K., Pronenko K. Formation of the Professionally Significant Skills and Competencies of Future Police Officers during Studying at Higher Educational Institutions. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020. No. 12 (3). P. 246–267. DOI: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/320>.
- [9] Про деякі питання організації психологічного забезпечення у Національній гвардії України : наказ Національної гвардії України від 31 берез. 2017 р. № 196. Київ, 2017. 38 с.
- [10] Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України : монографія / [І. В. Воробйова, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін.]; за заг. ред. І. І. Приходька. 2-ге вид. Харків : НА НГУ, 2016. 296 с.
- [11] Barko V., Okhrimenko I., Medvediev V., Vagina O., Okhrimenko S. Professional Psychological Profile of a Modern Patrol Officer as the Basis of Efficient Official Activities. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (3). P. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/11.3/197>.
- [12] Barko V., Okhrimenko I., Ostapovich V., Medvediev V., Sprynchuk S. Professional psychological potential of a modern police manager as the basis for the formation of an effective managerial system. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. No. 9 (11). P. 203–214. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/1196>.
- [13] Збірник психодіагностичних методик, підготовлений Головним управлінням морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України відповідно до рішення начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України № 304/1453 від 19 черв. 2018 року. Київ, 2018. 86 с.
- [14] Євдокимова Н. О., Злишков В. Л., Лукомська С. О. Дорога змін: ефективне спілкування у кризових умовах життя : навч. посіб. Миколаїв, 2016. 116 с.
- [15] Методичні рекомендації з організації психологічного вивчення військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України. Київ : ГУ по роботі з особовим складом ЗСУ, 2015. 108 с.

Стаття надійшла до редколегії 13.09.2022

Dekhtiarenko I. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5581-4998>

Theoretical and Methodological Principles of Professional Psychological Selection of Servicemen of the National Guard of Ukraine

The purpose of the study is determination of modern state of professional psychological selection as a psychodiagnostical method and development of psychodiagnostic perspectives of servicemen of the National Guard of Ukraine. The methodological basis of the work is dialectical approach as philosophical method of analyzing phenomena, the empirical basis of which is analytical reviews of the experience and results of the professional activities of servicemen of the National Guard of Ukraine. It is noted that the harsh present requires strengthening the comprehensive study and psychological support of the military and professional activities of the personnel of the National Guard of Ukraine. In turn, the requirements for military personnel of the National Guard of Ukraine, as well as for the selection of candidates for military service and its effectiveness, are being increased. A qualitative psychological study of

*the personnel of the National Guard of Ukraine takes an important place in determining the combat capability of not only one serviceman, but also the entire unit, which is present at the same time when making operational decisions of the combat command. It is claimed that knowledge and understanding of the elements of psychological assessment and the correct use of diagnostic information have a positive effect on the rating and authority of the commander (chief), and also adds confidence to the serviceman in difficult service conditions. The **scientific novelty** consists in summarizing and substantiating the organizational features of the modern process of professional psychological selection of servicemen of the National Guard of Ukraine. **Conclusions.** Professional psychological selection is the initial stage of psychological support of future servicemen of the National Guard of Ukraine, which includes a set of measures that ensures the compliance of the individual psychological qualities of the serviceman with the requirements of professional activity and is aimed at improving the quality of staffing of units. In the National Guard of Ukraine, psychological selection is based not only on qualitative, but also on enough clear quantitative criteria and assessments of a person's professional relevance for military service. The basis of the effective conducting of assigned tasks, especially under martial law, are: verification of psychological readiness and serviceableness of citizens during conscription (acceptance) for military service in the National Guard of Ukraine, their future obtanation of military specialties, protection of the psychological health of servicemen of the National Guard Guards of Ukraine, minimizing the influence of stress factors of service and combat activities, creating a foundation for timely psycho-corrective work, maintaining the psycho-emotional state of servicemen at the qualitatively necessary level for the de-actualization of negative psychological states. All this determines the defense capability and combat capability of the entire unit and demonstrates the necessity for an experimental analysis of the professional selection of various categories of servicemen of the National Guard of Ukraine.*

Keywords: professional psychological selection; servicemen; National Guard of Ukraine; military-professional activity; psychological features.

Ковач О. В. – аспірант Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8861-8328>

Чинники легітимізованої агресії в професійній діяльності поліцейських

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю комплексного вивчення особистості правоохоронця відповідно до вимог професійної діяльності в сучасних умовах. **Метою** дослідження є визначення чинників легітимізованої агресії в професійній діяльності поліцейських. **Методологія аналізу проблеми.** У науковому дослідженні використано комплекс методів, що охоплює теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та інтерпретація літературних джерел і теоретичних підходів з обраної проблематики), емпіричні (опитування, тестування), математико-статистичні методи. Для обробки емпіричних даних застосовано метод кількісного аналізу (кореляційний аналіз). Методичне забезпечення психодіагностичного дослідження здійснено з використанням авторської анкети «Агресія в діяльності поліцейського», опитувальника агресивності Басса-Дарки, опитувальника РСК Джуліана Роттера. **Результати дослідження.** Сутність легітимізованої агресії полягає в прийнятності та виправданості різних форм агресивної поведінки шляхом атрибуції суспільно схвалюваного (легітимного) статусу. За результатами анкетування можна зробити висновок, що, вияв агресії в діяльності працівника поліції, з одного боку, не є прийнятним, а з іншого – допускається/легітимізується залежно від конкретної ситуації. Завдяки проведенню кореляційного аналізу виявлено зв'язок екстернального локусу контролю з непрямою формою агресії. Це свідчить про те, що поліцейські, які мають зовнішній локус контролю та перекладають відповідальність за успіхи й невдачі свого життя на зовнішні обставини, здатні спрямовувати агресію обхідним шляхом, зокрема виявляти агресію щодо іншої особи або ж не спрямовувати її ні на кого. Дослідження легітимізованої агресії в професійній діяльності поліцейських потребує комплексного підходу, адже вирішальне значення в цьому процесі має особливість професії поліцейського, представники якої перебувають під впливом підвищеної ймовірності зіткнення з агресією інших людей або необхідності самим учиняти агресивні дії. Перспективою подальших досліджень є аналіз інших діагностичних методик, які застосовувались у межах наукового дослідження задля з'ясування передумов легітимного прояву агресивної поведінки працівників поліції та створення рекомендацій щодо запобігання перевищенню службових обов'язків. **Наукова новизна.** У науковому дослідженні: 1) уточнено зміст поняття «легітимізована агресія»; 2) емпірично вивчено чинники легітимізованої агресії в діяльності поліцейських; 3) виявлено зв'язок між показниками методик за допомогою кореляційного аналізу. **Практична значущість** представлена у визначенні шляхів формування уявлень майбутніх правоохоронців про легітимізовану агресію в процесі професійної підготовки.

Ключові слова: агресія; агресивна поведінка; легітимізована агресія; поліцейський; Національна поліція.

Вступ

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України є формою агресії в різних її видах і виявах. Для всієї світової спільноти сусідня для України країна отримала статус агресора, а для українців – ворог й окупанта, ставши ототожненням зла. У суспільстві тих, хто виявляє агресивну поведінку, часто ідентифікують з такими якостями, як жорстокість, імпульсивність, ворожість, злість. Адже через вияв агресії може бути нанесено фізичну чи моральну шкоду, здійснено насильство чи погрози його застосування.

Проте вияв агресії з боку українських силових структур дозволяє захищати свою землю та давати ефективну відсіч ворогові на полі бою. Агресія, яку виявляють українці в екстремальних і збройних протистояннях, стає необхідною умовою для виконання завдання, є схвалюваною для соціуму та в результаті отримує легітимний статус (легітимізована агресія).

Існують професії, представники яких постійно стикаються з агресивними формами поведінки. Це зазвичай військові, представники силових структур і правоохоронці, зокрема працівники поліції.

Проблеми професійної діяльності поліцейських вивчали такі українські вчені: Д. О. Александров, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, В. О. Татенко та ін. Досліджували особливості саморегуляції психічних станів, агресивності працівників внутрішніх справ В. О. Андросюк, Л. М. Балабанова, І. О. Віденєєв, С. М. Миронець, Н. Е. Мілорадова, Г. В. Попова, Н. Саппа, О. В. Тімченко. Учені акцентували на амбівалентності вимог до агресивності працівників поліції, адже вона повинна бути вираженою настільки сильно, щоб давати змогу ефективно виконувати силові завдання та функції, і водночас бути мінімальною, щоб не завдавати громадянам й організаціям надмірної шкоди.

Складно провести межу між дозволеними формами вияву агресії як ефективного інструмента для виконання обов'язків та агресією, яка може завдати шкоди оточуючим та власне поліцейському. Тому для комплексного аналізу проблеми слід теоретично з'ясувати поняття «легітимізована агресія» й емпірично дослідити чинники її формування в діяльності працівників Національної поліції України.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є визначення чинників легітимізованої агресії в діяльності поліцейських. Відповідно до мети окреслено завдання: 1) уточнити зміст поняття «легітимізована агресія»; 2) емпірично вивчити чинники легітимізованої агресії в діяльності поліцейських; 3) виявити зв'язок між показниками методик за допомогою кореляційного аналізу.

Виклад основного матеріалу

Агресія в суспільстві має негативний контекст й асоціюється здебільшого із завданням шкоди, виявом ворожості, нападом, насильницькими діями. Агресивна форма поведінки сприймається зазвичай як неналежна, яку потрібно приборкувати чи викоринювати. Класичне визначення агресії запропонував А. Г. Басс, який схарактеризував агресію як реакцію, що завдає шкоди іншому організму [1]. Проте науковці не вдаються до тлумачення агресії як суто негативної форми поведінки, адже ще з часів появи психоаналізу стало зрозуміло, що вона може слугувати механізмом розвитку й адаптації людини.

Пропозиції відмовитися від надання терміну «агресія» негативного відтінку значення ініціюють учені Р. У. Браун, Р. Сміт і Дж.Тедеші. Використовуючи поняття примусової сили, вони пояснюють, чому люди застосовують різні форми погроз і покарань у стосунках один з одним, заподіюють шкоду тощо. На думку вчених, примус є формою соціального впливу. Така форма поведінки необхідна, щоб стримати або підкорити інших за допомогою сили, слугуючи регулюючою функцією. Тому агресію слід вважати не негативним феноменом, а інструментом у досягненні поставлених цілей, що набуває легітимного статусу [2].

Функції правопорядку, захисту життя, здоров'я людини та громадянина покладені на працівників силових структур, зокрема працівників поліції. І для їх виконання агресія є важливою, подекуди й необхідною умовою. Водночас суспільство не помічає виявів агресивних дій правозахисників і навіть заохочує їх (за умови, що вияв агресії є достатнім і не перевищує службових повноважень). Це вважається легітимізованою агресією, тобто тим її видом, який дозволено виявляти в межах службової діяльності.

Термін «легітимізована агресія» С. Н. Еніколов визначає як процес обґрунтування прийнятності та виправданості різних форм агресивної поведінки шляхом атрибуції суспільно схвалюваного (легітимного) статусу. Легітимізована агресія є джерелом конкретних форм агресивної поведінки, якщо останні будуть ефективними для досягнення поставлених цілей і задоволення різних потреб [3].

Позитивний аспект агресії в діяльності працівника поліції може сприяти адаптації, здійснювати певний регулюючий вплив, зосереджуючи процеси пізнання; у критичній ситуації виконувати захисну й оборонну функцію, захищаючи особу від саморуйнування та агресивних актів інших, захищаючи власні інтереси [4]. Агресивні вияви можуть бути засобом досягнення певної мети, способом психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби, самоціллю, засобом задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні [5]. Агресивність охоплює такі якості особистості, як наполегливість, ініціатива, завзятість, прагнення до перемоги, подолання перешкод [6].

Проте екстремальна та ризиконебезпечна особливість службової діяльності правоохоронця, жорстка статусна регламентація є психотравмуючими чинниками, які загострюють деструктивну агресивність. Така агресивність має негативний контекст, підвищує конфліктність і нездатність до соціальної кооперації; перешкоджає конструктивній взаємодії, може забезпечувати здійснення помсти, самоствердження, примусу, підвищення самооцінки [4].

Вірогідно, деякі особи занадто активно використовують своє право (легітимний статус) на агресію, що схвалюється або умовно схвалюється соціумом, тобто занадто часто до неї вдаються. Це може свідчити про загальний високий рівень агресії, зокрема про можливий вихід за межі дозволеного [7].

Тому слід визначити, який рівень агресії є дозволеним, а який може призвести до деструктивних наслідків. Зокрема, у науковій літературі розрізняють різні ступені вияву агресивності в працівника поліції під час виконання ним службових обов'язків:

1) високий – внутрішня схильність до вибухів, емоційних спалахів із незначного приводу, виражений негативізм, недовірливість і підозрілість до всього та всіх, постійна готовність до нападу, навіть у неконфліктній ситуації;

2) середній – може яскраво виявитися лише в особистісно значущій або екстремальній ситуації;

3) слабкий – агресія не виявляється навіть в екстремальних, психогенних ситуаціях [8].

У психограмах усіх основних видів діяльності поліції (слідчої, оперативної-розшукової, превентивної) зазначена вимога «середнього рівня агресивності» за показниками різних психодіагностичних методик. Такий рівень агресивності дозволяє здійснити самозахист, ефективне виконання завдання в екстремальній ситуації та захисту тих, хто цього потребує. Ці дії є суспільно корисним і вибачальним (легітимним) виявом агресивності.

З огляду на процес європейської інтеграції України, до працівників поліції висуваються

поширені вимоги. Зокрема, під час виконання професійних обов'язків поліцейський повинен не допускати жодних зловживань, свавільних або дискримінаційних дій, пов'язаних із фізичним або моральним насильством; виявляти коректну та бездоганну поведінку, а під час виконання своїх функцій діяти з необхідною рішучістю та негайністю, коли це є доцільним для запобігання тяжкій, безпосередній і незворотній шкоді [9]. Ефективна професійна діяльність вимагає від поліцейського дисциплінованості, організованості, справедливості та відповідальності [10; 11].

Для відповідності вимогам професійної діяльності та розмежування агресивної поведінки чи правомірної (легітимної) вирішальне місце повинно належати поняттю норми. Адже норми формують своєрідний механізм контролю за визначенням тих чи інших дій. Коли цих норм дотримуються, поведінка не буде розглядатися спостерігачем як агресивна (протиправна), незалежно від ступеня згубності наслідків такої поведінки. І навпаки, якщо норми порушено, то таку поведінку можна вважати агресією. Тому для правильної оцінки ситуації та застосування відповідних дій важливим є розвиток емоційно-вольової сфери особистості поліцейського.

Емоційний компонент готовності до професійної діяльності вивчали такі науковці, як І. Н. Андреев, Б. Блум, В. В. Васильєв, Ф. Є. Водолазський, Л. А. Гончаренко, М. І. Д'яченко, В. В. Зарицька, Н. Г. Іванова, Л. О. Кандибович, О. Ф. Конуп, О. В. Кришевич, М. А. Кузнєцов, Манфред Ке де Врі, О. Р. Ратинов, А. С. Тарновська, Л. Д. Удалова та ін. Саме вони наголошували на емоційно-

вольовій і ціннісно-спонукальній сферах особистості поліцейського.

Вольовий компонент вказує на вияв упевненості в собі, рішучості, зібраності, організованості, сміливості та самоконтролю. Натомість емоції дозволяють оцінити вплив різноманітних подразників на організм та відповідно відреагувати [12; 13].

Оскільки існує амбівалентність вимог до агресивності працівників поліції, складно розмежувати дозволені форми вияву агресії та агресію, яка може завдати шкоди. Імовірно, для досягнення цього балансу працівник правоохоронних органів повинен володіти високим рівнем саморегуляції, відповідальності, мати якісну професійну підготовку та високий емоційний потенціал.

Наше дослідження, на якому ґрунтується ця публікація, проводилося на базі Національної академії внутрішніх справ. Загальна вибірка досліджуваних становила 50 респондентів – курсантів.

У процесі дослідження використано такий психодіагностичний інструментарій: авторську анкету «Агресія в діяльності поліцейського»; опитувальник агресивності Басса-Дарки; опитувальник РСК Джуліана Роттера.

Респондентам було запропоновано авторську анкету «Агресія в діяльності поліцейського», яка мала на меті виявити ставлення курсантів до вияву агресії працівником поліції, зокрема її недопустимості/допустимості (легітимізації) у професійній діяльності. Анкета містить запитання із закритими та відкритими варіантами відповідей.

Результати анкетування наведено (у відсотковому співвідношенні) на рис 1.

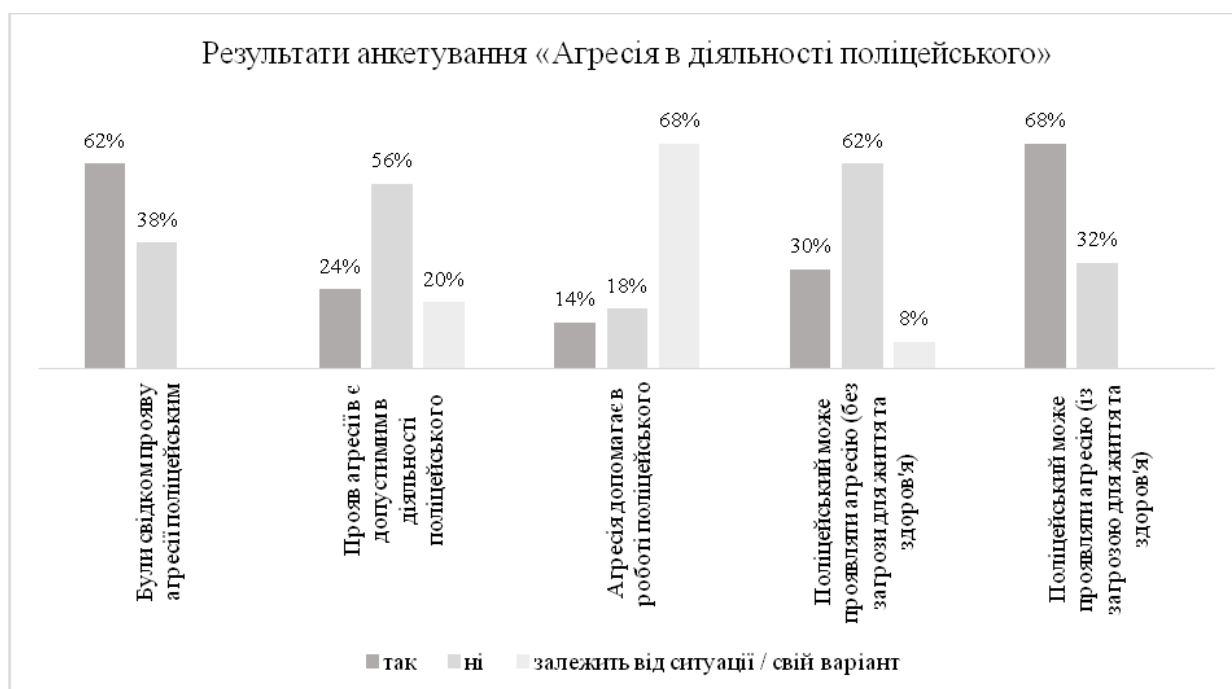

Рис. 1

За результатами анкетування прослідковано дуальність у ставленні курсантів до вияву агресії в діяльності працівника поліції: з одного боку, більше половини респондентів заявили, що агресія не є допустимою в діяльності працівника правоохоронних органів – таку думку висловили 56 % опитаних. З іншого боку, у критичних ситуаціях, коли є загроза для життя та здоров'я самого поліцейського чи інших людей, агресія доцільна в діяльності поліцейського не лише як можливість захисту себе й інших, а й як ефективний інструмент для виконання завдання, – з такою думкою погодилося 68 % респондентів.

За допомогою анкетування виявлено, що респонденти ще до початку професійної діяльності стали свідками вияву агресії працівниками поліції, зокрема 62 % опитаних заявили про це.

За результатами дослідження можна дійти висновку, що вияв агресії в діяльності працівника поліції, з одного боку, є неприйнятною формою поведінки, а з іншого – допускається – і все

залежить від конкретної ситуації. Зокрема, агресія не є допустимою, якщо говорити про неї загалом, адже вона сприймається як неналежна поведінка та не є прийнятною в суспільстві й діяльності працівника правоохоронних органів. Проте, коли моделюється конкретна ситуація чи завдання, яке пов'язане з ризиком та небезпечкою, агресія набуває легітимного статусу.

Аналіз результатів анкетування свідчить про те, що агресія в професійній діяльності поліцейського є допустимою (легітимною) на думку 34 % респондентів та не є допустимою на думку 42 % опитаних. Інші респонденти дотримуються думки, що вияв агресії залежить від конкретної ситуації. Для більш наочного представлення результатів дослідження щодо допустимості агресії в професійній діяльності поліцейського за анкетуванням «Агресія в діяльності поліцейського» (у відсотковому співвідношенні) використано діаграму (рис. 2).

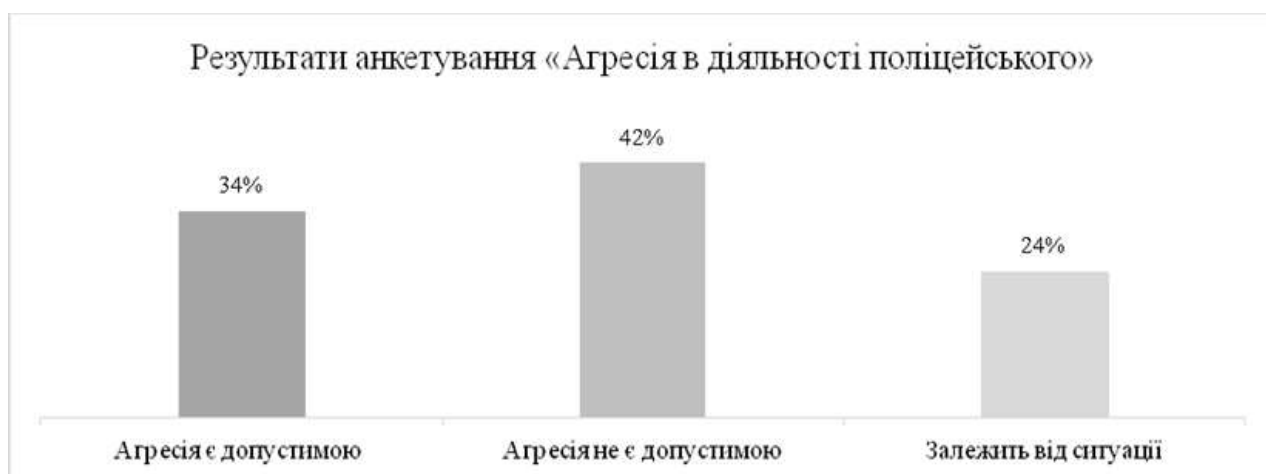

Рис. 2

Таким чином, за результатами анкетування й аналізу відкритих відповідей респондентів можна дійти висновку, що допустимість вияву агресивних дій поліцейськими (легітимізовану агресію) можна поділити на два основні типи, а саме: агресія мотиваційна (як самоцінність) та інструментальна (як засіб).

Мотиваційну агресію можна схарактеризувати як вияв реалізації деструктивних тенденцій, притаманних особистості. Якщо визначити рівень цих тенденцій, то з'являється можливість з великою точністю прогнозувати ймовірність вияву в

людини відкритої форми агресії. Тому для дослідження основних деструктивних тенденцій використано опитувальник агресивності Басса-Дарки.

Методика Басса-Дарки дозволяє оцінити 8 типів різних реакцій, а саме: дратівливість, негативізм, образу, підозрілість, вияви фізичної агресії, непрямую агресію, вербальну (мовленнєву) агресію, почуття провини [14]. Середні значення за опитувальником агресивності Басса-Дарки (X сер.) та стандартне відхилення подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати дослідження за опитувальником агресивності Басса-Дарки

Тип агресивної поведінки	X сер.	Станд. відхилення
Вербальна агресія	7	2,3
Фізична агресія	4,8	2
Непряма агресія	4,3	4,2
Підозрілість	4,2	2
Вина	3,9	2
Роздратування	3,7	1,9
Образа	3,3	1,8
Негативізм	2,3	1,5

Аналіз даних свідчить про однорідність групи досліджуваних за всіма критеріями, окрім шкали «Непряма агресія». Середні значення (X сер.) за шкалами опитувальника свідчать про середній рівень вираженості таких типів агресивної поведінки, як:

1) фізична агресія – використання проти іншої особи фізичної сили;

2) непряма агресія – спрямування агресії обхідним шляхом на іншу особу або ж не спрямування ні на кого;

3) підозрілість, яка може варіюватися в діапазоні від обережності та недовіри до людей до переконання в тому, що вони завдають або планують завдати шкоди;

4) вина, яка є можливим переконанням людини в тому, що вона є поганою. Сюди ж належать розкаяння совісті, яких зазнає людина;

5) роздратування, тобто готовність за найменшого збудження виявляти негативні почуття;

6) образа – заздрість чи ненависть до оточуючих за певні дії, вигадані або реальні.

Середній рівень вищевказаних агресивних виявів свідчить про норму агресивності. Адже відсутність агресії може вкрай негативно позначитися на здоровому розвитку особистості, а в професійній діяльності поліцейського – до

«пасування» перед проблемою та може сприяти надмірному потуранню.

Проте надлишок агресії робить людину конфліктною та нездатною нормально взаємодіяти з суспільством. Зокрема, середні значення за шкалою «Вербальна агресія» X сер. = 7 свідчать про високий рівень вербальної агресії в досліджуваних. Цей тип агресії виявляється як через звуки (вказівки або крик), так і через словесні відповіді.

Водночас існує слабкий вияв опозиційної манери в поведінці респондентів. Про це свідчать середні значення X сер. = 2,3 за шкалою «Негативізм», що означає майже відсутність здатності в досліджуваних виявляти поведінку проти встановлених звичаїв і законів.

Для кращого розуміння підсумків тестування варто враховувати, що роздратування, фізична, непряма та вербальна агресія становлять так званий індекс агресії, а образа й підозрілість – індекс ворожості.

Згідно з дослідженням Е. І. Роговуа – величина індексу норми агресивності дорівнює 21 ± 4 . Що ж стосується ворожості, вона повинна бути в межах $6,5-7 \pm 3$. Результати дослідження індексу агресивності та ворожості наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Індекс ворожості й агресивності за «Опитувальником агресивності» Басса-Дарки

Шкала	Показник
Індекс ворожості	7,4
Індекс агресивності	15,5

Середні значення за індексом ворожості X сер. = 7,4 знаходяться в межах норми. Проте середні показники X сер = 15,5 за індексом агресивності дещо нижчі від норми. Це може свідчити, що досліджувані, які проходили опитування, мають такі риси, як сугестивність і пасивність.

Водночас опитувальник Басса-Дарки не надає вичерпного аналізу особистості, оскільки агресію й агресивність не можна розглядати поза її мотиваційного комплексу. Тому цей вид психологічної діагностики доповнено іншими особистісними тестами, зокрема опитувальником

для визначення рівня суб'єктивного контролю Джуліана Роттера.

Опитувальник РСК Джуліана Роттера виокремлює два типи локусу контролю: екстернальний – відповідальність за успіхи та невдачі свого життя приписують зовнішнім обставинам, та інтернальний – відповідальність приписують самому собі [15]; діагностує локалізацію контролю над значущими подіями, тобто рівень особистої відповідальності, що є необхідною умовою для ефективної роботи поліцейського. За методикою Джуліана Роттера виявлено результати, зазначені в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати дослідження за опитувальником РСК Джуліана Роттера

Шкала	Показник (%)
Інтернальність	80 %
Екстернальність	20 %

За результатами дослідження виявлено, що групі досліджуваних притаманне переважання інтернального локусу контролю. Це свідчить про те, що переконання про успіхи чи невдачі залежать від їх компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей і є закономірним результатом цілеспрямованої діяльності та самодіяльності. Їх поведінка спрямована на послідовне досягнення успіху шляхом розвитку навичок і ґрунтовної обробки інформації, постановки завдань за зростанням складності.

Таким чином, потреба в досягненні має тенденцію до підвищення, пов'язану зі збільшенням значень особистісної та реактивної тривожності, що є передумовою для можливої більшої фрустрованості та меншої стресостійкості у

випадках серйозних невдач. Загалом інтернали справляють враження досить упевнених у собі людей, частіше обіймають вище громадське становище, ніж екстернали, – вважають Дж. Дигман, Р. Кеттелл і Дж. Роттер. Відповідно до їхніх поглядів, прагнення до досягнення має на позитивному полюсі властивості наполегливості, планованості, старанності, відповідальності, акуратності та впорядкованості. Негативний полюс становлять апатичність, недбалість, безвідповідальність і необов'язковість [16].

Для більш наочного представлення результатів дослідження щодо рівня інтернальності досліджуваних (у відсотковому співвідношенні) використано діаграму (рис. 3).

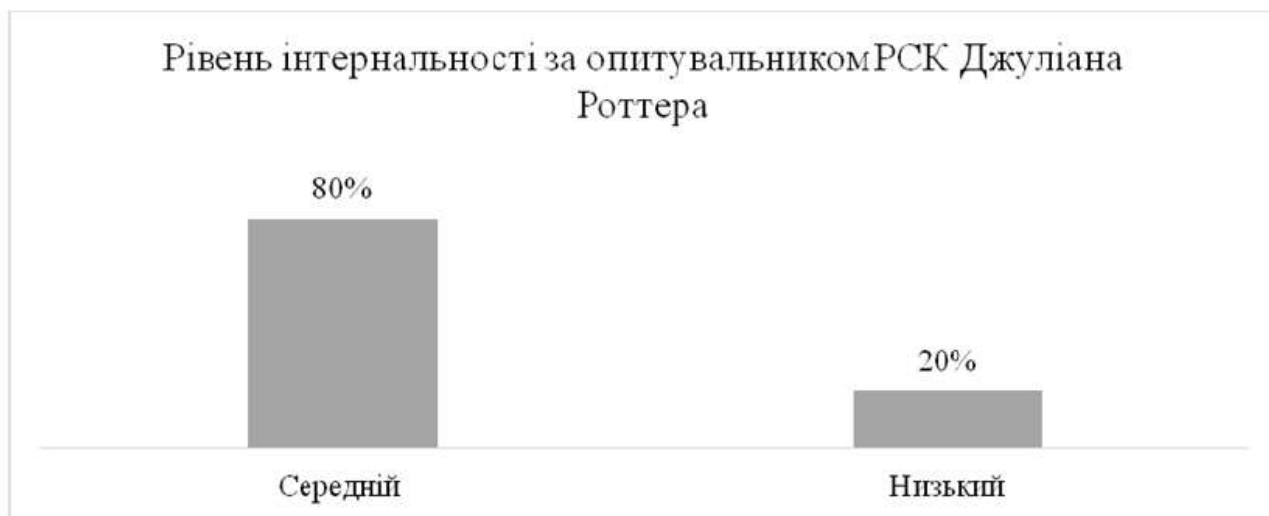

Рис. 3

Аналізуючи рівень інтернальності групи можна зробити висновок, що для досліджуваних притаманний середній рівень інтернальності. Це означає, що досліджувані проявляють внутрішній локус контролю, проте цей показник не сильно виражений.

Для дослідження зв'язку між шкалами застосованих методик, зокрема опитувальника агресивності Басса-Дарки та опитувальника РСК Джуліана Роттера, було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена. Особливості зв'язку між шкалами методик подано в таблиці 4.

Таблиця 4

Особливості зв'язку між шкалами методик за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена

Шкала 1	Шкала 2	R	P
Непряма агресія	Екстернальність	0,346	0,05

За допомогою кореляційного аналізу виявлено позитивну кореляцію та помірний значимий зв'язок між шкалами «Непряма агресія» й «Екстернальність». Це свідчить про те, що поліцейські, які мають зовнішній локус контролю та перекладають відповідальність за успіхи та невдачі свого життя зовнішнім обставинам, здатні спрямовувати агресію обхідним шляхом, зокрема проявляти агресію на іншу особу або ж не спрямовувати її ні на кого. Таким чином, агресія, заміщена чи спрямована на іншу особу, може провокувати конфлікти та порушувати взаємовідносини в соціальному середовищі. З іншого боку, стримана агресія, яка не має виходу, може накопичуватися в організмі людини, стаючи осередком психосоматичних розладів і хвороб.

За результатами дослідження можна зробити такі висновки. Агресія є неприйнятною в професійній діяльності поліцейського, проте набуває легітимного статусу в критичних ситуаціях, зокрема, коли є загроза для життя та здоров'я громадян чи самого поліцейського. Теоретично визначено, що для ефективного виконання завдання, рівень вияву агресії повинен бути середнім, адже такий рівень агресивності працівників поліції може яскраво виявитися лише в особистісно-значущій або екстремальній ситуації. Проведене дослідження підтвердило теоретичні обґрунтування.

Кореляційний аналіз не показав сильних значимих зв'язків між шкалами методик, зокрема зовнішнім чи внутрішнім локусом контролю й агресією.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в теоретичному висвітленні поняття «легітимізована агресія» та дослідженні чинників її формування в працівників Національної поліції України.

Висновки

Агресія за своєю суттю є амбівалентною емоцією, здатною спричинити деструкцію, але також може бути механізмом психологічного захисту для особистості в складних або екстремальних умовах життєдіяльності. Вона є невід'ємною частиною діяльності поліцейського, адже специфіка роботи працівника поліції полягає в частій взаємодії з агресивними правопорушниками, використанням примусу чи загрозою його застосування.

Поліцейського наділено повноваженнями захищати мирне співіснування людей, тому вияв агресії працівником поліції іноді є безкарним і навіть заохочувальним різновидом насильницьких дій – так званою легітимізованою агресією, за якої агресивні дії стають інструментом успішного виконання службового завдання чи отримання бажаного результату. З огляду на те, що працівник Національної поліції України перебуває в постійній комунікації з асоціально спрямованими особами, часто в середовищі загрози життю та здоров'ю, належний рівень агресивності сприяє підтримці життя поліцейського та є реакцією на загрозу.

Проте деякі представники правоохоронних органів занадто часто використовують право (легітимний статус) на агресію, що потенційно є сигналом до перевищення службових обов'язків.

Для дослідження легітимізованої агресії в професійній діяльності поліцейського використано низку стандартизованих методик й авторську анкету. Найсуттєвіші результати аналізу полягають у тому, що агресію загалом не сприймають позитивно та вона є неприйнятною. Отже, не повинна допускатися та проявлятися в діяльності поліцейського. Водночас легітимізована агресія все ж існує в роботі поліцейських, коли є загроза життю та здоров'ю, коли від прояву агресії залежить ефективність виконання покладених на поліцейського обов'язків чи завдань.

Важливе місце в дослідженні рівня прояву агресії має поняття «норма». Теоретично досліджено, що середній рівень агресивності є найбільш оптимальним в діяльності поліцейського, адже це сприяє ефективності виконання завдань в екстремальних ситуаціях, якісному виконанню силових завдань, дій в ситуації невизначеності. Такий «нормальний» рівень агресії за більшістю показників було виявлено в результаті проведеного дослідження.

Визначення рівня агресивності замало, щоб говорити про легітимізовану агресію. Тому дослідження містило вивчення інших чинників, зокрема рівня суб'єктивного контролю, що є важливою умовою в діяльності поліцейського.

Дослідження довело, що інтернальний локус контролю є домінуючим у групі респондентів. Для них притаманне переконання, що успіхи чи невдачі залежать від їх компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей та є закономірним результатом цілеспрямованої діяльності та самодіяльності. Відповідно до поглядів науковців, інтернальність сприяє прагненню до досягнення та має два

полюси: на позитивному полюсі – властивості наполегливості, планомірності, старанності, відповідальності, акуратності та впорядкованості, а на негативному – апатичність, недбалість, безвідповідальність і необов'язковість.

Проведений кореляційний аналіз підтвердив зв'язок між непрямою агресією та екстернальністю. Це може свідчити про те, що поліцейські, які мають зовнішній локус контролю та перекладають відповідальність за успіхи та невдачі свого життя на зовнішні обставини, здатні спрямовувати агресію обхідним шляхом. Вони можуть перенаправляти агресію на іншу особу або ж стримувати її. У перспективі агресія, яка має обхідне спрямування, може провокувати конфлікти та негативно впливати на взаємостосунки, а стримана – накопичуватися в організмі та згубно впливати на здоров'я.

Водночас істотних зв'язків між даними в межах окреслених методик не виявлено. Це вказує на необхідність проведення більш детального дослідження легітимізованої агресії в діяльності поліцейського.

REFERENCES

- [1] Buss, D.M. (1997). Human aggression in evolutionary psychological perspective. *Clinical Psychology Review*, 17(6), 605-619. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(97\)00037-8](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(97)00037-8).
- [2] Kachmar, O.V. (2014). Ahresiiia yak sotsialnyi fenomen [Aggression as a social phenomenon]. *Nova paradyma, A new paradigm*, 125, 197-205. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2014_125_22 [in Ukrainian].
- [3] Bilash, A.M. (2017). Spetsyfika lehitimizovanoi ahresii u divchat i khloptsiv starshoklasnykiv [The specificity of legitimized aggression in high school girls and boys]. *Osobystist, suspilstvo, zakon: psykholohichni problemy ta shliakhy ikh rozviazannia, Personality, society, law: psychological problems and ways to solve them: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 16-18). Kharkiv [in Ukrainian].
- [4] Hryb, N. (2018). Profilaktyka destruktivnoi ahresyvnosti u viiskovosluzhbovtziv [Prevention of destructive aggressiveness in military personnel]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 4, 38-41. DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/4> [in Ukrainian].
- [5] Cheverikina, E.A., & Fatina, M.L. (2017). Agressivnost kak sostavliaiushchaia fenomenov psikhologicheskogo nasillia i psikhoterrorizma [Aggression as a component of the phenomena of psychological violence and psychoterrorism]. *LJournal*, 30-34. DOI: 10.18411/lj-31-07-2017-11 [in Russian].
- [6] Lisovenko, A.F., & Dolinska, L.V. (2020). Spetsyfika vorozhosti i ahresyvnosti osob, skhlynykh do perezhyvannia zazdroshchiv za riznym typom [The specificity of hostility and aggressiveness of persons prone to experiencing envy of different types]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1, 31-39. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.31> [in Ukrainian].
- [7] Medvediev, V.S. (2019). Osobystist slidchoho yak problema yurydychnoi psykholohii [The personality of the investigator as a problem of legal psychology]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 1(72), 97-103. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.13> [in Ukrainian].
- [8] Humeniuk, L.I., & Suliatytskyi, I.V. (2011). *Psykholohiia profesiinoi diialnosti pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav [Psychology of professional activity of employees of internal affairs bodies]*. Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].
- [9] Shubina, N. (2020). Uprovadzhennia v natsionalne zakonodavstvo pozytyvnoho zarubizhnoho dosvidu zastosuvannia politseiskoho pikluvannia [Implementation of positive foreign experience in the application of police custody into national legislation]. *Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo, Enterprise, economy and law*, 10, 194-198. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.32> [in Ukrainian].
- [10] Tsilmak, O.M. (2020). Etalonnii psykholohichni profil volovykh yakosti slidchoho [Reference psychological profile of willpower qualities of the investigator]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(26), 55-61. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.55> [in Ukrainian].
- [11] Shevchenko, L.O., & Shlomin, O.Yu. (2019). Profesiino-osobystisni yakosti pratsivnykiv pidrozdiliv preventyvnoi diialnosti natsionalnoi politsii na riznykh etapakh profesiinoho stanovlennia [Professional and personal qualities of employees of units of preventive activities of the national police at different stages of professional formation]. *Psychological journal*, 10, 143-155. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.10> [in Ukrainian].

- [12] Pasko, O.M. (2020). Strukturni komponenty hotovnosti slidchoho do profesiinoi diialnosti [Structural components of the investigator's readiness for professional activity]. *Yurydychna psikhohiia, Legal psychology*, 1(26), 70-76. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.70> [in Ukrainian].
- [13] Pokanevych, O.A. (2019). Aspekty formuvannya psikhohichnoi hotovnosti pozheznykh-riatuvalnykh do ekstremalnoho vydu diialnosti [Aspects of the formation of psychological readiness of firefighters and rescuers for an extreme type of activity]. *Psychological journal*, 7, 122-129. DOI: <http://doi.org/10.31108/3.2019.3.2.8> [in Ukrainian].
- [14] Kotliar, Yu.V. (2015). Vyznachennia norm vykonannia psikhodiahnostychnoi metodyky Bassa-Darky dlia katehorii pratsivnykh [Determination of norms for the performance of the Bassa-Darka psychodiagnostic technique for the category of employees]. *Nauka i pravookhorna, Science and law enforcement*, 2, 235-242 [in Ukrainian].
- [15] Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1-28. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0092976>.
- [16] Sytnik, S.V. (2021). Konfliktna povedinka u osib z riznym lokusom kontroliu [Conflict behavior in individuals with different locus of control]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 4, 65-71. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.13> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Buss D. M. Human aggression in evolutionary psychological perspective. *Clinical Psychology Review*. 1997. Vol. 17. No. 6. P. 605–619. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(97\)00037-8](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(97)00037-8).
- [2] Качмар О. В. Агресія як соціальний феномен. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 125. С. 197–205. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2014_125_22.
- [3] Білаш А. М. Специфіка легітимізованої агресії у дівчат і хлопців старшокласників. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 30 берез. 2017 р.). Харків, 2017. С. 16–18.
- [4] Гриб Н. Профілактика деструктивної агресивності у військовослужбовців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 4. С. 38–41. (Серія «Соціальна робота»). DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2018/4>.
- [5] Чеверикина Е. А., Фатина М. Л. Агрессивность как составляющая феноменов психологического насилия и психотерроризма. *LJournal*. 2017. С. 30–34. DOI: 10.18411/lj31-07-2017-11.
- [6] Лісовенко А. Ф., Долінська Л. В. Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом. *Юридична психологія*. 2020. № 1. С. 31–39. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.31>.
- [7] Медведєв В. С. Особистість слідчого як проблема юридичної психології. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 97–103. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.13>.
- [8] Гумєнюк Л. Й., Сулятицький І. В. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 648 с.
- [9] Шубіна Н. Упровадження в національне законодавство позитивного зарубіжного досвіду застосування поліцейського піклування. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 10. С. 194–198. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.32>.
- [10] Цільмак О. М. Еталонний психологічний профіль вольових якостей слідчого. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 55–61. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.55>.
- [11] Шевченко Л. О., Шломін О. Ю. Професійно-особистісні якості працівників підрозділів превентивної діяльності національної поліції на різних етапах професійного становлення. *Psychological journal*. 2019. № 10. С. 143–155. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.10>.
- [12] Пасько О. М. Структурні компоненти готовності слідчого до професійної діяльності. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 70–76. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.70>.
- [13] Поканевич О. А. Аспекти формування психологічної готовності пожежних-рятувальників до екстремального виду діяльності. *Psychological journal*. 2019. № 7. С. 122–129. DOI: <http://doi.org/10.31108/3.2019.3.2.8>.
- [14] Котляр Ю. В. Визначення норм виконання психодіагностичної методики Басса-Дарки для категорії працівників. *Наука і правоохорона*. 2015. № 2. С. 235–242.
- [15] Rotter, J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*. 1966. No. 80 (1). P. 1–28. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0092976>.
- [16] Ситнік С. В. Конфліктна поведінка у осіб з різним локусом контролю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. № 4. С. 65–71. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.4.13>.

Стаття надійшла до редколегії 21.09.2022

Kovach O. – Postgraduate Student of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8861-8328>

Factors of Legitimized Aggression in the Professional Activity of a Police Officer

Goal. *Determinate of the factors of legitimized aggression in the activities of police officers, identification of the relationship between types of aggressive behavior and the locus of control.* **Methodology.** *A complex of methods was used in the scientific research, which includes: theoretical (analysis, synthesis, comparison, generalization and interpretation of literary sources and theoretical approaches on selected issues), empirical methods (survey, testing); mathematical and statistical methods. The method of quantitative analysis (correlation analysis) was used to process empirical data. Methodological support of the psycho-diagnostic research was carried out with the help of the following methods: 1. The author's questionnaire «Aggression in the activity of a policeman». 2. Buss-Durkee Hostility Inventory; 3. Rotter's Internal-External Locus of Control Scale.* **Scientific novelty.** *In the scientific research was: 1) clarified the meaning of the concept of «legitimated aggression». 2) Empirically studied the factors of legitimized aggression in the activities of policemen. 3) The connection between the indicators of the methods was revealed using correlation analysis.* **Conclusions.** *The essence of legitimized aggression lies in the acceptability and justification of various forms of aggressive behavior by attributing a socially approved (legitimate) status. Based on the results of the questionnaire, it can be concluded that, on the one hand, the showing of aggression in the activities of a police officer is not acceptable, and on the other hand, it is allowed – it is legitimized, and everything depends on the specific situation. With the help of correlation analysis, the connection between the external locus of control and the indirect form of aggression was revealed. This indicates that police officers who have an external locus of control and transfer responsibility for the successes and failures of their lives to external circumstances are able to direct aggression in an indirect form. In particular, show aggression towards another person, or do not direct it towards anyone. The study of legitimized aggression in the professional activity of police officers requires a comprehensive approach, because the peculiarity of the police profession, whose representatives are under the influence of an increased probability of encountering aggression from other people or the need to take aggressive actions themselves, is of decisive importance in this process. The perspective of further research is the analysis of other diagnostic methods that were used as part of a scientific study to find out the prerequisites for the legitimate manifestation of aggressive behavior of police officers and to create recommendations for preventing the excess of official duties.*

Keywords: aggression; aggressive behavior; legitimized aggression; policeman; National Police.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 342.72/.73-053.6:159.9

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.64>

Корж-Ікаєва Т. Г. – кандидат юридичних наук, доцент, т.в.о. начальника відділу аналітичної роботи та організації управління Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-9923>

Механізм адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх: психологічні аспекти

Стаття присвячена висвітленню механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх крізь призму їх психологічних особливостей. На підставі аналізу законодавства України й теоретичних праць сформульовано вимоги до елементів механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх. Метою статті є аналіз проблем ефективності адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх з погляду юриспруденції та психології. Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Фундаментальним є загальний діалектичний метод наукового пізнання правової дійсності. Визначальними методами наукового дослідження є група логічних методів (індукція та дедукція, аналогія), порівняльно-правовий, системно-структурний. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні потреби застосувати під час законодавчих ініціатив і в освітньо-пізнавальному середовищі підходи, орієнтовані на вікові й індивідуальні особливості неповнолітніх. Висновки. Встановлено, що правове регулювання прав і свобод неповнолітніх – це цілеспрямоване впорядкування поведінки неповнолітніх у сфері виконавчої влади завдяки всій сукупності адміністративно-правових засобів з метою забезпечення та гарантування їхніх прав і свобод. У межах механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх, з огляду на вікову психологію, виокремлено певні категорії: неповнолітні, безпритульні неповнолітні, неповнолітні з особливими потребами. У контексті зазначеної характеристики правового регулювання запропоновано систему адміністративно-правових актів щодо забезпечення прав і свобод неповнолітніх у сфері виконавчої влади, відповідно до таких груп, залежно від регулювання питань: 1) участі неповнолітніх у державному управлінні (отримання необхідної інформації та документів у встановленій формі, створення дитячих і молодіжних громадських організацій); 2) одержання допомоги від відповідних компетентних органів й організацій (право на медичну допомогу, право на освіту, право на отримання паспорта, безкоштовне користування соціальними благами, користування транспортом); 3) захисту й відновлення їхніх прав і свобод (в адміністративному та судовому порядку). Зауважено, що правосвідомість – вагомий чинник, що позначається на механізмі адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх. Вона відображає внутрішні характеристики, які залежать і від зовнішніх умов (сімейні традиції, безпритульність, наявність особливих потреб), реалізується в механізмі нормативно-правового регулювання.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання; механізм; права і свободи; неповнолітні; психологічні аспекти; правосвідомість.

Вступ

В умовах сьогодення суспільство означене прагненням до організованості й упорядкованості. Це зумовлює потребу в узгодженні прав і свобод кожної людини та соціальних груп. З цією метою здійснюється соціальне регулювання, тобто цілеспрямована дія на поведінку людей. Особливої уваги держави та її компетентних органів варті діти, а саме – дотримання прав та свобод неповнолітніх. У системі соціального регулювання найвагомішого значення набуває правове регулювання, зокрема адміністративно-правове. Оцінювати дієвість механізму адміністративно-правового регулювання слід комплексно, з огляду на психологічні чинники.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження психологічних аспектів механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу

Правове регулювання – це державно-владна дія на суспільні відносини за допомогою всієї сукупності юридичних засобів. Цілі правового регулювання: упорядкування суспільних відносин, їх охорона, закріплення, розвиток (стимулювання розвитку) [1]. Правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права та сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона та розвиток [2, с. 489].

На думку О. І. Дергунової, дія правових норм і їх сприйняття індивідами значною мірою зумовлені їхніми потребами, мотивами, моральними установками. Під час здійснення правового регулювання суспільних відносин ці фактори слід враховувати, інакше регулювання не буде ефективним. Дослідження психологічних аспектів правового регулювання дає змогу враховувати особистісні

особливості індивідів, що утворюють суспільство, закономірності розвитку останнього, його оригінальні духовні властивості [3].

Дослідження ефективності механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх – одне зі значущих завдань не лише правової науки, а й психології.

Механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність адміністративно-правових засобів, завдяки яким здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації адміністративних зобов'язань публічної адміністрації. До структури цього механізму належать такі елементи: норми адміністративного права, об'єктивно виражені в законах й інших нормативних актах; адміністративно-правові відносини; акти застосування й акти тлумачення норм адміністративного права; правова культура; законність.

Кожний елемент цього механізму виконує специфічну роль у регулюванні поведінки людей, а також є юридичним засобом адміністративно-правового регулювання. Водночас адміністративно-правові засоби включаються в процес регулювання в певній послідовності. Таким чином, адміністративно-правове регулювання є процесом послідовного використання адміністративно-правових засобів для досягнення цілей регулювання дій учасників суспільних відносин [4].

Механізм й елементи адміністративно-правового регулювання мають особливе значення для побудови правової поведінки неповнолітніх. Вік особи відіграє суттєву роль у питаннях законодавчих ініціатив. Слід усвідомлювати й те, що вік є складним поняттям і по-різному тлумачиться в галузях науки.

Відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу України, неповнолітньою особою є дитина віком від 14 до 18 років [5]. У психології вік – це категорія, якою позначають тимчасові характеристики індивідуального розвитку. На відміну від хронологічного віку, який виражає тривалість існування індивіда від моменту його народження, поняття психологічного віку позначає певний, якісно своєрідний ступінь індивідуального розвитку [6, с. 50].

Урегульовані адміністративним законодавством права та свободи реалізуються в різних сферах. І це не випадково, адже саме через відносини з органами виконавчої влади та їх посадовими особами громадянам, зокрема неповнолітнім, надається можливість користуватися наданими згідно з Конституцією та законами України правами та свободами, виконувати обов'язки [7, с. 163].

Усі норми, що регулюють участь неповнолітніх у державному управлінні, можуть вважатися джерелами адміністративного права та адміністративно-правовими актами.

Адміністративно-правові норми – це загальнообов'язкові, формально визначені правила

поведінки, що встановлюються та забезпечуються державою з метою регулювання й охорони суспільних відносин у сфері державного управління. До їх функцій належать: забезпечення ефективності діяльності органів державного управління, забезпечення прав і свобод особи, охорона системи суспільних відносин, виховна; взаємодія з нормами інших галузей права, а також з соціальними нормами (мораль, звичаї) [8, с. 10].

За юридичною силою норми адміністративного права, що регулюють права і свободи неповнолітніх, поділяють на ті, що викладені в законах, і ті, що окреслені в підзаконних нормативно-правових актах.

Основні права та свободи неповнолітніх встановлюються Конституцією України та законами України. Інші адміністративно-правові акти можуть лише деталізувати їх положення чи встановлювати механізми реалізації. Не допускається встановлення нових норм щодо прав і свобод неповнолітніх підзаконним актом, якщо це не відповідає принципу та нормі закону.

Серед усіх адміністративно-правових актів, що закріплюють права та свободи неповнолітніх, їх реалізацію, охорону, захист, відновлення, варті особливої уваги Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984 року [9], Кодекс адміністративного судочинства України 2005 року [10], Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII [11]. Зокрема, вищезазначений закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав й інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

Водночас Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20 листопада 2012 року № 5492-VI [12] і низка підзаконних нормативно-правових актів гарантують реалізацію права неповнолітнього на отримання паспорта.

Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР [13] до віддання органами місцевого самоврядування належить низка повноважень щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх у різних сферах.

Право внесення пропозицій з питань діяльності молодіжних чи дитячих організацій на розгляд місцевих державних адміністрацій забезпечується відповідно до ст. 22 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року № 586-XIV шляхом сприяння місцевою державною адміністрацією роботі творчих спілок, національно-

культурних товариств, фондів, асоціацій, жіночих, молодіжних, дитячих й інших громадських організацій [14].

Право на свободу об'єднання в дитячі та молодіжні громадські організації регулює Закон України «Про основні засади молодіжної політики» від 27 квітня 2021 року № 1414-IX [15]. Цей Закон визначає мету, завдання, основні засади, напрями та механізми реалізації молодіжної політики в Україні, гарантії участі молоді в її формуванні та реалізації, особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських об'єднань.

Суттєву увагу з боку держави спрямовано на забезпечення прав і свобод безпритульних дітей. Зокрема, Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР [16], «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III [17], «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 року № 2623-IV [18], «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII [19], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV [20] визначають загальні засади соціального захисту, забезпечення прав і свобод безпритульних дітей.

Безпритульні діти переважно підліткового віку, тому крім правових характеристик, мають і психологічні. У юридичній психології підлітковий вік (11–15 років) є перехідним, оскільки це період статевого дозрівання, паралельно з яким досягають зрілості й інші біологічні системи організму. Юнацький вік (14–18 років) – це «третій світ», який існує між дитинством і дорослістю. У біологічному аспекті – це етап закінчення фізичного дозрівання [21, с. 51].

Підлітковий вік – це віковий період 10–19 років (за визначенням Організації Об'єднаних Націй). Це вік стрімких фізіологічних, психологічних, соціальних змін, які відбуваються з дитиною, і це саме той період, коли вона потребує як мудрої та виваженої батьківської підтримки, так і свободи в прийнятті рішень і виявленні своїх поглядів і переконань. Підлітковий вік можна умовно поділити на три етапи: 1) 10–12 років – молодший підлітковий вік; 2) 13–17 років – середній підлітковий вік; 3) 17–19 років – старший підлітковий вік або юність [22, с. 3]. Для дітей підліткового віку є характерними чотири психологічні реакції, які обумовлюють їх поведінку: 1) емансипація від впливу дорослих; 2) спілкування з однолітками; 3) поведінкові реакції, пов'язані з формуванням статевого потягу; 4) хобі-реакції [22].

Безпритульні неповнолітні мають особливості психологічних реакцій на сприйняття та розуміння навколишнього середовища й оточення, що

відрізняє їх від інших груп неповнолітніх. Тому й законодавство регулює окремими нормативно-правовими актами їх поведінку. Варті уваги з боку суб'єктів адміністративно-правового забезпечення прав і свобод неповнолітніх діти з особливими потребами.

Оскільки правова норма завжди пов'язана з людськими стосунками, то оцінити дієвість правової норми можна лише на підставі аналізу соціальних факторів, зокрема й тих, які мають психологічні характеристики.

Спеціалісти в галузі юридичної психології виокремлюють такі групи умов дієвості правових норм: 1) макросоціальні (рівень соціально-економічного розвитку суспільства, правова система та культура, соціальні інститути, ідеологія); 2) мікросоціальні (найближче оточення людини – формальні та неформальні малі групи); 3) особистісні умови суб'єкта, який реалізує право [23].

Наступним елементом механізму адміністративно-правового регулювання є адміністративно-правові відносини. Адміністративно-правові відносини – це вид суспільних відносин, які виникають щонайменше між двома суб'єктами та регулюються нормами адміністративного права [24, с. 32].

Особливостями адміністративно-правових відносин є те, що, по-перше, одна зі сторін обов'язково виступає від імені держави, офіційно представляє державу в адміністративно-правових відносинах, чим реалізує публічний інтерес. У вказаних відносинах втілюється в життя державна політика, державна ідеологія. Можна стверджувати, що без державного представника немає адміністративних правовідносин [25]. Досліджуючи адміністративно-правові відносини, у яких об'єктом виступають права дитини, слід зазначити, що в таких відносинах втілюється в життя політика держави у сфері прав дитини, їх дотримання, забезпечення, захисту та відновлення в разі порушення. Обов'язково в адміністративно-правових відносинах однією стороною, яка виступає від імені держави, є державний орган, який здійснює діяльність у цій сфері [26].

Згідно зі ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України [10] завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод й інтересів фізичних осіб, прав й інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. З цього приводу доречно згадати ст. 15 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», відповідно до якої встановлено, що посадові особи, винні в порушенні прав дітей, заподіянні їм шкоди під час проведення профілактичного заходу, несуть відповідальність на підставах і в порядку, передбачених законом [16].

Постановою Верховної Ради України «Про засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 року започатковано шлях України щодо формування державної політики в галузі прав людини. У документі серед інших напрямів удосконалення забезпечення реалізації прав людини увагу акцентовано на реформуванні адміністративного законодавства з метою належного забезпечення реалізації громадянами своїх прав і законних інтересів у сфері діяльності виконавчої влади, їх дієвої охорони та захисту в суді у разі їх порушення [27].

Варта уваги Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, однією зі стратегічних цілей якої є забезпечення та захист прав дітей відповідно до загальновідомих міжнародних і європейських стандартів; урахування найкращих інтересів і думки дитини під час прийняття рішень, які її стосуються [28].

З метою розширення гуманітарних аспектів діяльності інституту уповноважених Президента України 2021 року ухвалено рішення про трансформацію роботи за відповідними напрямами та розширення функціональних можливостей наявних посад. Замість звичних уповноважених запроваджено радників – уповноважених Президента України. Напрямок державної роботи щодо прав дітей поширюється на сферу дитячої реабілітації, що надзвичайно актуально, зокрема в умовах продовження збройної агресії проти України. Відповідні обов'язки виконуватиме радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації [29].

Відповідно до ст. 19 Сімейного кодексу України, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування [5]. Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на звернення до суду. Тобто гарантією є те, що кожен учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

Відповідно до ст. 40 Конституції України [30], кожна людина має право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. Також Конституція України надає право звернення за захистом своїх прав і свобод до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, але ж у Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [31] не зазначено, що таке право поширюється на неповнолітніх, а в Законі України «Про звернення громадян» [32] ідеться лише про те, що скарга в інтересах

неповнолітніх і недієздатних осіб подається їх законними представниками.

На нашу думку, застосування норм адміністративного права повинно безапеляційно враховувати вік неповнолітнього та його вікові психологічні особливості, умови проживання й інші обставини. Акти тлумачення норм адміністративного права для неповнолітніх повинні готуватися з урахуванням цієї категорії. Також вони повинні бути зрозумілими саме неповнолітнім та доведені їм належним чином для їх розуміння, роз'яснені за необхідності.

З окресленими завданнями пов'язано розуміння правосвідомості. Питання правосвідомості не є новими для юридичної науки. З одного боку, право впливає на правосвідомість, з іншого – правосвідомість – на формування права. Правосвідомість виступає як об'єкт впливу права, а також є орієнтиром у межах встановленого правового режиму [33, с. 94, 95].

Правосвідомість – багатогранне поняття, яке визначається як сукупність раціональних норм, які не лише відображають усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки [34, с. 3]. На думку С. Бевз, правосвідомість – це ідейна основа внутрішнього переконання особи та регулятор її поведінки в межах закону [35].

Учені виокремлюють три основні підходи щодо аналізу структури правосвідомості. Перший підхід передбачає аналіз правосвідомості на рівні суспільства, групи, індивіду. У другому випадку аналіз структури правосвідомості пов'язаний із пізнанням і вивченням права на буденному, науковому (теоретичному) та професійному рівнях. Третій підхід аналізу структури правосвідомості пов'язаний із загальнокультурним рівнем певної спільноти взагалі, зокрема її правової культури, та певною ідеологією, яка наразі панує в суспільстві. На думку Т. Мартинюк, доречно виокремити й четвертий підхід, який визначається взаємозв'язком правової ідеології та правової психології як основних складових правосвідомості [36, с. 39]. Правова ідеологія виступає як сукупність чинних концепцій, вчень, теорій про сутність права, його значення в житті суспільства, співвідношення з державою, і, зрештою, як правовий порядок або «право в дії» [36, с. 41]. Правова психологія включає правову психологію групи та індивідуальну правову психологію [36, с. 42].

Погоджуємося з думкою, що доцільно виходити з необхідності підвищення рівня правосвідомості шляхом підвищення інтелектуальності, раціональності та моральності суб'єктів правовідносин ідеологічними психологічними методами, зокрема через підвищення рівня правової освіти, поширення та надання необхідної правової інформації, вироблення правових механізмів захисту основних прав і свобод громадян, підвищення

авторитету правоохоронних й інших державних органів під час професійного відбору кадрів до них, створення позитивного іміджу юристів, правоохоронців, учених-правників тощо [36, с. 44].

На думку І. Д. Веркалець, у сучасній ситуації права психологiя розглядає право як основний засіб реалізації соціальної справедливості та доцільності. Вчинки людей розглядають в моральному аспекті, тому справедливість є умовою нормального розвитку суспільства – це соціально належне, водночас несправедливими й аморальними є беззаконня та свавілля. Зауважимо, що загальнообов'язкову силу здатна набути тільки та права норма, яка може виконувати функцію норми соціальної, тобто відповідати соціальним запитам суспільства та самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдської поведінки [37, с. 70].

Видається, що основні психологічні елементи, на які треба орієнтуватися під час формування правосвідомості в сучасному українському суспільстві та насамперед виокремлювати в разі структурування правосвідомості, – це не почуття, емоції, воля, та навіть не просто інтелект як такий (зауважимо, що його рівень, як правило, сьогодні не оцінюється за відомими методиками під час прийняття на роботу, зокрема до правоохоронних органів, на жаль), а високий рівень інтелекту, раціональний підхід до права та «правовий» світогляд, який передбачає певні моральні якості суб'єкта правовідносин (йдеться про позитивний «правовий» психотип). Це правильно як на рівні суспільства, групи чи індивіда, так і на рівні наукової, буденної чи професійної правосвідомості [36, с. 43].

Індивідуальна правосвідомість формується в процесі засвоєння правових знань і правового виховання. Однак це твердження часто спростовує життя: людина, яка не обізнана з нормами права, протягом усього життя поводить себе законслухняно і, навпаки, злочинець-рецидивіст знає закон досконало. Розбіжність тут лише зовнішня. У першому випадку поведінка ґрунтується на системі загальнолюдських моральних норм, що не суперечать правовим, у другому – на системі моральних норм певних груп населення. Норми відносно стабільні, а життєвий досвід особистості мінливий і різноманітний. Отже, в її правосвідомості з'являються такі «дефекти»: а) незнання або неправильне розуміння норм; б) зневажання деяких норм і засвоєння інших, що не відповідають загальноприйнятим. Дефекти правосвідомості та моральності особи – сприятливе підґрунтя для формування поведінки, що виходить за межі певної нормативної системи, суперечить чинним нормам (девіантної поведінки), та виникнення соціальних відхилень [38].

Помилковим є підхід, відповідно до якого права ідеологiя – вищий рівень правосвідомості,

а права психологiя є другорядною чи похідною від правової ідеологiї. У контексті розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні, на нашу думку, доцільно виходити з необхідності поліпшення рівня правосвідомості завдяки підвищенню інтелектуальності, раціональності та моральності суб'єктів правовідносин ідеологічними психологічними методами, зокрема, через поліпшення рівня правової освіти, поширення та надання необхідної правової інформації, вироблення правових механізмів захисту основних прав і свобод громадян, підвищення авторитету правоохоронних та інших державних органів і під час професійного відбору кадрів до них, створення позитивного іміджу юристів, правоохоронців, учених-правників тощо [36, с. 44].

У структурі правової свідомості розрізняють такі види: побутова правосвідомість, професійна правосвідомість, теоретико-наукова правосвідомість [39, с. 32]. Структура правової свідомості досить складна, передусім у ній виокремлюється побутова права свідомість, що властива людині в її повсякденній життєдіяльності. У побутовій свідомості виокремлюється раціональна сфера, яка є підсумками особистого, індивідуального досвіду індивіда. У цій раціональній сфері людина накопичує відповідну кількість знань про права дійсність, що необхідно в її повсякденному житті, ця сфера – емпіричного походження. І, безумовно, у побутовій правосвідомості значущою є саме емоційна площина. Це психологічне ставлення до фактів юридичної дійсності, що проявляється в емоціях, психічних переживаннях, настановах [39, с. 33].

Отже, правосвідомість неповнолітнього формується передусім на рівні його побутової свідомості.

Процес формування правової культури неповнолітніх варто розглядати відповідно до її основних структурних ланок: знання права, ставлення до права, правомірна поведінка. Вважаємо, що ці складові в підлітків мають різний характер і не становлять цілісної системи, що свідчить про низький рівень правової культури неповнолітніх [40].

Варто також акцентувати на психологічному розвитку та віковому сприйнятті неповнолітнього з неблагополучних сімей або безпритульних дітей.

У разі ефективного функціонування механізму забезпечення прав і свобод, дитина усвідомлює реальню дію права, його цінність і значення. Дійсна права діяльність, повага до прав дитини зумовлює наслідування правової поведінки дитиною. Належний рівень правової свідомості суспільства сприяє активності дитини в реалізації прав і свобод, формуванню її ідейно-ціннісних установок і принципів. Правове виховання й права соціалізація є елементами механізму забезпечення прав і свобод дитини, оскільки

формування відповідного рівня її правосвідомості, прищеплення їй системи правових цінностей одночасно здійснює й превентивну функцію, запобігаючи правопорушенням, конфліктам із законом. Засвоєні дитиною правові цінності з часом виявляться у зворотній соціально-правовій діяльності дорослої особи, спрямованій на вдосконалення суспільних відносин [41].

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає у висвітленні елементів механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх у контексті психологічних аспектів. Обґрунтовано потребу під час законодавчих ініціатив і в освітньо-пізнавальному середовищі застосувати підходи, орієнтовані на вікові й індивідуальні особливості неповнолітніх.

Висновки

Правове регулювання прав і свобод неповнолітніх – це цілеспрямоване впорядкування поведінки неповнолітніх у сфері виконавчої влади завдяки всій сукупності адміністративно-правових засобів з метою забезпечення та гарантування їхніх прав і свобод.

На нашу думку, у межах механізму адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх, з огляду на вікову психологію, слід

виокремити певні категорії: неповнолітні; безпритульні неповнолітні; неповнолітні з особливими потребами.

Зважаючи на запропоновану характеристику правового регулювання, систему адміністративно-правових актів щодо забезпечення прав і свобод неповнолітніх у сфері виконавчої влади, відповідно до Конституції України та нормативно-правових актів України, виокремлено такі групи залежно від регулювання питань: 1) участі неповнолітніх у державному управлінні (отримання необхідної інформації та документів у встановленій формі, створення дитячих і молодіжних громадських організацій); 2) одержання допомоги від відповідних компетентних органів та організацій (право на медичну допомогу, право на освіту, право на отримання паспорта, безкоштовне користування соціальними благами – бібліотеками, парками тощо, користування транспортом); 3) захисту та відновлення їхніх прав і свобод (в адміністративному та судовому порядку).

Правосвідомість – вагомий чинник, що позначається на механізмі адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх. Вона відображає внутрішні характеристики, які залежать від зовнішніх умов (сімейні традиції, бездоглядність, безпритульність, наявність особливих потреб), і реалізується в механізмі нормативно-правового регулювання.

REFERENCES

- [1] Shulga, A.M. (2000). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of state and law]*. Kharkov: Un-t vnutr. Del [in Russian].
- [2] Skakun, O.F. (2001). *Teoriia derzhavy i prava [Theory of the state and law]*. Kharkiv: Konsul [in Ukrainian].
- [3] Derhunova, O.I. (2017). *Psykhologichni aspekty pravovoho rehuliuвання [Psychological aspects of legal regulation]*. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 28, 12-15. Retrieved from <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc28/5.pdf> [in Ukrainian].
- [4] Kuzmenko, O.V., Pastukh, I.D., & Pluhatyra, M.V. (et al.). (2017). *Administratyvne pravo. Zahalna chastyna [Administrative law. General part]*. Kyiv: NAVS. https://arm.naiu.kiev.ua/books/adm_pravo_zch/nm/lec2.html [in Ukrainian].
- [5] Simeinyi kodeks Ukrainy: vid 10 sich. 2002 r. No. 2947-III [Family Code of Ukraine from January 10, 2022, No. 2947-III]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukrainian].
- [6] Aleksandrov, D.O., Androsiuk, V.H., Kazmirenko, L.I. (et al.). (2008). *Yurydychna psykholohiia. Albom skhem z komentariamy [Legal psychology. An album of schemes with comments]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- [7] Boiaryntseva, M.A. (2002). *Zmist administratyvno-pravovoho statusu hromadian Ukrainy. Vykonavcha vlada i administratyvne pravo [Contents of administrative and legal status of citizens of Ukraine. Executive power and administrative law]*. V.B. Averianov (Eds.). Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- [8] Bashtannyk, V.V., & Shumliaieva, I.D. (2018). *Administratyvne pravo [Administrative law]*. (2nd ed., rev.). Dnipro: DRIDU NADU [in Ukrainian].
- [9] Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: vid 7 hrud. 1984 r. No. 8073-KH [Code of Ukraine on Administrative Offenses from December 7, 1984, No. 8073-X]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].
- [10] Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy: vid 6 lyp. 2005 r. No. 2747-IV [Administrative Judicial Code of Ukraine from July 6, 2005, No. 2747-IV]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> [in Ukrainian].
- [11] Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia ta protydiuu domashnomu nasylstvu": vid 7 hrud. 2017 r. No. 2229-VIII [Law of Ukraine "On preventing and countering domestic violence" from December 7, 2017, No. 2229-VIII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> [in Ukrainian].

- [12] Zakon Ukrainy "Pro Yedynyi derzhavnyi demohrafichnyi reiestr ta dokumenty, shcho pidtverdzhuiut hromadianstvo Ukrainy, posvidchuiut osobu chy yii spetsialnyi status": vid 20 lystop. 2012 r. No. 5492-VI [Law of Ukraine "On the Unified State Demographic Register and documents confirming the citizenship of Ukraine, certifying a person or his special status" from November 20, 2012, No. 5492-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text> [in Ukrainian].
- [13] Zakon Ukrainy "Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini": vid 21 trav. 1997 r. No. 280/97-VR [Law of Ukraine "On local self-government in Ukraine" from May 21, 1997, No. 280/97-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- [14] Zakon Ukrainy "Pro mistsevi derzhavni administratsii": vid 9 kvit. 1999 r. No. 586-XIV [Law of Ukraine "On local state administrations" from April 9, 1999, No. 586-XIV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> [in Ukrainian].
- [15] Zakon Ukrainy "Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky": vid 27 kvit. 2021 r. No. 1414-IX [Law of Ukraine "On the main principles of youth policy" from April 27, 2021, No. 1414-IX]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text> [in Ukrainian].
- [16] Zakon Ukrainy "Pro orhany i sluzhby u spravakh ditei ta spetsialni ustanovy dlia ditei": vid 24 sich. 1995 r. No. 20/95-VR [Law of Ukraine "On bodies and services for children and special institutions for children" from January 24, 1995, No. 20/95-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-vr#Text> [in Ukrainian].
- [17] Zakon Ukrainy "Pro okhoronu dytynstva": vid 26 kvit. 2001 r. No. 2402-III [Law of Ukraine "On childhood protection" from April 26, 2001, No. 2402-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [in Ukrainian].
- [18] Zakon Ukrainy "Pro osnovy sotsialnoho zakhystu bezdomnykh hromadian i bezprytulnykh ditei": vid 2 cherv. 2005 r. No. 2623-IV [Law of Ukraine "On the basics of social protection of homeless citizens and homeless children" from June 2, 2005, No. 2623-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text> [in Ukrainian].
- [19] Zakon Ukrainy "Pro sotsialni posluhy": vid 17 sichn. 2019 r. No. 2671-VIII [Law of Ukraine "On social services" from January 17, 2019, No. 2671-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> [in Ukrainian].
- [20] Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia": vid 13 sich. 2005 r. No. 2342-IV [Law of Ukraine "On ensuring organizational and legal conditions for social protection of orphans and children deprived of parental care" from January 13, 2005, No. 2342-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> [in Ukrainian].
- [21] Aleksandrov, D.O., Androsiuk, V.H., & Kazmirenko, L.I. (et al.). (2008). *Yurydychna psykholohiia. Albom skhem z komentariamy* [Legal psychology. An album of schemes with comments]. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- [22] Pidlitkovyi vik [Adolescence]. (n.d.). *knowledge.org.ua*. Retrieved from http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Pidlitkovyy_vik_teenagers_UA.pdf [in Ukrainian].
- [23] Bed, V.V. (2004). *Yurydychna psykholohiia* [Legal psychology] (2nd ed., rev.). Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
- [24] Sereda, V.V., Nazar, Yu.S., & Kostovska, K.M. (2016). *Administratyvne pravo Ukrainy (u skhemakh ta komentariakh)* [Administrative law of Ukraine (in schemes and comments)]. Lviv: LvDUVS [in Ukrainian].
- [25] Administratyvno-pravovi vidnosyny: yikhni osoblyvosti ta struktura [Administrative-legal relations: their features and structure]. (n.d.). *goo.gl*. Retrieved from <https://goo.gl/zLszUA> [in Ukrainian].
- [26] Navrotskyi, O.O. (2017). *Prava dytyny yak obiekt administratyvno-pravovykh vidnosyn. Spravedlyvist u yurysprudentsii: teoriia ta praktyka* [Child rights as an object of administrative and legal relations. Justice in jurisprudence: theory and practice]. Kyiv: ArtEK. Retrieved from https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1441%3A250117-10&catid=173%3A2-0217&Itemid=216&lang=en [in Ukrainian].
- [27] Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro Zasady derzhavnoi polityky Ukrainy v haluzi prav liudyny": vid 17 cherv. 1999 r. No. 757-XIV [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Principles of State Policy of Ukraine in the Field of Human Rights" from June 17, 1999, No. 757-XIV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text> [in Ukrainian].
- [28] Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro Natsionalnu stratehiu u sferi prav liudyny": vid 24 berez. 2021 r. No. 119/2021 [Decree of the President of Ukraine "On the National Strategy in the Field of Human Rights" from March 24, 2021, No. 119/2021]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/119/2021> [in Ukrainian].
- [29] Shchodo transformatsii instytutu upovnovazhenykh Prezydenta Ukrainy [egarding the transformation of the institute of the authorized representatives of the President of Ukraine]. (n.d.). *www.president.gov.ua*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/shodo-transformatsiyi-institutu-upovnovazhenih-prezidenta-ukr-69045> [in Ukrainian].
- [30] Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
- [31] Zakon Ukrainy "Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny": vid 23 hrud. 1997 r. No. 776/97-VR [Law of Ukraine "About the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights" from December 23, 1997, No. 776/97-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-vr#Text> [in Ukrainian].

- [32] Zakon Ukrainy "Pro zvernenniya hromadian": vid 2 zhovt. 1996 r. No. 393/96-VR [Law of Ukraine "On the appeal of citizens" from October 2, 1996, No. 393/96-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr#Text> [in Ukrainian].
- [33] Holosnichenko, I.P. (1991). *Poperedzhenniya koryslyvykh prostupkiv zasobamy administrativnoho prava* [Prevention of self-serving misdemeanors by means of administrative law]. Kyiv: Vyshcha shk. [in Ukrainian].
- [34] Brovko, N.I. (2018). Pravovidomist liudskoi osobystosti: istorychni pamiatky ta naukova dumka [Legal awareness of the human personality: historical monuments and scientific opinion]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii, Actual problems of domestic jurisprudence*, 3, 3-6 [in Ukrainian].
- [35] Bezv, S. (2019). Pravovidomist u pravovomu rehuliuванні derzhavnogo upravlinnia u sferi hospodarskoi diialnosti [Legal awareness in the legal regulation of public administration in the sphere of economic activity]. *Pidpriemstvo, hospodarstvo i pravo, Enterprise, economy and law*, 8, 64-68. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.12> [in Ukrainian].
- [36] Martyniuk, T.M. (2019). Pravova psykholohiia ta pravova ideolohiia: osoblyvosti formuvannia v Ukraini [Legal psychology and legal ideology: peculiarities of formation in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu, Bulletin of the Lviv University of Trade and Economics*, 8, 38-45. DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-04> [in Ukrainian].
- [37] Verkalets, I.D. (2018). Pravova psykholohiia v mekhanizmi realizatsii prava [Legal psychology in the mechanism of law enforcement]. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, Scientific and information bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi*, 5(17), 66-71. Retrieved from <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/17-13-18.pdf> [in Ukrainian].
- [38] Psykholohichni aspekty pravovoi povedinky [Psychological aspects of legal behavior]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://konspekta.net/lek-10775.html> [in Ukrainian].
- [39] Onishchenko, N.M. (2018). Pravova psykholohiia v konteksti spryniattia prava [Legal psychology in the context of the perception of law]. *Biuleten Ministerstva yustytzii Ukrainy, Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 8, 32-36. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2018_8_16 [in Ukrainian].
- [40] Demycheva, A.V. (2013). Osoblyvosti pravovoi kultury nepovnlitnikh (za materialamy empyrychnoho doslidzhennia) [Peculiarities of the legal culture of minors (based on empirical research materials)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho", Bulletin of the National University "Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise"*, 3, 230-232. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_3_46 [in Ukrainian].
- [41] Korolova, V.V., & Kochutenko, Ye.O. (2018). Shliakhy formuvannia pravovidomosti dytyny [Ways of forming a child's legal awareness]. *Pravnychiy visnyk Universytetu "KROK", Legal Bulletin of "KROK" University*, 33, 10-16. Retrieved from <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/154> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Шульга А. М. Теория государства и права : пособие. Харьков : Ун-т внутр. дел, 2000. 132 с.
- [2] Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник. Харків : Консул, 2001. 656 с.
- [3] Дергунова О. І. Психологічні аспекти правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017 № 28. С.12–15. (Серія «Юриспруденція»). URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc28/5.pdf>.
- [4] Адміністративне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. В. Кузьменко, І.Д. Пастух, М. В. Плугатирта ін.]. Київ : НАВС, 2017. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/adm_pravo_zch/nm/lec2.html.
- [5] Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
- [6] *Юридична психологія. Альбом схем з коментарями* : навч. посіб. / [кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]. Київ : КНТ, 2008. 152 с.
- [7] Бояринцева М. А. Зміст адміністративно-правового статусу громадян України. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Ін Юре, 2002. С. 155–163.
- [8] Баштанник В. В., Шумляева І. Д. Адміністративне право : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. 200 с.
- [9] Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон УРСР від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
- [10] Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
- [11] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
- [12] Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text>.
- [13] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [14] Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.

- [15] Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27 квіт. 2021 р. № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>.
- [16] Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text>.
- [17] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
- [18] Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей : Закон України від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text>.
- [19] Про соціальні послуги : Закон України від 17 січн. 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
- [20] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січ. 2005 р. № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
- [21] *Юридична психологія. Альбом схем з коментарями* : навч. посіб. / [кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]. Київ : КНТ, 2008. 152 с.
- [22] Підлітковий вік. URL: http://knowledge.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Підлітковий_вік_teenagers_UA.pdf.
- [23] Бедь В. В. *Юридична психологія* : навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ : МАУП, 2004. 436 с.
- [24] Серета В. В., Назар Ю. С., Костовська К. М. *Адміністративне право України (у схемах та коментарях)* : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 300 с.
- [25] *Адміністративно-правові відносини: їхні особливості та структура*. URL: <https://goo.gl/zLszUA>.
- [26] Навроцький О. О. *Права дитини як об'єкт адміністративно-правових відносин. Справаєдплицть у юриспруденції: теорія та практика*. Київ : АртЕк, 2017. С. 49–51. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1441%3A250117-10&catid=173%3A2-0217&Itemid=216&lang=en.
- [27] Про Засади державної політики України в галузі прав людини : постанова Верховної Ради України від 17 черв. 1999 р. № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text>
- [28] Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 берез. 2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/119/2021>.
- [29] Щодо трансформації інституту уповноважених Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shodo-transformaciyi-institutu-upovnovazhenih-prezidenta-ukr-69045>.
- [30] Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
- [31] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр#Text>.
- [32] Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text>.
- [33] *Голосніченко І. П. Попередження корисливих проступків засобами адміністративного права* : монографія. Київ : Вища шк., 1991. 207 с.
- [34] Бровко Н. І. *Правосвідомість людської особистості: історичні пам'ятки та наукова думка. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 3–6.
- [35] Бевз С. *Правосвідомість у правовому регулюванні державного управління у сфері господарської діяльності. Підприємство, господарство і право*. 2019. № 8. С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.12>.
- [36] Мартинюк Т. М. *Правова психологія та правова ідеологія: особливості формування в Україні. Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2019. Вип. 8. С. 38–45. DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-04>.
- [37] Веркалець І. Д. *Правова психологія в механізмі реалізації права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2018. № 5 (17). С. 66–71. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/17-13-18.pdf>.
- [38] *Психологічні аспекти правової поведінки*. URL: <https://konspekta.net/lek-10775.html>.
- [39] Оніщенко Н. М. *Правова психологія в контексті сприйняття права. Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 8. С. 32–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2018_8_16.
- [40] Демичева А. В. *Особливості правової культури неповнолітніх (за матеріалами емпіричного дослідження). Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 3. С. 230–232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyua_2013_3_46.
- [41] Корольова В. В., Кочутенко Є. О. *Шляхи формування правосвідомості дитини. Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. № 33. С. 10–16. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/154>.

Стаття надійшла до редколегії 08.09.2022

Korzh-Ikaieva T. – Ph.D in Law, Associate Professor, acting head of the department of analytical work and management organizations of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-9923>

Mechanism of Juvenile Rights and Freedoms Administrative-Legal Regulation: Psychological Aspects

This paper outlines the mechanism of juvenile rights and freedoms administrative-legal regulation through the prism of ones' psychological peculiarities. Based on the analysis of Ukrainian legislation, academic papers, specific requirements towards the elements of the mechanism of juvenile rights and freedoms administrative-legal regulation were formulated. The purpose of the article – contains analysis of problems related to the effectiveness of juvenile rights and freedoms administrative-legal regulation from the standpoint of jurisprudence and psychology with use of modern methodological tools. Methodology. Methodological tools are chosen in accordance with the set goal, specifics of the object and subject of research. The general dialectical method of scientific knowledge of legal reality is fundamental. The decisive methods of scientific research are a group of logical methods (induction and deduction, analogy), comparative-legal, systemic-structural. The scientific novelty stipulates justification of the need to implement approaches formulated with consideration of juvenile's age and individual characteristics in the context of legislative initiatives, as well as in the educational environment. Conclusions. It is concluded that legal regulation of juvenile rights and freedoms is a purposeful regulation of juvenile behavior in the sphere of executive power backed by an entire set of administrative and legal means in order to ensure and guarantee ones' rights and freedoms. Certain juvenile categories are distinguished within the mechanism of juvenile rights and freedoms administrative-legal regulation, with due consideration of age psychology: homeless juveniles; juveniles with special needs. Taking into account the proposed legal regulation characteristics, a system of administrative and legal acts was established to observe and protect the rights and freedoms of juveniles in the sphere of executive power, according to the following groups, depending on the regulation of matters: 1) participation of juveniles in public administration activities (obtaining the necessary information and documents in the prescribed format, establishing children's and youth public organizations); 2) receiving assistance from authorized bodies and organizations (right to medical care, right to education, right to obtain a passport, free use of social benefits, use of transport); 3) protection and restoration of ones' rights and freedoms (administrative and judicial procedure). It is emphasized that legal awareness is a significant factor shaping the mechanism of juvenile rights and freedoms administrative-legal regulation. It reflects internal characteristics that also depend on external conditions (family traditions, homelessness, existence of special needs), and is implemented in the mechanism of normative-legal regulation.

Keywords: administrative-legal regulation; mechanism; rights and freedoms; juveniles; psychological aspects; legal awareness.

Величенко Л. О. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1476-2615>

Психологія особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів

Метою статті є дослідження психології особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів шляхом встановлення його кримінологічних ознак. **Методологія.** У процесі дослідження використано як загальнонаукові, так і спеціально-правові методи: порівняльно-правовий, системно-структурний та метод системного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що в статті проаналізовано кримінологічні групи ознак, які характеризують особистість злочинця, що вчиняє незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Аналіз наукових підходів до досліджуваного питання, а також вивчення статистичних даних щодо вчинених злочинів за ст. 263 Кримінального Кодексу (КК) України та кримінальних проваджень зумовили виокремлення соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак особистості злочинця й складання його кримінологічного портрета. **Висновки.** Вивчення особливостей людини, яка вчинила кримінальне правопорушення, має суттєве значення для встановлення об'єктивної істини під час здійснення досудового розслідування. Без якісного аналізу причин злочинної поведінки особистості неможливо повно та всебічно встановити деталі вчинення злочину, а також довести вину особи у вчиненому діянні. Саме тому визначення типології особистості злочинця, який вчиняє незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, дасть змогу швидко, повно й неупереджено здійснювати якісне досудове розслідування в зазначеній категорії злочинів, а також реалізовувати попереджувальні заходи протидії цьому явищу. Отримані дані можна використати для розроблення рекомендацій щодо протидії злочинам проти громадської безпеки.

Ключові слова: незаконне поводження зі зброєю; особа злочинця; громадянство; вік; судимість.

Вступ

В умовах сьогодення виникла потреба в предметному вивченні особистості злочинця, який вчиняє незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, оскільки зброя часто стає знаряддям учинення злочинів з високим коефіцієнтом суспільної небезпеки. Знання психології особистості, психічних механізмів і мотивів, соціально-психологічних явищ і процесів зумовлюють розуміння злочинної поведінки особи, що сприяє якісній протидії кримінальним правопорушенням.

Кожна людина є неповторною, тому, досліджуючи її індивідуальні ознаки, можна зрозуміти, чому вона мала той чи інший мотив вчинити суспільно небезпечне діяння. Загалом дослідження психології особистості сприяє усвідомленню того, чому за однакових зовнішніх умов і впливів одні люди вчиняють злочин, а інші – ні.

Мета і завдання дослідження

Основною метою зазначеної роботи є дослідження психології особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів шляхом встановлення його кримінологічних ознак. Задля її досягнення виконано такі завдання: 1) визначено суб'єкт злочину, передбаченого ст. 263 КК України; 2) встановлено соціально-демографічні, морально-психологічні та кримінально-правові ознаки особистості злочинця, який учиняє незаконне

поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Чимало науковців у своїх роботах вивчали питання, що стосуються особи злочинця, серед них В. Голіна, І. Даньшин, О. Джужа, А. Закалюк, А. Зелінський, П. Матишевський, В. Тимошенко тощо.

Окремим аспектам незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, що стосуються особистості злочинця, присвячували свої праці такі вчені, як: К. Гаврилова, В. Голубош, С. Діденко, Є. Кізіменко, О. Клименко, Л. Кулик, М. Майстренко, Н. Міняйло, М. Пінчук, О. Сарнавський, В. Соколовський, О. Тарасенко та ін.

Виклад основного матеріалу

Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до КК України, може наставати кримінальна відповідальність. Як елемент складу злочину суб'єкт злочину наділений певними ознаками, які поділяють на обов'язкові й додаткові. До обов'язкових ознак суб'єкта злочину належать: фізична особа, вік та осудність. Відсутність будь-якої з цих обов'язкових ознак прямо вказує на відсутність суб'єкта злочину. Навіть якщо вчинюються відповідні суспільно небезпечні діяння особою, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або неосудною особою, то такі діяння не визнаються злочинними, адже відсутня обов'язкова ознака

складу злочину – суб'єкт злочину. Відповідно до зазначеного, суб'єкт злочину – це суттєва та необхідна ознака його складу.

Перш ніж розпочати дослідження, зауважимо, що існує неоднозначне формулювання та розуміння таких понять, як «особа», «особистість», «суб'єкт».

Слід пам'ятати, що поняття «суб'єкт злочину» й «особистість злочинця» не є тотожними, вони навіть мають різний обсяг. Поняття «суб'єкт злочину» вужче за поняття «особистість злочинця», воно відображає лише передбачені в кримінальному законі ознаки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не зачіпаючи всі її характеристики. Це термін кримінально-правовий, він акумулює юридичну характеристику особи, яка вчинила злочин. «Особистість злочинця» як об'ємніше поняття розкривається через визначення соціальної сутності особи, а також через складний комплекс ознак, зв'язків, відносин, які її характеризують, моральний і духовний світ, спільно з індивідуальними особливостями людини та обставинами навколишнього середовища, що є підґрунтям злочинної поведінки [1, с. 79].

Науковці О. М. Джу́жа та С. В. Горлач зазначають, що особою злочинця є сукупність соціальних і соціально значущих властивостей (поглядів, здібностей, інтересів, потреб, моральних переконань тощо), відносин, що характеризують конкретну особу, яка вчинила злочин у поєднанні з позаособистісними зовнішніми умовами й обставинами – властивостями, відносинами навколишнього середовища [2, с. 16].

Як стверджує С. Ф. Денисов, терміни, що характеризують особу, яка вчинила злочин («суб'єкт злочину», «особа злочинця», «особистість злочинця»), поряд зі своїм загальноживим, універсальним значенням мають певні відмінності та специфічні галузеві значення, зумовлені предметною сферою пізнання відповідної науки, попри те, що родовим поняттям є поняття «особа» [3, с. 152]. Слушною є думка С. В. Криштопа стосовно того, що без вивчення особистості неможливо визначити причини злочинності й методи її протидії [4, с. 499]. Саме тому для ефективності розкриття злочинів існує необхідність у детальному дослідженні та розкритті цього поняття.

Особу, яка вчинила злочин, характеризує значна кількість ознак і властивостей, однак законом закріплено лише ті з них, які обумовлюють здатність особи усвідомлювати свої суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і керувати ними, а отже, нести кримінальну відповідальність за вчинений злочин [5, с. 118]. Особа – це конкретна людина, як вказує Л. В. Бойко, яка є особистістю з огляду на її соціальні якості, що формуються в процесі історично конкретної діяльності та суспільних відносин [6, с. 17].

Водночас Ю. В. Биченко зазначає, що особа кримінального правопорушення в кримінологічному вимірі є сукупністю соціально значущих властивостей, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, у поєднанні з неособистими умовами й обставинами, що впливають на кримінальну поведінку [7, с. 8].

Так, І. М. Даньшин та А. П. Закалюк зазначають, що особа злочинця – це сукупність суттєвих й усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають учиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим особу притягують до кримінальної відповідальності, передбаченої кримінальним законом [8; 9]. Водночас В. В. Голіна доповнює: «З огляду на загальні уявлення про особу, будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії та свідомо поводить себе, є особистістю. Особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності та визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння. Попри свої негативні якості, він залишається учасником суспільних відносин, продовжує взаємодіяти з іншими людьми та суспільством загалом» [10, с. 37].

Поняття особистості злочинця І. М. Даньшин осмислює як: а) особистість індивіда, котрий вчинив конкретний злочин; б) особистість окремих категорій (видів) злочинців (наприклад, убивць, хабарників тощо); в) особистість злочинця взагалі [11].

Дослідник Р. С. Кацавець вказує, що особистість злочинця – поняття про людину, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом; виражає її соціальну сутність, зв'язки, відносини, моральне та духовне світобачення у взаємодії з соціальними умовами та психологічними особливостями, що вплинули на вчинення злочину. У літературних джерелах з кримінального права особистість злочинця – це осудна особа, яка досягла на момент вчинення злочину відповідного віку. Тож про особистість злочинця можна говорити лише тоді, коли особа вчинила діяння й це підтверджено вироком суду, що набрав чинності. Поняття особистості злочинця являє комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових (функціональних), психологічних ознак. Вони певним чином пов'язані з діяннями, що характеризують суспільну небезпеку та пояснюють причини вчинення злочину [12, с. 89].

Щодо суб'єкта злочину, слушною вважаємо думку С. В. Чорней, яка стверджує, що суб'єкт злочину – це не абстрактне юридичне поняття, яке є поза часом і простором, а людина, що живе в суспільстві й учиняє суспільно небезпечні протиправні дії [13, с. 125]. Відповідно до зазначеного відповідати за вчинене суспільно небезпечне

діяння може тільки фізична особа, людина (громадянин України, особа без громадянства, іноземець), яка має свідомість і контролює свої вчинки. Свідомість, як зауважує Т. В. Матієнко, це функція головного мозку людини, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього середовища, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, у передбаченні та прогнозуванні їх наслідків, а також у регулюванні взаємозв'язків людини із природою та соціальною дійсністю. Свідомість людини є найвищим рівнем психіки, її виникнення обумовлене трудовою діяльністю в умовах колективного спілкування [14, с. 12].

Дослідник Я. Коркос зазначає, що свідомість – це психічний стан, який характеризується переживанням суб'єктивного досвіду й цілеспрямованою, усвідомленою поведінкою, що забезпечує її підвищену гнучкість і складність [15, с. 15].

На думку П. С. Матишевського, суб'єктом злочину є фізична особа, яка вчинила заборонене кримінальним законодавством діяння у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність, і яка усвідомлювала суспільну небезпечність такого діяння і керувала ним [16, с. 123].

Наразі набуває актуальності дослідження особистості злочинця у сфері двох найбільших напрямків: соціально-демографічного та психологічного. Так, соціально-демографічний – включає стать, вік, сімейний стан, освіту, професію, галузь занять, соціально-матеріальне становище, можливість судимість, зв'язки з кримінальним світом; ознаки, що характеризують злочини з боку виконання функціонально-рольових обов'язків. До речі, соціально-демографічні ознаки особистості злочинця пов'язують з певними психологічними (соціально-психологічними) якостями та психікою. Це, наприклад, недостатній освітній рівень; недостатній інтелект; труднощі соціальної адаптації; емоційно-вольова нестійкість; підвищена імпульсивність, агресивність. Психологічний напрям особистості злочинця – це властивість і стан особистості, що виявляються у зв'язку із винесенням вироку суду, «які вплинули на механізм його злочинної поведінки та значущої для індивідуалізації покарання». Доцільно акцентувати на моральному рівні особистості, життєвій позиції, цінності орієнтації, рівні інтелектуального розвитку, оскільки керування власною поведінкою, комунікативні властивості особи злочинця – підґрунтя його здатності довільно регулювати поведінку. Це – емоційно-вольова стійкість, обумовлена особливостями нервової системи; провідні риси характеру; самооцінка, самоконтроль тощо [12, с. 89].

Слушною є думка А. Р. Ікаєва, що особа злочинця, як і будь-яка інша людина, має безліч різних ознак: соціальні зв'язки (політичні, трудові, побутові, сімейні тощо); морально-політичні якості (світогляд, спрямованість, переконання,

інтереси); психологічні властивості й особливості (інтелект, вольові якості, емоційні особливості, темперамент); демографічні та фізичні дані (стать, вік, стан здоров'я, біографія, життєвий досвід, освіта тощо) [17, с. 243].

Переважає більшість науковців у структурі особи злочинця структурними компонентами називають соціально-демографічну, кримінально-правову та морально-психологічну групи ознак. З огляду на вищевикладене, у нашому дослідженні в структурі особистості злочинців, що вчиняють злочини, передбачені ст. 263 КК України, ми проаналізуємо зазначені вище групи ознак.

Однак спершу зауважимо, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 263 КК України, є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. На законодавчому рівні поняття «фізична особа» затверджено в ст. 24 Цивільного кодексу України, у якій зазначено, що: «людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою» [18]. Зауважимо, що першою ознакою, яка характеризує суб'єкта складу кримінального правопорушення, є те, що ним може бути лише фізична особа [19, с. 122].

Вік у широкому розумінні – це календарний період, який відбувся від народження до будь-якого іншого хронологічного періоду в житті людини. У вузькому розумінні – це такий календарний період психофізіологічного розвитку особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та правові наслідки для юридичного статусу особи. Залежно від названих критеріїв виокремлюють такі види віку: біологічний (медичний); календарний (паспортний хронологічний); соціально-правовий. Для біологічного характерним є сукупність показників стану організму індивідуума порівняно з відповідними показниками здорових людей цього ж віку (даної епохи), географічних й економічних умов існування. Календарний вік людини визначається кількістю часу (у роках, місяцях, днях, годинах), який пройшов від дня народження до іншого вікового моменту. Соціально-правовий вік характеризується соціально-психологічними змінами, рівнем соціалізації особи, обсягом і змістом прав й обов'язків особи, змістом і характером відповідальності. Слід зазначити, що чинне кримінальне законодавство визначає вік кримінальної відповідальності. Мінімальна вікова межа, з якої настає кримінальна відповідальність, встановлюється відповідно до сукупності біологічних (рівень психічного та фізичного розвитку, інтелектуальних, вольових властивостей особи), соціологічних (рівень соціалізації особи) критеріїв, а також кримінологічних показників (поширеність певного виду діяння серед осіб цього віку, їх тяжкість тощо), принципів міжнародного та кримінального права. З техніко-юридичної точки зору мінімальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, може бути регламентований в законі двоюко: як загальна

норма до всіх видів кримінальних правопорушень (ч. 1 ст. 22 КК) або додаткова норма, яка передбачає вікові межі (ч. 2 ст. 22 КК). Логічно, що вік вчинення кримінального правопорушення як ознаку суб'єкта неможливо визначити без з'ясування часу вчинення кримінального правопорушення – факультативної ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення [20, с. 155–156].

Осудність – характеристика психічного стану особи, що передбачає здатність особи під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. У контексті цього стану здатність під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) полягає в здатності усвідомлювати фактичну сторону (об'єкт, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, у загальному вигляді – розвиток причинного зв'язку, обстановку тощо) та суспільну небезпечність діяння (здатність діяння заподіяти шкоду). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) є нерозривно пов'язаною зі здатністю керувати ними – можливість у разі необхідності за своєю волею утриматися від вчинення дії чи навпаки, вчинити її [21, с. 121].

Водночас осудність – це психічний стан особи, який полягає в її здатності за станом психічного здоров'я, за рівнем соціально-психологічного розвитку та соціалізації, а також за віком усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій, керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення та нести у зв'язку з цим кримінальну відповідальність [20, с. 145].

Розглядаючи кримінологічну характеристику особистості злочинця, слід зазначити, що вікові особливості людини істотно впливають на формування її особи, адже вік значною мірою визначає фізичний стан індивіда, його поведінку й інтереси. Також вік впливає на можливості та перспективи здобуття освіти, створення сім'ї, визначення основоположних пріоритетів у житті, визначення життєво важливих потреб тощо. Без урахування цих особливостей ми не зможемо об'єктивно оцінити багато вчинків людини. Вік впливає на цілий комплекс питань кримінально-правового характеру, він є підставою для визнання особи суб'єктом злочину, а також критерієм визначення виду та розміру покарання. Також відомості про вік правопорушників необхідні для визначення змін у динаміці злочинності та здійсненні її профілактики. Саме тому в нашому дослідженні ми проаналізували динаміку змін у віковому складі злочинців за період з 2016 по 2022 роки.

Відповідно до аналізу статистичних даних Офісу Генерального прокурора України «Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення» [22], за період з 2016 року по листопад 2022 року право-

порушникам за ст. 263 КК України притаманне вчинення злочинних діянь у більш зрілому віці, переважно це особи віком від 30 років.

Найвагомішими у сфері незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами є такі вікові категорії осіб: від 18 до 28 років – 18,3 %; від 29 до 39 років – 33,8 %; від 40 до 54 років – 34,4 %; Значно менші показники мають особи віком від 16 до 17 років – 0,5 %, від 55 до 59 років – 6,7 %, та віком від 60 і більше років – 6,2 %.

Зауважимо, що 2017 року виявлено одну особу віком до 14 років, яка вчинила злочин, передбачений ст. 263 КК, 2016 року – 5 таких осіб віком від 14 до 15 років, 2017 – 7 осіб, 2018 – 2, 2019 не виявлено жодної особи віком менше ніж 16 років, 2020 – 3, 2021 – 1, за 11 місяців 2022 – 2 особи. Ці дані свідчать про невеликий відсоток вчинених кримінальних правопорушень неповнолітніми особами віком до 16 років, однак не слід знецінювати той факт, що цю категорію злочинів, пов'язаних із використанням небезпечних для навколишніх предметів, вчиняють діти в такому віці.

За представлений у дослідженні період не відбувалося значних змін у віковому складі осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 263 КК України. Тому можна вважати, що зазначена нами вікова характеристика є сталою. Можна пов'язати це з тим, що у свідомості людей старшого віку, а це здебільшого особи, які народилися ще в 80–90 роках, вкоренилася думка про те, що наявність зброї, незалежно якими способами вона придбана, є одним із чинників впевненості у собі, захищеності, уседозволеності, престижності та заможності.

Громадянство. Шляхом аналізу статистичних даних виявлено, що злочини, передбачені ст. 263 КК України, вчиняють переважно громадяни України. Так, за досліджуваний нами період виявлено 26 724 особи – громадян України, що становить 98,3 % від загальної кількості виявлених осіб за цей вид злочину. Частка громадян іноземних держав, що вчинили незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, становить 1,6 % – 434 особи, осіб без громадянства, зокрема нелегальних мігрантів і біженців, – 37 осіб (0,1 %).

Стать. Аналіз розподілу виявлених правоохоронними органами осіб, що вчинили незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами дає змогу констатувати, що цей вид злочину вчиняють переважно чоловіки, частка яких становить 97,3 %. Відповідно до зібраних даних за період з 2016 року до листопада 2022 року серед загальної кількості виявлених осіб, що вчинили злочин за ст. 263 КК України, жінок лише 2,7 %. Слід зауважити, що в динаміці показник учинених жінками злочинів є відносно сталим (2016 рік –

2,5 %; 2017 – 3,1 %; 2018 – 3,1 %, 2019 – 2,7 %, 2020 – 2,6 %, 2021 – 2,5 %, 2022 (за 11 місяців) – 2,1 %). Очевидно, невеликий відсоток учинення жінками злочинів, пов'язаних зі зброєю, можна пояснити тим, що для поводження з такими предметами мають бути певні навички, вміння, а також фізичні зусилля, що притаманне переважно чоловікам.

Освіта. Вивчаючи освітній рівень, слід зазначити, що значною мірою соціальна цінність людини визначається рівнем освіти, який має вагомий вплив на формування життєвих установок й інтересів. Переважна більшість осіб, які вчиняють незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, мають повну загальну середню та базову загальну середню освіту, загальна кількість виявлених осіб за досліджуваний період становить 63,8 %, особи, мають повну вищу та базову вищу освіту – 10 %, професійно технічну – 24,9 %, початкову загальну освіту або без освіти – 1,3 %.

Осіб з повною вищою чи базовою вищою освітою значно менше – усього 10 % від загальної кількості виявлених осіб. Цей факт свідчить про те, що більш освічені люди мають сприятливіші умови для адаптування в сучасному суспільстві, адже вони більш культурно розвинені. Низький освітній рівень і недостатня культура зумовлюють примітивність поглядів, вузький кругозір, спрощення інтересів, що зрештою спричиняє розвиток криміногенних тенденцій, і, відповідно, вчинення суспільно небезпечних і кримінально караних діянь. Протиправна поведінка деяких людей певним чином залежить від їхнього освітнього рівня.

Отримані дані свідчать про відносно високий рівень освіти в осіб, які вчиняють незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Їх не можна назвати слабо освіченими, адже це здебільшого особи культурні з огляду обізнаності до вмінь і навичок поводження зі зброєю. Як показує практика, особи, які використовують зброю для своїх злочинних цілей, переважно знають, як нею користуватися, та усвідомлюють настання суспільно небезпечних наслідків її незаконного застосування та використання. Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами потребує особливих вмінь і навичок поводження з ними, оскільки не кожна особа наділена знаннями щодо зброєзнавства.

Рід занять. Аналізуючи соціальне становище та рід занять осіб, які вчиняють незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, ми дійшли висновку, що найбільшу категорію становлять працездатні особи, які не працюють і не навчаються – 71,7 %. Загалом із 13 788 засуджених осіб за весь досліджуваний період зазначених вище осіб – 9 886, лише 9 % – робітники, 6,6 % – пенсіонери чи

інваліди, 4,5 % – військовослужбовці, особи, які мали іншу сферу занять – 2,8 %, безробітні – 1,4 %, приватні підприємці – 1,4 %.

Морально-психологічні ознаки осіб, що вчиняють незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Особистість людини є однією з найактуальніших проблем кримінології та юридичної психології, в межах яких належне дослідження особистості зумовлює пояснення девіантної та віктимної поведінки людини та груп людей, прогнозування цієї поведінки з метою розробки адекватних законних заходів профілактичного впливу на осередки порушення кримінально-правового законодавства [23, с. 244].

Кожна людина є індивідуальною та неповторною. Особистість має індивідуальні властивості. Водночас можна зазначити психологічну структуру особистості, яка охоплює: 1) темперамент (психологічні властивості, що визначають динаміку її проявів у діяльності; система природних властивостей); 2) характер (психологічні властивості особистості, що визначають ставлення до соціального середовища; сукупність відносин і особливостей соціально набутої поведінки); 3) спрямованість (психологічні властивості особистості, що визначають активний характер відносин і дій людини; система потреб, інтересів й ідеалів); 4) здібності (психологічні властивості особистості, що є потенційними можливостями людини у виконанні діяльності; ступінь пристосованості до вимог певної діяльності) [24, с. 40].

У процесі роботи та спілкування з особами, які вчинили злочини проти громадської безпеки, здебільшого слід зважати на такі індивідуальні властивості, як: темперамент, характер, спрямованість і здібності особи.

Темперамент (від лат. *temperamentum* – належне співвідношення частин, домірність) – характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів [24, с. 40].

Темперамент – характеристика індивіда щодо динамічних особливостей його психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності психічних процесів і станів). Наукові дослідження засвідчили, що темперамент людини обумовлений її біологічними (фізіологічними) особливостями. Академік, лауреат Нобелівської премії І. Павлов експериментально встановив, що темперамент залежить від особливостей вищої нервової діяльності, основних процесів – збудження і гальмування – і від їх співвідношення. Він довів, що процеси збудження та гальмування в різних людей можуть відрізнятися за силою, рухомістю, врівноваженістю [25, с. 44].

Розрізняють чотири типи темпераменту: холеричний, сангвінічний, флегматичний і меланхолійний.

Сангвінік – це живий, рухливий, гарячий, дуже продуктивний тип людини, але лише за умови великої кількості цікавих справ, тобто постійного збудження. Така особа швидко реагує на зовнішні подразники та прагне зміни вражень. Невдачі та неприємності переживає порівняно легко. Настрої сангвініка мінливі, але переважає серед них почуття душевної рівноваги, добробуту. Товариський, має різноманітну та багату міміку, швидкий темп мови. *Холерик* – як правило, поривчастий, швидкий, нетерплячий. Відрізняється високою реактивністю й активністю. Швидкий психічний темп переживань. Реактивність переважає над активністю. Тому він винятково пристрасний в роботі, але часто неврівноважений, схильний до різкої зміни настроїв, емоційних спалахів, за недостатньої вихованості – запальний і різкий. Дуже товариський; мова швидка, енергійна, яка супроводжується яскравою мімікою та жестами. *Флегматик* – це людина, на перший погляд, спокійна та врівноважена, повільна та неповоротка, незворушна. Зовні почуття, настрої, як правило, стійкі, емоції свої виражає у виняткових випадках. Довго приймає рішення, але проявляє наполегливість у його виконанні. Взавшись за будь-яку справу, доводить її до кінця. Важко змінює один вид діяльності на інший, відчуває складнощі в адаптації до нової обстановки. У спілкуванні вибірково, мова зважена, емоції скупі. Так, І. Павлов називав флегматиків «трударями життя». *Меланхоліком* називають людину, схильну до глибоких переживань, болісно чутливу, з пониженою активністю, з нестійкою увагою. Меланхолік уразливий, недовірливий, болісно реагує на найменші образи, замкнутий. Як вважав І. Павлов, він чи не найнещасніший серед інших людей. Для меланхоліка кожне явище життя стає гальмівним його агентом, він ні в що не вірить, ні на що не сподівається, в усьому бачить й очікує погане, небезпечне. За несприятливих обставин у меланхоліка може розвинути відчуженість. У контакт з іншими людьми входить дуже вибірково. Мова в'яла, міміка та жести часто відсутні [25, с. 45].

Зауважимо, що холерик як особа, яка вирізняється підвищеною збудливістю, дратівливістю, конфліктністю й імпульсивністю, частіше вчиняє розбої, тяжкі тілесні ушкодження та вбивства за допомогою зброї. Якщо ж брати до уваги особу злочинця, який вчиняє виключно незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, з огляду на судово-слідчу практику, можна сказати, що зазначений злочин вчиняють здебільшого раціональні люди, а не імпульсивні. Зазвичай особи, які незаконно здійснюють придбання, носіння, зберігання вогнепальної зброї чи бойових припасів, а також виготовлення чи ремонт холодної зброї, вірять лише у власні сили, скептично

ставляться до навколишніх та мають на меті у випадку необхідності мати зброю про всяк випадок.

Людина є носієм різноманітних рис характеру, як позитивних, так і негативних. Це й цілеспрямованість, сміливість, наполегливість, жадібність, мстивість тощо. Переважання якогось із них визначає той чи інший тип поведінки людини. Людина, яка незаконно поводить себе зі зброєю, зазвичай цілеспрямована, смілива та рішуча, адже, як показує слідча практика, особа зі слабким характером до зброї ставиться боязко та зазвичай, якщо й вчиняє протиправні дії, то без її використання чи застосування.

Особа, яка вчиняє незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, має стійкий і рішучий характер, вона свідомо стає на протиправний шлях. Переважно обвинувачені особи в судовому процесі визнають свої протиправні дії.

Вагоме значення має аналіз системи потреб й інтересів осіб, які вчиняють злочин, передбачений ст. 263 КК України. Зазвичай особи, які незаконно поводяться зі зброєю, не працюють, тобто вони не мають конкретно визначеного напрямку діяльності. Як ми вже зазначали, переважна більшість правопорушників є працездатними, однак непрацюючими людьми. Можна припустити, що ці люди негативно ставляться до праці, у них не розвинуті такі соціальні потреби, як праця. Зазначене свідчить, що дії правопорушника, наприклад, незаконне носіння вогнепальної зброї (ч. 1 ст. 263 КК), може перерости у вчинення більш тяжких, наприклад, корисливо-насильницьких злочинів із застосуванням зброї чи бойових припасів.

Також значна кількість правопорушників незаконно зберігає зброю вдома просто для того, аби вона була, для «інтересу», або для самозахисту. Так, науковець Є. В. Кізіменко навів авторську типологію особи злочинця досліджуваного нами злочину, наділивши їх у відсотковому співвідношенні такими ознаками:

1) кримінально-інструментальний тип (25 %). Так, дослідник стверджує, що особа вказаного типу здебільшого вчиняє такі агресивно-насильницькі злочини: умисні вбивства, розбої, терористичні акти тощо;

2) корисливий тип (45 %), що охоплює такі підтипи: комерційний (38 %), «чорні археологи» (7 %). На думку автора, особи представлених підтипів переважно ставляться до зброї як до джерела отримання матеріальної вигоди;

3) «колекціонери» (5 %). У зазначеного типу особи злочинця інтерес до зброї, бажання володіти зброєю є основним мотивом вчинення злочину, а її придбання, зберігання – суттю та кінцевим етапом злочинної поведінки;

4) нігілістичний тип (15 %). Автор представив такі підтипи: «Сек'юриті» (13 %). Основним мотивом вчинення злочину зазначеного типу, зі

слів автора, є бажання володіти зброєю як предметом, що дає почуття сили, впевненості, безпеки. До таких осіб він відносить військово-службовців, що проходять або завершили службу в зоні АТО, ООС; волонтерів, які за родом своєї діяльності перебувають на небезпечних територіях; «Хантери» (2 %); осіб, що незаконно поводяться зі зброєю для реалізації потреб у полюванні, риболовлі, спортивного інтересу під час стрільби [26].

Слушною є думка Є. В. Кізіменка щодо інтересів правопорушників, які вчиняють злочини, передбачені ст. 263 КК, адже для осіб, які вміють поводитися з предметами, що несуть небезпеку, існує так званий «спортивний інтерес» – мати у власності зазначені предмети. Особи, які вміло поводяться зі зброєю та знають її основні тактико-технічні характеристики, вважають за потребу мати її у своєму володінні, це не завжди означає, що метою буде її обов'язкове застосування чи використання.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця, який вчиняє злочин, передбачений ст. 263 КК України.

Кримінально-правовий елемент варто розглядати як найважливіший у розумінні особи злочинця. Саме кримінально-правова характеристика відображає ступінь деформації особистості, її особливі властивості, дозволяє визначити найбільш істотні ознаки злочинців. «До їх числа належать: характер вчиненого кримінального правопорушення, роль під час вчинення кримінального правопорушення, дані про минулу злочинну діяльність, спрямованість і мотивація злочинних дій, тривалість й інтенсивність злочинної діяльності, ступінь підготовленості до кримінального правопорушення, ставлення до злочинних наслідків, наявність судимості». Дані про судимість можуть схарактеризувати стійкість антигромадської спрямованості поведінки, поглядів, навичок, звичок, що проявляються найбільш активно в повторному вчиненні кримінального правопорушення.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця – це дані про спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, а також одноосібний чи груповий характер вчинених дій, форму співучасті, наявність судимостей тощо. Цей вид характеристики, властивий виключно особі злочинця. Згідно з Кримінальним кодексом, а саме ч. 1 п. 3 ст. 65 у разі призначення покарання слід обов'язково враховувати ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного й обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання.

Співучасть. Досліджуючи дані судової статистики «Про склад засуджених осіб» [27] щодо злочинів передбачених ст. 263 КК, у період з 2016 по 2021 роки виявлено, що цей злочин вчиняють переважно одноосібно. Однак є незначні випадки

вчинення його в складі групи або організованої групи. Встановлено, що в цей же період за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами засуджено 13 788 осіб, з них 183 особи вчинили злочин у складі групи та 23 особи – у складі організованої групи.

Судимість. На момент учинення злочину засуджені особи мали незняту та непогашену судимість: у 2016 – 19,7 %, 2017 – 18,4 %, 2018 – 19 %, 2019 – 19,6 %, 2020 – 17,5 %, 2021 – 16 %. Ці обставини мають обтяжуючий характер, адже вчинення нового протиправного діяння особою, яка має судимість за умисний злочин, визнається рецидивом. Особа, яка має незняту або непогашену судимість, вчиняючи новий злочин, свідомо вказує на свій антисуспільний характер дій. Такі особи здебільшого мають антисоціальні настанови та є суспільно-небезпечними. Встановлено, що за період з 2016 по 2021 роки засуджено 2 553 особи, які мали обтяжуючий характер, з них 183 особи мали судимість за злочини проти життя чи здоров'я особи, 9 осіб – проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, 1578 – проти власності, 40 – проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 73 – проти громадського порядку, моральності, 445 – пов'язані з наркотиками, 225 осіб мали судимість за вчинення інших злочинів.

Крім того, є незначний відсоток осіб, які раніше вчинили злочин, але були звільнені від кримінальної відповідальності – 0,4 %, які судилися, але визнані такими, що не мають судимості – 6,6 %, які судилися, але судимість погашена чи знята – 11,4 %.

Відповідно до п. 13 ст. 67 КК України, визначено таку обставину, яка обтяжує покарання: «вчинення кримінального правопорушення особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів».

Дослідниця Ю. Лимаренко зазначає, що вживання спиртних напоїв деструктивно впливає на поведінку та можливість об'єктивно оцінювати оточуючу обстановку, керувати своїми діями та усвідомлювати їх наслідки. Тривале зловживання алкоголем запускає в організмі людини незворотні процеси, які можуть стати причиною багатьох захворювань і спричинити навіть летальний випадок. Поряд з непоправною шкодою здоров'ю вплив алкоголю на мозок небезпечний ще й тим, що в стані алкогольного сп'яніння підвищується рівень агресивності й антисоціальних настроїв особи. У стані алкогольного сп'яніння часто вчиняють кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, проти громадського порядку й моральності. У стані сп'яніння особа недостатньо відчуває протиправність вчинюваних нею діянь, але в змозі керувати своїми діями, через

що вчинення злочину в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння є обтяжуючою обставиною під час призначення покарання [28, с. 248].

Також встановлено, що за досліджуваний період із 13 788 засуджених осіб у стані алкогольного сп'яніння на момент вчинення злочину було 452 особи, у стані наркотичного сп'яніння – 22 особи. Наведені дані свідчать про відсутність в осіб, які вчиняють незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами таких видів залежності, як алкоголізм і наркоманія.

Наукова новизна

Складено кримінологічний портрет особистості злочинця, який вчиняє злочини, передбачені ст. 263 КК України. Виокремлено соціально-демографічні, морально-психологічні та кримінально-правові ознаки особистості злочинця.

Висновки

Відповідно до проведеного дослідження встановлено, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 263 КК України, є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Визначено кримінологічний і психологічний портрет особистості злочинця, який вчиняє незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Доведено, що здебільшого це чоловіки віком від 30 років, громадяни України, які мають достатньо високий рівень освіти (повна загальна середня або базова загальна середня). Це особи, які переважно негативно ставляться до роботи, у них не розвинуті такі соціальні потреби, як праця. Згідно з офіційною статистикою, особи, які вчиняють злочини, передбачені ст. 263 КК

України, мають незняту або непогашену судимість переважно за вчинення злочинів проти власності. Такі дані свідчать про відсутність у зазначених осіб інтересу до заробітку грошових коштів у законний спосіб для задоволення власних потреб. Встановлено, що передусім це працездатна, однак не працююча особа, яка не має схильності до вживання алкогольних чи наркотичних засобів і чітко усвідомлює факт учинення злочину та ступінь його суспільної небезпеки. Зазвичай цю категорію злочинів особи вчиняють одноосібно, відповідно до проведеного дослідження встановлено невеликий відсоток вчинення злочину в складі групи чи організованої групи.

З психологічної точки зору для такої особи характерний доволі високий рівень інтелекту, цілеспрямованість, сміливість і рішучість, оскільки, як показує слідча практика, особа зі слабким характером до зброї ставиться боязко та, зазвичай, якщо й вчиняє протиправні дії, то без її використання. У неї домінують індивідуально-егоїстичні переконання та матеріально-біологічні потреби, а також зневажливе ставлення до законів. Це переважно раціональні, а не імпульсивні особи, які мають меланхолійно-флегматичний тип темпераменту, вірять лише у власні сили, скептично ставляться до оточуючих і мають на меті тримати зброю про всяк випадок. Специфічними елементами особи злочинця є інтерес до зброї як до особливого предмету матеріального світу. Також зазначеній особі притаманні різні мотиви діянь щодо незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями, серед яких основними є корисливий, побутовий і нігілістичний.

REFERENCES

- [1] Tymoshenko, V.I. (2015). *Psykhologichna kontsepsiia osobystosti subiekta zlochynu* [Psychological concept of the personality of the subject of the crime]. *Biuletен Ministerstva yustytstii Ukrainy, Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 3(161), 79-85 [in Ukrainian].
- [2] Dzhuzha, O.M., & Horlach, S.V. (2014). *Zlochynets abo osoba, yaka vchynyla zlochyn (porivnialnyi analiz)* [The criminal or the person who committed the crime (comparative analysis)]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2, 15-21 [in Ukrainian].
- [3] Denysov, S.F. (2020). *Osoba zlochyntsia u kryminolohichnii teorii Ukrainy* [The identity of the criminal in the criminological theory of Ukraine]. *Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy, Criminological Association of Ukraine*, 1(22), 152-159 [in Ukrainian].
- [4] Kryshchop, S.V. (2018). *Kryminolohichna kharakterystyka osoby zlochyntsia, yakyi vchyniaie zlochynu u sferi nezakonnogo obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn, yikh analogiv abo prekursoriv* [Criminological characteristics of a criminal who commits crimes in the field of illegal trafficking of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors]. *Molodyi vchenyi, A young scientist*, 12(64), 498-502. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2018-12-64-114> [in Ukrainian].
- [5] Vasyliiev, A.A., Hladkova, Ye.O., & Zhytnyi, O.O. (et al.). (2020). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna* [Criminal law of Ukraine. General part]. O.M. Lytvynova (Eds.). Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [6] Boiko, L.V. *Subiekt zlochynu: porivnialno-pravovyi aspekt* [The subject of the crime: a comparative legal aspect]. Retrieved from <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/55360/1/%d0%94%d0%b8%d0%bf%d0%bb%d0%be%d0%bc%20%d0%91%d0%be%d0%b9%d0%ba%d0%be%20%d0%9b.%d0%92..pdf> [in Ukrainian].
- [7] Bychenko, Yu.V. (2022). *Osoba, yaka pidliahaie kryminalnii vidpovidalnosti (subiekt kryminalnogo pravoporushennia)* [A person who is subject to criminal liability (the subject of a criminal offense)]. *Problemy ta*

- perspektyvy rozvytku ukrainskoi nauky, Problems and prospects of the development of Ukrainian science: Proceedings of the International Scientific and Practical Internet Conference* (pp. 7-8). Chernivtsi. Retrieved from https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/10/Chernivtsi_141022.pdf#page=7 [in Ukrainian].
- [8] Danshin, I.N. (2005). *Obshcheteoreticheskie problemy kriminologii [General theoretical problems of criminology]*. Kharkov: Prapor [in Russian].
- [9] Zakaliuk, A.P. (2007). *Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka [Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice]*. (Vol. 1-3). Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- [10] Holina, V.V., Holovkin, B.M., & Valuiska, M.Yu. (et al.). (2014). *Kryminolohiia: Zahalna ta Osoblyvva chastyny [Criminology: General and Special parts]*. V.V. Holina, B.M. Holovkin (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [11] Danshin, I.N. (1988). *Prestupnost: poniatie i obshchaia kharakteristika, prichyny i usloviia [Crime: concept and general characteristics, causes and conditions]*. Kiev: UMK VO pri Minvuzu USSR [in Russian].
- [12] Katsavets, R.S. (2019). *Psykholohichni osoblyvosti zlochynnoi povedinky. Psykholohiia osobystosti zlochyntsia [Psychological features of criminal behavior. Psychology of the personality of the criminal]*. *Dictum Factum*, 2, 85-90. DOI: <https://doi.org/000-0001-8762-7524> [in Ukrainian].
- [13] Chornei, S.V. (2012). *Poniattia subiekta zlochynu [The concept of the subject of the crime]*. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetum Scientific Bulletin of Chernivtsi University*, 618, 125-128 [in Ukrainian].
- [14] Matiienko, T.V. *Lektsiia do temy "Psykhika ta svidomist" [Lecture on the topic "Psyche and consciousness"]*. Retrieved from <http://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-2.2018-jur-psykholohiia.pdf> [in Ukrainian].
- [15] Korkos, Ya.O. (2022). *Kontseptualnyi zmist katehorii "svidomist" u zarubizhnii psykholohii [Conceptual content of the category "consciousness" in foreign psychology]*. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University*, 1, 11-17. DOI: 10.32999/ksu2312-3206/2022-1-2 [in Ukrainian].
- [16] Matyshevskiy, P.S. (2001). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. General part]*. Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].
- [17] Ikaiev, A.R. (2019). *Osoba zlochyntsia ta osoba poterpiloho u strukturi kryminalistychnoi kharakterystyky vtiahnennia nepovnolitnikh u zlochynnu diialnist [The identity of the criminal and the identity of the victim in the structure of the forensic characteristics of the involvement of minors in criminal activity]*. *Naukovyi visnyk publicnogo ta pryvatnogo prava, Scientific bulletin of public and private law*, 5(2), 241-246. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-2.43> [in Ukrainian].
- [18] Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [Civil Code of Ukraine from January 16, 2003, No. 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
- [19] Oliinyk, Kh.V. (2021). *Osoblyvosti subiekta skladiv zlochyniv, yaki poliahaiut u propahandi, planuvanni, pidhotovtsi, rozviazuvanni ta vedenni ahresyvnoi viiny [Features of the subject of the composition of crimes, which consist in propaganda, planning, preparation, resolution and waging of an aggressive war]*. *Yevropeiski perspektyvy, European perspectives*, 3, 121-126. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2021.3.18> [in Ukrainian].
- [20] Konopelskyi, V.Ya., & Merkulova, V.O. (Eds.). (2021). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. General part]*. Odesa, ODUVS [in Ukrainian].
- [21] Vasyliiev, A.A., Hladkova, Ye.O., & Zhytnyi, O.O. (et al.). (2020). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. General part]*. O.M. Lytvynova (eds.). Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [22] *Statystychna informatsiia ofisu Heneralnogo prokurora Ukrainy "Pro osib, yaki vchynly kryminalni pravoporushennia (2016-2022 rr.)" [Statistical information of the Office of the Prosecutor General of Ukraine "About persons who have committed criminal offenses (2016-2022)"]*. (n.d.). www.gp.gov.ua. Retrieved from <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat> [in Ukrainian].
- [23] Hladkyi, V.V. (2019). *Moralno-psykholohichni rysy zlochyntsia [Moral and psychological features of the criminal]*. *Osobystist, suspilstvo, zakon, Personality, society, law: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 244-247). Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3187699> [in Ukrainian].
- [24] Konovalova, V.O., & Shepitko, V.Yu. (2008). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]* (2nd ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [25] Bed, V.V. (2002). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]*. Lviv: Novyi svit; Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
- [26] Kizimenko, Ye.V. (2019). *Nezakonne povodzhennia zi zbroieiu, boiovymy prypasamy abo vybukhovymy rechovynamy: kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia (st. 263 KK Ukrainy) [Illegal handling of weapons, ammunition or explosives: criminological characteristics and prevention (Article 263 of the Criminal Code of Ukraine)]*. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- [27] *Statystychna informatsiia Sudovoi vlady Ukrainy "Pro sklad zasudzhenykh (2016-2021 rr.)" [Statistical information of the Judiciary of Ukraine "About the composition of convicts (2016-2021)"]*. (n.d.). court.gov.ua. Retrieved from https://court.gov.ua/insh/sudova_statystyka/zvitnist_21 [in Ukrainian].
- [28] Lymarenko, Yu. (2020). *Kryminolohichna kharakterystyka osobystosti, yaka vchynyla domashnie nasylstvo [Criminological characteristics of the person who committed domestic violence]*. *KELM*, 6(4), 245-252. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.1.39> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Тимошенко В. І. Психологічна концепція особистості суб'єкта злочину. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 3 (161). С. 79–85.
- [2] Джужа О. М., Горлач С. В. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 15–21.
- [3] Денисов С. Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159.
- [4] Криштоп С. В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, який вчиняє злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 498–502. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2018-12-64-114>.
- [5] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 428 с.
- [6] Бойко Л. В. Суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/55360/1/%d0%94%d0%b8%d0%bf%d0%bb%d0%be%d0%bc%20%d0%91%d0%be%d0%b9%d0%ba%d0%be%20%d0%9b.%d0%92.pdf>.
- [7] Биченко Ю. В. Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення). *Проблеми та перспективи розвитку української науки : ХСІХ Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (Чернівці, 14 жовт. 2022 р.). Чернівці, 2022. С. 7–8. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/10/Chernivtsi_141022.pdf#page=7.
- [8] Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков : Прапор, 2005. 224 с.
- [9] Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с.
- [10] Криминологія: Загальна та Особлива частини : підручник / [В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.] ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 513 с.
- [11] Даньшин И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия : учеб. пособие. Киев : УМК ВО при Минвузу УССР, 1988. 88 с.
- [12] Кацавець Р. С. Психологічні особливості злочинної поведінки. Психологія особистості злочинця. *Dictum Factum*. 2019. № 2. С. 85–90. DOI: <https://doi.org/000-0001-8762-7524>.
- [13] Чорней С. В. Поняття суб'єкта злочину. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 618. С. 125–128.
- [14] Матієнко Т. В. Лекція до теми «Психіка та свідомість». URL: <http://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-2.2018-jur-psychologija.pdf>.
- [15] Коркос Я. О. Концептуальний зміст категорії «свідомість» у зарубіжній психології. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2022. № 1. С. 11–17. DOI: [10.32999/ksu2312-3206/2022-1-2](https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-2).
- [16] Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : А.С.К., 2001. 352 с.
- [17] Ікаєв А. Р. Особа злочинця та особа потерпілого у структурі криміналістичної характеристики втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Т. 2. С. 241–246. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.5-2.43>.
- [18] Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
- [19] Олійник Х. В. Особливості суб'єкта складів злочинів, які полягають у пропаганді, плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни. *Європейські перспективи*. 2021. № 3. С. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2021.3.18>.
- [20] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2021. 452 с.
- [21] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 428 с.
- [22] Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (2016–2022 рр.) : статистична інформація офісу Генерального прокурора України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.
- [23] Гладкий В. В. Морально-психологічні риси злочинця. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті С. П. Бочарової (Харків, 25 квіт. 2019 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 244–247. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3187699>.
- [24] Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2008. 240 с.
- [25] Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. Львів : Новий світ ; Київ : Каравела, 2002. 376 с.
- [26] Кізіменко Є. В. Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами: криминологічна характеристика та запобігання (ст. 263 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 229 с.
- [27] Про склад засуджених (2016–2021 рр.) : статистична інформація Судової влади України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21.
- [28] Лимаренко Ю. Криминологічна характеристика особистості, яка вчинила домашнє насильство. *KELM*. 2020. № 6 (4). С. 245–252. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.1.39>.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2022

Velychenko L. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1476-2615>

Psychology of the Personality of the Criminal as a Subject of Illegal Arms and Ammunition Trafficking

The **main** purpose of this work is to study the psychology of the personality of a criminal as a subject of illegal handling of weapons and ammunition by establishing his criminological features. **Methodology.** In the process of research, both general scientific and special-legal methods were used: comparative legal, system-structural and system analysis methods. The **scientific novelty** lies in the fact that the article analyzes criminological groups of features that characterize the personality of a criminal who commits illegal handling of weapons, ammunition or explosives. Through the analysis of scientific approaches to the issue under study, as well as the study of statistical data on crimes committed under Art. 263 of the Criminal Code of Ukraine and criminal proceedings, we had the opportunity to identify the socio-demographic, moral, psychological and criminal law signs of the personality of the offender and draw up his criminological portrait. **Conclusions.** The study of the characteristics of a person who has committed a criminal offense is essential for establishing objective truth in the course of a pre-trial investigation. Without a qualitative analysis of the causes of the criminal behavior of a person, it is impossible to fully and comprehensively establish the details of the commission of a crime, as well as to prove the guilt of the person in the committed act. That is why the definition of the typology of the personality of a criminal who commits illegal handling of weapons, ammunition or explosives will allow you to quickly, fully and impartially carry out a high-quality pre-trial investigation in this category of crimes, as well as preventive measures to counter this phenomenon. The data obtained can be used to develop recommendations for combating crimes against public safety.

Keywords: illegal handling of weapons; identity of the offender; citizenship; age; criminal record.

Лісіцький А. В. – здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-6267>

Використання спеціальних знань для побудови криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу

Використання спеціальних знань під час формування криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, сприяє пізнанню події кримінального правопорушення та дії правопорушника. Крім того, спеціальні знання мають різні форми й особливості реалізації залежно від слідчих ситуацій на різних етапах розслідування. Метою статті є формування засад використання спеціальних знань під час побудови криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу. Методологія. Для досягнення поставленої мети використано загальнонаукові методи, зокрема методи формальної логіки; спеціально-правові методи, передусім порівняльно-правовий – під час аналізу норм права, наукових категорій; системно-структурний – для формулювання основ криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень; метод системного аналізу – у контексті визначення напрямів удосконалення використання спеціальних знань; статистичний і соціологічний – у межах емпіричної складової дослідження. Наукова новизна. З'ясовано, що залучення спеціальних знань у процесуальних і непроцесуальних формах із різних галузей знань сприятиме виконанню завдань під час побудови криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу. Зокрема, ідеться про використання як спеціальних пожежно-технічних, вибухотехнічних знань, знань з криміналістичного дослідження зброї та слідів її використання (з метою встановлення такого елемента криміналістичної характеристики, як спосіб учинення кримінального правопорушення); пожежно-технічних, електротехнічних, будівельно-технічних знань (під час з'ясування обстановки вчинення кримінального правопорушення); товарознавчих, економічних, екологічних знань (щодо такого елемента криміналістичної характеристики, як предмет посягання); трасологічних знань, знань з криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів (для висвітлення слідової картини події); судово-медичних, психологічних і психіатричних знань (з метою встановлення, вивчення особи правопорушника й особи потерпілого). Спеціальні знання застосовують комплексно та системно, не обмежуючись наведеним вище переліком, у різних формах і з метою досягнення завдань кримінального провадження. Висновки. Під час формування криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, використання спеціальних знань є обов'язковим, адже сприяє пізнанню події кримінального правопорушення та є підґрунтям наступного ефективного досудового розслідування та судового розгляду.

Ключові слова: розслідування; пожежа; спеціаліст; кримінальне провадження; сліди.

Вступ

Кримінальні правопорушення, учинені шляхом підпалу, означені підвищеною суспільною небезпекою, викликають серйозне занепокоєння громадськості й підвищену увагу правоохоронних органів.

На сьогодні, в умовах відсічі збройній агресії РФ, запровадження з 24 лютого 2022 року в Україні воєнного стану [1], розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, набуло особливої актуальності. За даними Офісу Генерального прокурора, на початок листопада 2022 року зареєстровано 44 389 злочинів агресії та воєнних злочинів за період повномасштабного вторгнення Росії на територію України [2]. Значна частина злочинів, учинених за умов воєнного стану, пов'язана із застосуванням такого способу злочинної діяльності, як підпал.

Зокрема, починаючи з 24 лютого, в Україні було охоплено пожежами понад 40 тисяч гектарів територій лісового фонду. Половина цієї площі припадає на Чорнобильський біосферний заповідник [3]. Російські військові спровокували масштабні пожежі на зернових полях у Запорізькій,

Дніпропетровській, Херсонській областях України, знищивши врожай [4].

Значні збитки шляхом застосування підпалу завдаються житлу та іншому майну громадян України. Станом на липень 2022 року через війну втратили житло 800 тисяч українців. Унаслідок російської агресії в Україні зруйновано або пошкоджено 116 тисяч житлових будинків [5]. Ці трагічні приклади із сучасного життя України можна продовжувати. Однак щодо кожного кримінального правопорушення, учиненого шляхом підпалу, і щодо кожного воєнного злочину (що особливо важливо для України та демократичної світової спільноти) – повинні бути досягнуті завдання кримінального судочинства, покарано винних і відшкодовано збитки.

Важливе значення за цих умов має виважений підхід щодо використовуваних спеціальних знань за різними галузями знань і формами реалізації, а також належне криміналістичне забезпечення діяльності з досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу.

Використання спеціальних знань під час формування криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, сприяє пізнанню події кримінального правопорушення та дій правопорушника, має різні форми й особливості реалізації залежно від слідчих ситуацій на різних етапах розслідування. Окреслене коло питань потребує детального вивчення, що і є метою нашої наукової статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, розглядали у своїх дисертаційних дослідженнях М. Ю. Бузинарський «Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу» (2011) [6], Г. М. Степанова «Особливості предмету доказування у справах про підпали з метою приховування злочинів» (2004) [7], В. М. Кіцелюк «Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки» (2017) [8]. Однак криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, а також використання спеціальних знань для її побудови не слугувала предметом окремого наукового дослідження. Нині нагальною є потреба в комплексному висвітленні цієї тематики.

Мета і завдання дослідження

Мета і завдання наукової статті полягають у наданні криміналістичної характеристики кримінальним правопорушенням, учиненим шляхом підпалу, розкритті особливостей використання спеціальних знань для її побудови.

Виклад основного матеріалу

Пожежі є найбільш руйнівними стихійними лихами, що завдають не лише матеріальних збитків, а й призводять до людських жертв. Вони можуть виникати за різних причин, однією з яких є навмисний підпал. Для того, щоб визначити точну причину виникнення загоряння, а також знайти винних у його вчиненні, необхідно провести розслідування кримінального правопорушення.

Види кримінальних правопорушень, що вчиняються шляхом підпалу, визначені в диспозиції відповідної статті Кримінального кодексу України (далі – КК України). Це ст. 113 КК України «Диверсія», ст. 258 КК України «Терористичний акт», ст. 411 КК України «Умисне знищення або пошкодження військового майна» та ін. [9]. Аналіз статистичної звітності, оприлюднений на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, засвідчує невтішну ситуацію.

Наведемо дані про кримінальні правопорушення, що були вчинені шляхом підпалу за 2021 рік / 11 місяців 2022 року, розслідування яких належить до підслідності Національної поліції України:

1) умисне знищення або пошкодження майна, учинене шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194 КК України) – зареєстровано 733/377 кримінальних правопорушень. Вручено 192/108 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 141/71 кримінальних проваджень;

2) умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ч. 2 ст. 252 КК України) – зареєстровано 36/2 кримінальних правопорушень. Вручено 3/0 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 3/0 кримінальних проваджень;

3) порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) – зареєстровано 367/407 кримінальних правопорушень. Вручено 8/1 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 3/0 кримінальних проваджень;

4) масові заворушення (ст. 294 КК України) – зареєстровано 5/4 кримінальних правопорушень. Вручено 0/2 повідомлень про підозру, до суду з обвинувальним актом направлено 0/0 кримінальних проваджень [10] та ін.

Цей перелік можна продовжувати, але аналіз статистичних даних свідчить про загрозливе поширення кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу.

Наведені статистичні показники засвідчують недостатню ефективність засобів і методів, які використовують правоохоронні органи під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу. Водночас за результатами анкетування працівників правоохоронних органів більшість респондентів (слідчих та інспекторів-криміналістів Національної поліції України) зауважили про проблеми розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, які полягають у відсутності актуальної інформації щодо розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, за умов воєнного стану (77,7 % слідчих, 62,2 % інспекторів-криміналістів); складнощах організації розслідування цієї групи кримінальних правопорушень – відсутність належної взаємодії між слідчими й оперативними працівниками, недоліки взаємодії слідчих і спеціалістів, значне навантаження тощо (60,2 % слідчих, 62,2 % інспекторів-криміналістів); складнощах з пошуку й опрацювання наукової, навчально-методичної літератури (55,7 % слідчих, 42,2 % інспекторів-криміналістів); прогалинах і колізіях законодавства, підзаконних нормативно-правових актів, що спричиняють складнощі правозастосування (50,5 % слідчих, 40,0 % інспекторів-криміналістів). Виокремлено необхідність підвищення ефективності залучення спеціальних знань у різних формах, з метою розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, у різних формах (78,6 % слідчих, 64,4 %

інспекторів-криміналістів). Отже, ефективність розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, безпосередньо залежить від умілого використання суб'єктами розслідування спеціальних знань.

Попри значну кількість протиправних діянь, посягання на різні групи суспільних відносин, зазначені кримінальні правопорушення можуть бути об'єднані за такою ознакою, як спосіб учинення, що реалізується шляхом підпалу. Ця ознака визначає зміст криміналістичної характеристики, впливає на методику розслідування та особливості використання спеціальних знань, без використання котрих неможливо досягти завдань кримінального провадження. З таким елементом криміналістичної характеристики, як спосіб учинення, пов'язані інші елементи: предмет посягання, обстановка вчинення та слідова картина, особа правопорушника й особа потерпілого. Розкриємо зміст криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу.

Щодо визначення криміналістичної характеристики як наукової категорії та її структурних елементів триває наукова дискусія. Так, Ю. М. Черноус акцентує на вагомому значенні криміналістичної характеристики для методики розслідування, оскільки вона є інформаційною моделлю злочину, відображає його криміналістично значущі ознаки, має важливе значення для наукових досліджень і практичної діяльності [11, с. 405]. Елементами криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень є: 1) предмет посягання; 2) спосіб учинення; 3) обстановка вчинення; 4) слідова картина; 5) характеристика особи злочинця й особи потерпілого в контексті їх взаємозв'язку [12, с. 35].

Розглянемо послідовно елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу.

Предметом посягання є власне людина, її життя та здоров'я, а також будь-які речі матеріального світу (житло, транспортні засоби, техніка, продукція, тварини, зелені насадження тощо).

Обстановка вчинення кримінального правопорушення. Передусім йдеться про місце й час. Можна виокремити кримінальні правопорушення, учинені шляхом підпалу: у житлових приміщеннях (25,5 % вивчених кримінальних проваджень); на виробництві (13,3 %); на складах і в торговельних приміщеннях (25,5 %); на масово-культурних заходах (3,3 %); на об'єктах транспорту (14,4 %); на об'єктах сільського господарства (7,8 %); у лісових насадженнях (8,9 %). За місцем учинення кримінальні правопорушення можна класифікувати як такі, що вчинені на території України, де ведуться бойові дії, та території, де безпосередньо бойові дії не проводяться. За часом виникнення

події кримінального правопорушення, то йдеться про нічний час (з 22:00 до 06:00 – 66,7 % вивчених кримінальних правопорушень) та денний час (33,3 %).

Спосіб учинення кримінального правопорушення. Підпал – один з найбільш поширених способів учинення пожеж. Типовими способами підпалу є: використання легкозаймистих предметів (бензин, газ, спирт) (32,2 % кримінальних проваджень); використання спеціально підготовлених пристосувань як дистанційної, так і контактної дії (23,3 %); застосування спеціальних пристроїв для запалення від сонячної енергії (2,2 %); створення умов для самозаймання предметів (неправильне складування вугілля тощо) (4,4 %); використання вибухонебезпечних предметів або речовин (22,2 %); інший варіант (11,1 %).

Пожежа може виникнути внаслідок порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, наприклад: порушення правил монтажу й експлуатації електромережі та/чи електроприладів; порушення технології виготовлення, зберігання, транспортування та використання легкозаймистих, вибухонебезпечних речовин і матеріалів; порушення правил виконання вибухо- та пожежо-небезпечних робіт; необережне поводження з вогнем; використання на виробництві обладнання без надійного протипожежного захисту. Крім того, пожежа може виникнути внаслідок обстрілів як результат ведення бойових дій за збройної агресії РФ.

Здебільшого особи, які вчиняють підпал, здійснюють комплекс заходів щодо приховування слідів кримінального правопорушення. Основними з них є: знищення слідів кримінального правопорушення, знарядь і засобів підпалу; інсценування обстановки, що вказує на випадкове виникнення пожежі.

Слідова картина як елемент криміналістичної характеристики є інформативною, представлена матеріальними, ідеальними й електронними слідами.

Матеріальними слідами є будь-які зміни матеріального середовища (трасологічні сліди-відображення, сліди-предмети, сліди-речовини тощо). Однак у цій групі кримінальних правопорушень наявний такий особливий вид матеріальних слідів, як сліди горіння – це безпосередні зміни, що виникають унаслідок хімічного впливу вогню, процес якого полягає в нагріванні, окопчуванні, обпаленні, обвуглюванні, спопелінні.

Ідеальні сліди, які в криміналістичній літературі називають інтелектуальними, пам'ятними, психічними слідами, знаходять своє відображення в письмових поясненнях, відібраних в осіб – носіїв уявного образу в їх свідомості, а також у протоколах допиту цих осіб. Ідеальні сліди формуються в пам'яті осіб, які були очевидцями безпосереднього вчинення кримінального право-

порушення, та в осіб, які можуть схарактеризувати особу злочинця, його діяльність тощо [13, с. 345–346].

До цифрових (на думку В. В. Коваленка) чи електронних слідів (згідно з використовуваною нами термінологією) належать застосунки та програми, які використовували злочинці, електронні документи; збережені на носіях електронної інформації фото- та відеозображення жертв тощо [14, с. 184].

Особа правопорушника. Найчастіше це особи, раніше засуджені за підпал та інші кримінальні правопорушення; особи без певного місця проживання та роботи; виконавці підпалів на замовлення. За необережного поводження з вогнем суб'єктами кримінального правопорушення можуть бути як працівники підприємств, установ, організацій (головним чином ті, які мають справу з різними джерелами підвищеної небезпеки), так і громадяни, які недбало поводяться з вогнем (люди, які зловживали алкоголем, діти, хворі люди).

Особа потерпілого. Потерпілим, згідно зі ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України, у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди; юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди; адміністратор за випуском облігацій, який, відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [15]. У контексті криміналістики важливим є встановлення взаємозв'язку між особою потерпілого й особою правопорушника, а також дослідження проблеми віктимності.

Варто одразу зауважити й розмежувати:

1) криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу;

2) криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, як воєнних злочинів, що є результатом збройної агресії РФ.

Розглянувши вище загальну криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, визначимо основні особливості кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, як воєнних злочинів, що є результатом збройної агресії РФ. Відмінності є суттєвими та полягають в обставині вчинення воєнних злочинів, що є результатом збройної агресії РФ, адже вона обумовлена веденням бойових дій і реалізується за умов особливого правового режиму в Україні – воєнного стану.

В умовах протистояння повномасштабній збройній агресії Російської Федерації та низки пов'язаних із цим нових викликів, які постали перед правоохоронною системою, нагальною є потреба у

формуванні криміналістичної методики розслідування воєнних злочинів, зокрема тих, які вчинені шляхом підпалу.

Досить часто саме підпал як особливо суспільно небезпечний спосіб використовують для реалізації злочинних діянь під час війни. Такі факти мають систематичний характер. Наприклад, російські війська регулярно піддають масованому обстрілу місто Херсон, вибухи лунають цілодобово. Окупанти знищили інфраструктурні об'єкти, цілять по житлових кварталах мікрорайонів. Снарядами пошкоджено квартири в багатоповерхівках, приватні будинки, автомобілі, магазини та склади. Унаслідок ворожої атаки серед мирних жителів є жертви. На місцях подій не припиняють працювати співробітники ДСНС та слідчо-оперативні групи поліції, які проводять необхідні слідчі дії. Лише за добу поліція відкрила 30 кримінальних проваджень за фактами воєнних злочинів російських окупантів на Херсонщині [16].

Особливості побудови криміналістичної характеристики та розслідування воєнних злочинів, учинених шляхом підпалу, будуть безпосереднім предметом дослідження в наступних публікаціях.

Однак спільним для обох зазначених вище груп кримінальних правопорушень є те, що для побудови їх криміналістичної характеристики слід використовувати спеціальні знання.

На думку В. Г. Гончаренка, спеціальні знання – це знання про науку, техніку, мистецтво чи ремесло, що застосовують для одержання доказової інформації [17]. Як слушно зауважили В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль, спеціальними знаннями є не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, отримані внаслідок професійного навчання або роботи за певною спеціальністю особою, залученою як спеціаліст з метою сприяння слідчому чи прокурору в з'ясуванні обставин справи або дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібно їх використання [18, с. 22]. На підставі результатів вивчення думок різних науковців з досліджуваного питання поняття «спеціальні знання» можна схарактеризувати як знання та навички їх застосування, з-поміж яких окремі правові, у вузькій (спеціальній) галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, отримані в процесі фахової підготовки та професійної діяльності, якими володіють особи-спеціалісти та відповідно до норм кримінального процесуального законодавства використовують для успішного виконання завдань кримінального провадження [19].

Отже, КПК України регламентує використання спеціальних знань у формах: 1) залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій (ст. 224, 226, 227, 228, 236, 237, 240, 245); 2) залучення спеціаліста до проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 262, 266); 3) залучення експерта й проведення експертизи

(ст. 242, 243); 4) надання консультацій спеціалістом (ст. 71), зокрема надання письмових пояснень спеціалістом, який брав участь у проведенні відповідної процесуальної дії (згідно з п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України) [15]. Важлива й непроцесуальна форма використання спеціальних знань, переважно у формі усних консультацій, а також ідеться про використання складеного посадовою особою територіального органу ДСНС акта про пожежу.

Розглянемо, наприклад, особливості використання спеціальних знань для побудови криміналістичної характеристики й ефективного алгоритму розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу. Так, застосування спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій сприяє пізнанню події кримінального правопорушення.

Під час огляду місця події з метою встановлення характеристики пожежі, визначення ознак, які свідчать про підпал, слідчий залучає спеціалістів, які вивчають характерні ознаки. До основних характеристик, які дають змогу встановити факт підпалу, а не випадковий збіг обставин або стихійне лихо, належать такі: ідентифікація понад одного осередку загорання або задимлення; наявність деталей і конструкційних елементів пристроїв і механізмів для підпалу; наявність частинок легкозаймистих і горючих рідин та речовин, запальних елементів або слідів їх дії в осередку спалаху; характерні особливості й динаміка початкової стадії розвитку пожежі; дуже мала ймовірність або неможливість утворення вогнища загорання без додаткового джерела енергії; характерне місце розташування вогнища загорання тощо [20].

Для участі в огляді місця пожежі обов'язково залучають спеціалістів з гасіння, ліквідації та дослідження пожежі, за потреби можуть залучати відповідних спеціалістів газового господарства, енергонагляду та технічного нагляду, з ремонту побутової техніки, з контролю за устаткуванням, ремонтом й експлуатацією систем пічного опалення тощо. Керівництво територіальних органів поліції та Державної служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС) узгоджує з керівниками відповідних підприємств, установ й організацій, де працюють такі спеціалісти, порядок їх виклику та прибуття на місце пожежі [21].

Специфічним учасником огляду місця події під час розслідування пожеж є працівник ДСНС. Він набуває статусу спеціаліста, що фіксується в протоколі слідчої (розшукової) дії. Під час проведення огляду місця події його завдання полягають у допомозі слідчому щодо планування проведення слідчої (розшукової) дії, висуненні версій і їх перевірки, передусім, що стосуються причин виникнення пожежі. Спеціаліст із дослідження пожеж встановлює осередок пожежі,

механізм її розвитку, виявляє, попередньо досліджує, фіксує, вилучає зразки, технічну й іншу документацію та предмети, що стосуються події кримінального правопорушення та в майбутньому будуть визнані речовими доказами.

Також він надає допомогу в складанні протоколу й додатків до нього, адже володіє необхідною термінологією, надає слідчому допомогу у фіксації в протоколі огляду місця події інформації щодо виявлених зразків, об'єктів, речовин тощо. Варті уваги дослідження системи протипожежного захисту. Оцінюється її наявність, справність, відповідність встановленим вимогам.

Спеціаліст з дослідження пожеж реалізує й профілактичну функцію, адже повідомляє слідчому, керівництву ДСНС інформацію щодо недоліків у системі протипожежного захисту, зазначає (письмово й усно) заходи, які необхідно вжити.

Він проводить і попереднє дослідження щодо стану справності систем протипожежного захисту чи їх окремих елементів. За його результатами готує та надає слідчому «акт про пожежу». Цей документ має важливе значення для кваліфікації кримінального правопорушення і надалі може бути використаний судовим експертом пожежно-технічної експертизи.

Отже, можна дійти висновку про важливість використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, а нормативно-правовими актами регламентовано залучення таких спеціалістів: 1) інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) – працівника Національної поліції; 2) експерта – працівника Експертної служби МВС України; 3) спеціаліста територіального органу ДСНС.

Залежно від слідчої ситуації до проведення огляду місця події з метою виконання поставлених завдань можуть залучати спеціаліста вибухотехнічного підрозділу, кінолога зі службовим собакою та ін.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підпалами, типовим є залучення спеціальних знань: криміналістичних (балістичних, вибухотехнічних, трасологічних, матеріалів, речовин і виробів); інженерно-технічних, пожежно-технічних; безпеки життєдіяльності; економічних і товарознавчих; психологічних тощо. Їх використання сприяє пізнанню події кримінального правопорушення, її криміналістичної характеристики.

Наукова новизна

Доведено, що побудова криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, передбачає використання спеціальних знань у різних формах із численних галузей знань. У цьому контексті найбільш затребуваним є застосування спеціальних

пожежно-технічних, вибухотехнічних знань, знань з криміналістичного дослідження зброї та слідів її використання; пожежно-технічних, електро-технічних, будівельно-технічних знань; товарознавчих, економічних, екологічних знань; знань з криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів; судово-медичних, психологічних та психіатричних знань тощо. Наведений перелік не є вичерпним і передбачає комплексний підхід до застосування різних видів спеціальних знань.

Висновки

Залучення спеціальних знань у різних формах та з різних галузей знань [22; 23, с. 27–29] сприяє виконанню низки завдань під час побудови криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу. Наприклад, використовують як спеціальні:

1) під час з'ясування характеру предмета посягання:

– товарознавчі знання (переважно з метою встановлення розміру матеріальної шкоди, заподіяної власнику майна внаслідок пошкодження цього майна через пожежу);

– економічні знання (зادля документального підтвердження нестачі товарно-матеріальних цінностей, основних засобів на виробництві після факту пожежі);

– екологічні знання (з метою визначення впливу пожежі на навколишнє природне середовище, наслідків і заподіяних збитків; визначення екологічних наслідків, заподіяних навколишньому природному середовищу внаслідок ведення бойових дій та/або застосування військової техніки й озброєння; визначення розміру збитків від забруднення навколишнього природного середовища, пошкодження або знищення об'єктів тваринного та рослинного світу за вказаних умов);

2) з метою характеристики обстановки вчинення кримінального правопорушення:

– пожежно-технічні знання (з метою встановлення механізму й осередку пожежі; діагностики: горючого середовища та динаміки горіння, взаємодії джерел запалювання з горючим середовищем, причинового зв'язку між вибухом і пожежею; причин виникнення пожеж з ознаками підпалу; причинового зв'язку виникнення пожежі з протипожежним станом об'єкта; діагностики механізму виникнення та розвитку пожеж, встановлення їх технічних причин; оцінки результатів пожежогасіння);

– електротехнічні знання (зadля з'ясування стану електромережі й електрообладнання, причини виникнення аварійних режимів унаслідок перетворення електричної енергії на теплову тощо);

– будівельно-технічні знання (з метою встановлення технічного стану будівлі до та після пожежі й

відповідності нормативним вимогам конструктивних елементів самої споруди; відповідності нормативним вимогам будівельних матеріалів);

3) для з'ясування способу вчинення кримінального правопорушення:

– вибухотехнічні знання (з метою дослідження вибухових пристроїв: факту вибуху вибухового пристрою на місці події; визначення виду вибуху; визначення належності об'єкта до вибухових пристроїв (боєприпасів) та його потужності; встановлення здатності пристрою викликати вибух і можливості вибуху пристрою в конкретних умовах (струс, нагрівання тощо); встановлення наявності в обставинах справи даних, що стосуються особи, яка виготовила саморобний вибуховий пристрій і привела його в дію);

– знання з криміналістичного дослідження зброї та слідів її використання. Використання спеціальних знань із цієї галузі набуло особливої актуальності за умов воєнного стану, ведення бойових дій на території України з відсічі збройної агресії РФ. Зокрема, це використання спеціальних знань під час дослідження гранатометів і ствольної артилерійської зброї: встановлення їх належності до вогнепальної або реактивної зброї, визначення їх типу, виду, моделі або зразка (для виробів промислового виробництва), способу виготовлення та придатності для використання за призначенням. Ідеться про гранатомети реактивні та нереактивні, міномети, артилерійські гармати, а також протитанкові ракетні комплекси, реактивні системи залпового вогню, зенітно-ракетні комплекси тощо;

4) з метою визначення слідової картини події:

– трасологічні знання (з метою дослідження слідів рук і ніг людини, її взуття; слідів рукавичок, одягу людини; слідів пошкоджень на об'єктах, нашарувань на об'єктах; дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, холодної зброї та залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами, дослідження слідів знаряддя й інструментів; дослідження слідів транспортних засобів; дослідження замикальних і контрольних засобів тощо);

– знання з криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів (дає змогу встановити склад речовин, які зазнали впливу високих температур, – вивчають лакофарбові матеріали, пластмаси, гуму, метали та сплави);

5) з метою встановлення та вивчення особи потерпілого й правопорушника:

– судово-медичні знання (за наявності потерпілих): встановлюють причину та час настання смерті чи ступінь ушкодження здоров'я, причини таких наслідків;

– психологічні знання (з метою дослідження індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивовірних чинників психічного життя та поведінки;

емоційних реакцій і станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Для з'ясування, чи могли індивідуально-психологічні особливості підкспертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій, а саме – кримінальних правопорушень шляхом підпалу);

– психіатричні знання (за наявності сумнівів щодо осудності підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, можливості за психічним станом брати участь у слідчих (розшукових) діях або судовому засіданні).

Спеціальні знання застосовують комплексно та системно, не обмежуючись наведеним вище переліком, у процесуальних і непроцесуальних формах, з метою досягнення завдань кримінального провадження.

Під час формування криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, учинених шляхом підпалу, використання спеціальних знань є обов'язковим, адже сприяє пізнанню події кримінального правопорушення та є підґрунтям ефективного досудового розслідування та судового розгляду.

REFERENCES

- [1] Ukaz Prezidenta Ukrainy "Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini": vid 24 liut. 2022 r. No. 64/2022 [Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine" from February 24, 2022, No. 64/2022]. (n.d.). *www.president.gov.ua*. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> [in Ukrainian].
- [2] Statystyka [Statistics]. *Sait "Ofis Heneralnoho prokurora", Site "Office of the Prosecutor General"*. Retrieved from <https://www.gp.gov.ua> [in Ukrainian].
- [3] Lisovi pozhezhi, viina i nespodivani naslidky: shcho robyty zi z'haryshchem? [Forest fires, war and unexpected consequences: what to do with the fire?]. *Rubryka, Heading*. Retrieved from <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires> [in Ukrainian].
- [4] Rosiia pidpaliuie polia v Ukraini, shchob miliony liudei u sviti zitknulysia z holodom - MZS [Russia sets fire to fields in Ukraine so that millions of people in the world will face hunger - Ministry of Foreign Affairs]. *Sohodni, Today*. Retrieved from <https://www.segodnya.ua/ua/strana/podrobnosti/rossiya-podzhygaet-polya-v-ukraine-chtoby-miliony-lyudey-v-mire-stolkulis-s-golodom-mid-1629648.html> [in Ukrainian].
- [5] Yak podatysia na kompensatsiiu za zhytlo, znyshchene cherez ahresiiu Rosii: instruktsiia [How to apply for compensation for housing destroyed due to Russian aggression: instructions]. *Radio Svoboda, Radio Liberty*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/kompensatsii-zruynovani-budyanky/32105775.html> [in Ukrainian].
- [6] Buzynarskyi, M.Yu. (2011). *Metodyka rozsliduvannia umysnoho znyshchennia abo poshkodzhennia maina shliakhom pidpalu* [Methods of investigation of intentional destruction or damage to property by arson]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [7] Stepanova, H.M. (2004). *Osoblyvosti predmetu dokazuvannia u spravakh pro pidpaly z metoiu prykhovuvannia zlochyniv* [Peculiarities of the subject of proof in cases of arson for the purpose of concealing crimes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [8] Kitseliuk, V.M. (2017). *Rozsliduvannia porushen vstanovlenykh zakonodavstvom vymoh pozhezhnoi bezpeky* [Investigation of violations of fire safety requirements established by law]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [9] Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
- [10] Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia po derzhavi za 2021 ta 2022 roky [Unified report on criminal offenses by state for 2021 and 2022]. *Sait "Ofis Heneralnoho prokurora", Site "Office of the Prosecutor General"*. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kryminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> [in Ukrainian].
- [11] Chornous, Yu.M. (2012). *Kryminalistychnе zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv* [Forensic support for the investigation of crimes]. Vinnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
- [12] Chornous, Yu.M. (2012). *Kryminalistychna kharakterystyka zlochyniv mizhnarodnoho kharakteru* [Forensic characteristics of crimes of an international nature]. *Kryminalistychnyi visnyk, Forensic Herald*, 1(17), 34-40 [in Ukrainian].
- [13] Pchelina, O.V. (2017). *Typovi slidy zlochyniv u sferi sluzhbovoi diialnosti* [Typical traces of crimes in the sphere of official activity]. *Forum Prava, Law Forum*, 17(5), 342-348. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1204355> [in Ukrainian].
- [14] Kovalenko, V.V. (2020). *Typovi sposoby, slidy i obstanovka vchynennia zlochynu yak elementy kryminalistychnoi kharakterystyky torhivli liudmy* [Typical methods, traces and circumstances of the commission of the crime as elements of the forensic characteristics of human trafficking]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk, Carpathian Legal Gazette*, 2(31), 182-186. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).589](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).589) [in Ukrainian].
- [15] Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- [16] Politsiia vidkryla 30 kryminalnykh provadzen za faktamy voiennykh zlochyniv rosiiskykh okupantiv na Khersonshchyni [The police opened 30 criminal proceedings on the facts of war crimes committed by the Russian

- occupiers in the Kherson region]. (n.d.). *mvs.gov.ua*. Retrieved from <https://mvs.gov.ua/news/policia-vidkrila-30-kriminalnix-provaden-za-faktami-vojnennix-zlociniv-rosiiskix-okupantiv-na-xersonshhini> [in Ukrainian].
- [17] Goncharenko, V.Iu. (1980). *Ispolzovanie dannykh estestvennykh i tekhnicheskikh nauk v ugovnom sudoproizvodstve (metodologicheskie voprosy) [The use of data of natural and technical sciences in criminal proceedings (methodological questions)]*. Kiev: Vyshcha shk. [in Russian].
- [18] Lisichenko, V.K., & Tsirkal, V.V. (1987). *Ispolzovanie spetsialnykh poznanyi v sledstvennoy i sudebnoy praktike [The use of special knowledge in investigative and judicial practice]*. Kiev: Kiev. gos. un-t im. T.G. Shevchenko [in Russian].
- [19] Husachenko, Ye.O. (2015). Slidchyi eksperyment: vykorystannia spetsialnykh znan ta umovy yikh normatyvnoho zastosuvannia [Investigative experiment: use of special knowledge and conditions of their normative application]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University*, 1, 98-103 [in Ukrainian].
- [20] Kvalifikatsiini oznaky pidpalu [Qualifying signs of arson]. (2019). *Evroservis. Tsentр pozharnoy bezopasnosti, Euroservice. Center for fire safety*. Retrieved from <https://evroservis.com.ua/ua/osnovnye-priznaki-podzhoga> [in Ukrainian].
- [21] Nakaz MVS Ukrainy "Porядok spilnykh dii Natsionalnoi politsii Ukrainy, Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii ta Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy pid chas provedennia ohliadu mistsia pozhezhi, vyjavlennia, prypynennia, poperedzhennia ta rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen ta inshykh podii, poviazanykh z pozhezhamy": vid 24 lyp. 2017 r. No. 621 [Order Ministry of Internal Affairs of Ukraine "Procedure for joint actions of the National Police of Ukraine, the State Emergency Service of Ukraine and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during the inspection of the fire site, detection, termination, prevention and investigation of criminal offenses and other events related to fires" from July 24, 2017, No. 621]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-17#Text> [in Ukrainian].
- [22] Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz": vid 8 zhovt. 1998 r. No. 53/5 [Order of the Ministry of Justice of Ukraine "On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations" from October 8, 1998, No. 53/5]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705> [in Ukrainian].
- [23] Taran, O.V., Kitseliuk, V.M., & Hryha, M.A. (2017). Rozsliduvannia porushen vstanovlenykh zakonodavstvom vymoh pozhezhoi bezpeky [Investigation of violations of fire safety requirements established by law]. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
- [2] Статистика. *Офіс Генерального прокурора*: [сайт]. URL: <https://www.gp.gov.ua/>.
- [3] Лісові пожежі, війна і несподівані наслідки: що робити зі згарищем? *Рубрика*. URL: <https://rubryka.com/article/war-and-forest-fires/>.
- [4] Росія підпалює поля в Україні, щоб мільйони людей у світі зіткнулися з голодом – МЗС. *Сьогодні*. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/strana/podrobnosti/rossiya-podzhigaet-polya-v-ukraine-chtoby-milliony-lyudey-v-mire-stolknulis-s-golodom-mid-1629648.html>.
- [5] Як податися на компенсацію за житло, знищене через агресію Росії: інструкція. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kompensatsii-zruynovani-budyanky/32105775.html>.
- [6] Бузинарський М. Ю. Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 16 с.
- [7] Степанова Г. М. Особливості предмету доказування у справах про підпали з метою приховування злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 17 с.
- [8] Кіцелюк В. М. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 20 с.
- [9] Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- [10] Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за 2021 та 2022 роки. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultaty-ih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- [11] Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с.
- [12] Чорноус Ю. М. Криміналістична характеристика злочинів міжнародного характеру. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 1 (17). С. 34–40.
- [13] Пчеліна О. В. Типові сліди злочинів у сфері службової діяльності. *Форум Права*. 2017. № 5. С. 342–348. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1204355>.

- [14] Коваленко В. В. Типові способи, сліди й обстановка вчинення злочину як елементи криміналістичної характеристики торгівлі людьми. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 2 (31). С. 182–186. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).589](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).589).
- [15] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [16] Поліція відкрила 30 кримінальних проваджень за фактами воєнних злочинів російських окупантів на Херсонщині. URL: <https://mvs.gov.ua/news/policiia-vidkryla-30-kriminalnix-provaden-za-faktami-vojennix-zlociniv-rosiiskix-okupantiv-na-xersonshhini>.
- [17] Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве: (методологические вопросы). Киев : Вища шк., 1980. 156 с.
- [18] Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных познаний в следственной и судебной практике. Киев : Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко, 1987. 100 с.
- [19] Гусаченко Є. О. Слідчий експеримент: використання спеціальних знань та умови їх нормативного застосування. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. С. 98–103. (Серія «Юридичні науки»).
- [20] Кваліфікаційні ознаки підпалу. 2019. *Євросервіс. Центр пожежної безпеки*. URL: <https://euoservis.com.ua/ua/osnovnye-priznaki-podzhoga/>.
- [21] Порядок спільних дій Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних з пожежами : наказ МВС України від 24 лип. 2017 р. № 621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-17#Text>.
- [22] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705>.
- [23] Таран О. В., Кіцелюк В. М., Грига М. А. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки : метод. рек. Київ : НАВС, 2017. 48 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2022

Lisitskyi A. – Researcher of the of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-6267>

Using Special Knowledge to Construct a Forensic Characterization of Criminal Offenses Committed by Arson

*The use of special knowledge during the formation of the forensic characteristics of criminal offenses committed by arson contributes to the knowledge of the event of the criminal offense and the actions of the offender. In addition, special knowledge has different forms and features of implementation depending on the investigative situations at different stages of the investigation. The **purpose** of the article is the formation of the principles of using special knowledge during the construction of a forensic characterization of criminal offenses committed by arson. **Methodology.** To achieve the goal, general scientific methods were used, in particular methods of formal logic; special legal methods, primarily comparative legal methods – during the analysis of legal norms, scientific categories; systemic-structural – for formulating the basics of forensic characterization of criminal offences; method of system analysis – in the context of determining directions for improving the use of special knowledge; statistical and sociological – for conducting empirical research. **Scientific novelty.** It has been found that the involvement of special knowledge in procedural and non-procedural forms, from various fields of knowledge, will allow solving the following tasks when constructing a forensic characterization of criminal offenses committed by arson. In particular, we are talking about the use of special: fire-technical, explosive-technical knowledge, knowledge of forensic investigation of weapons and traces of their use (in order to establish such an element of forensic characteristics as a method of committing a criminal offense); fire-technical, electrical-technical, construction-technical knowledge (when clarifying the circumstances of the commission of a criminal offense); commodity, economic, environmental knowledge (regarding such an element of forensic characteristics as a subject of encroachment); traceological knowledge, knowledge of forensic investigation of materials, substances and products (to highlight the trace picture of the event); forensic medical, psychological and psychiatric knowledge (for the purpose of establishing and studying the identity of the offender and the identity of the victim). Special knowledge is applied comprehensively and systematically, not limited to the above list, in various forms and with the aim of achieving the objectives of criminal proceedings. **Conclusions.** During the formation of the forensic characteristics of criminal offenses committed by arson, the use of special knowledge is mandatory, because it contributes to the knowledge of the event of the criminal offense and is the basis for the subsequent effective pre-trial investigation and trial.*

Keywords: investigation; fire; specialist; criminal proceedings; traces.

Шмітько В. В. – аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2876-7636>

Криміналістичні та психологічні ознаки особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди

Метою статті є дослідження криміналістичних та психологічних ознак особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди. **Методологічною основою** дослідження є діалектико-матеріалістичний метод, що сприяв розумінню об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки та практичної діяльності правоохоронних органів; методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування), що дали змогу детальніше розглянути криміналістичні та психологічні ознаки особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди. Крім наведених загальнонаукових методів, застосовано і спеціально-правові методи: порівняльно-правовий – під час аналізу норм законодавства, наукових категорій, визначень і підходів; історико-правовий – для висвітлення змісту основних понять на підставі наукових поглядів та положень чинного законодавства; метод системного аналізу – для комплексного узагальнення криміналістичних і психологічних ознак особи правопорушника – державного службовця. Дослідження здійснено на основі опрацювання та аналізу наукових праць як українських, так і зарубіжних учених з наук кримінального циклу та юридичної психології. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні в системному взаємозв'язку криміналістичних та психологічних ознак особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди. Обґрунтовано необхідність урахування під час криміналістичного дослідження такої особи її індивідуально-психологічних особливостей, що впливають на формування мети, мотиву, мотивації тощо як передумов успішного виявлення, попередження, документування, розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. **Висновки.** Одним з ефективних інструментів, які можуть стратегічно забезпечити позитивні науково-прикладні результати в протидії корупції в Україні, є ґрунтовне дослідження криміналістичних та психологічних ознак особи правопорушника-корупціонера (зокрема, державного службовця), який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, що надасть можливість виявити чинники генезису особи правопорушника – державного службовця, встановити детермінації та механізм кримінально протиправної поведінки, зібрати достатні докази для притягнення до кримінальної відповідальності й засудження винної особи, що сприятиме реалізації заведань щодо виявлення, попередження, якісного документування та ефективного розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, а також запобіганню вчиненню нових.

Ключові слова: корупція; службова особа; неправомірна вигода; психологічна характеристика; державний службовець; кримінальне правопорушення.

Вступ

Проблеми, пов'язані з корупцією, нині є одними з найактуальніших для українського суспільства, адже становлять загрозу для демократичних перетворень в Україні. Виняткової актуальності їх дослідження набуває в умовах інтеграції України до Європейського Союзу (далі – ЄС), особливо після надання 2022 року нашій державі статусу кандидата на вступ в ЄС, коли відкривається нова сторінка в історії на шляху цілеспрямованого руху до повноправного членства в ЄС, що передбачає обов'язкове проведення системи докорінних і послідовних реформ. Одними з найголовніших таких реформ та умов є ефективно запобігання й реальна протидія будь-яким корупційним виявам, швидке та об'єктивне розслідування корупційних кримінальних правопорушень, невідворотність покарання за їх учинення для винних осіб, передусім чиновників

усіх рівнів в органах державної влади та на державній службі загалом.

У цьому контексті викликають занепокоєння дані міжнародних антикорупційних рейтингів і національних звітів протидії корупції в Україні. Так, індекси сприйняття корупції міжнародної організації Transparency International (Corruption Perceptions Index, далі – CPI) останніх років вказують на стабільно високий рівень корупції в нашій державі. Зокрема, у рейтингу CPI 2021 року Україна серед 180 країн світу посіла 122 місце (для порівняння – на одному рівні з такими африканськими державами, як Есватіні (Свазіленд), Замбія, Непал, Єгипет тощо), набравши 32 бали зі 100 можливих, опустившись у рейтингу на 5 пунктів порівняно з минулим роком, коли Україна 117 сходинку [1].

Це свідчить про наявність величезної прірви між Україною та країнами з низьким рівнем корупції та необхідність здійснення кропіткої

зосередженої роботи на шляху оздоровлення нашої держави від цієї «тяжкої недуги» [2].

Така вкрай незадовільна ситуація для України протягом десятиліть щодо рівня корупції, її небезпечність для всього суспільства та держави загалом зумовлюють активізацію наукового інтересу з боку вчених, а також практиків. Зокрема, наявна ситуація переконує в необхідності наукового супроводження діяльності суб'єктів боротьби з корупцією, зокрема в частині розслідування корупційних кримінальних правопорушень і криміналістичного забезпечення вказаної діяльності. Така проблематика має комплексний характер та охоплює техніко-криміналістичний, тактико-організаційний і методико-криміналістичний напрями й може бути вирішена шляхом розроблення теоретичних основ і науково-практичних рекомендацій розслідування злочинів корупційної спрямованості [3, с. 3].

Важливою складовою наукового пошуку у сфері криміналістичного забезпечення розслідування злочинів корупційної спрямованості є вирішення багатогранної проблеми із формування теоретичних основ і науково-практичних рекомендацій з криміналістичного дослідження особи злочинця (правопорушника), зокрема державного службовця-корупціонера. Проблема також пов'язана з побудовою комплексної криміналістичної методики – методики розслідування злочинів корупційної спрямованості (корупційних злочинів і злочинів, пов'язаних з корупцією) та системи ускладнених (родових, міжродових) і простих (видових, підвидових) методик розслідування [4, с. 92–94].

З огляду на те, що особа правопорушника (державного службовця – корупціонера) є одним з елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень (зокрема корупційних), а суб'єктивна сторона слугує одним з основних елементів складу злочину, важливим та актуальним у контексті наукового пошуку ефективних інструментів боротьби з корупцією в Україні є ґрунтовне дослідження криміналістичної характеристики особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди (які становлять серед них найбільшу частку), з ретельним аналізом криміналістичних і психологічних ознак цієї особи, її розгорнутої психологічної характеристики.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у висвітленні криміналістичних та психологічних ознак особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких

завдань: розглянути поняття та групи ознак особи злочинця (правопорушника), виокремивши серед них морально-психологічні, а саме психологічні, ознаки; розглянути поняття та структуру криміналістичної характеристики особи правопорушника, визначивши в ній роль і значущість психологічної характеристики особи; дослідити основні типи особи правопорушника-корупціонера та їхні ознаки; проаналізувати поняття «державний службовець», «службова особа», їх співвідношення в контексті кримінально-правової кваліфікації та криміналістичного дослідження особи – суб'єкта корупційних кримінальних правопорушень; визначити криміналістичні та психологічні ознаки особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, розкривши психологічну характеристику та психологічні особливості цієї особистості (загальні риси, ціннісні орієнтації, мета, мотив, мотивація та інші), їх системний взаємозв'язок з криміналістичними ознаками такої особи.

Виклад основного матеріалу

Передусім слід зазначити, що причинами існування корупції в системі органів державної влади визначають: зрощування державного апарату з підприємницькими та комерційними структурами, формування ділових стосунків поза межами правового поля; толерантне ставлення громадськості до існування корупції та сприяння її розвитку; бюрократичний характер процедур в органах державної влади та місцевого самоврядування; відсутність належного механізму здійснення ротатії кадрів; низький рівень оплати праці та надання соціальних послуг [5, с. 4].

Наведений перелік не є вичерпним, а тому для його дослідження й вивчення впливу одного фактору на інший наявні непоодинокі спроби їх групування. Задля наочності звернемо увагу на такий приклад їх об'єднання: політичні фактори (пов'язані з можливістю використовувати надані повноваження для задоволення приватних інтересів); економічні фактори (можливість використання державними службовцями їхніх повноважень у сфері управління економікою); правові фактори (неефективна система антикорупційних засобів та недосконале законодавство у сфері протидії корупції); організаційно-управлінські фактори (пов'язані з можливістю посадових осіб приймати рішення на власний розсуд, масовим заміщенням посад державних службовців шляхом використання особистих зв'язків); соціально-психологічні фактори (низька громадянська свідомість, менталітет, що деформується усвідомленням можливості без зайвих зусиль і втрати часу вирішити будь-яке питання, тощо); економічні фактори (складна

економічна ситуація в країні, низький рівень заробітної плати) [6].

Надалі сфокусуємо увагу саме на психологічних факторах, що впливають на вчинення правопорушником – державним службовцем корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, детально наведемо психологічну характеристику та розглянемо психологічні особливості його особи, адже саме вони відіграють ключову роль під час прийняття рішення щодо вчинення корупційних кримінальних правопорушень цієї категорії.

Для повного та об'єктивного встановлення всіх обставин учинення державними службовцями корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, якісного й успішного розслідування та швидкого розкриття вкрай необхідне системне криміналістичне дослідження цієї особи правопорушника, а також поглиблене вивчення таких її психологічних компонентів, як мотив вказаних неправомірних вчинків, мета, мотивація, визначення особливостей кримінально протиправної поведінки, що дасть змогу сформулювати дієвий механізм протидії та попередити можливість подальшої протиправної поведінки.

Загальновідомо, що більшість системоутворювальних елементів криміналістичної характеристики будь-яких кримінальних правопорушень визначає саме особа злочинця (правопорушника), безпосередньо впливаючи на механізм учинення кримінально-протиправного діяння загалом та його наслідки. Крім того, особа правопорушника (державного службовця – корупціонера) є ключовим елементом криміналістичної характеристики як корупційних кримінальних правопорушень, так і таких у сфері службової діяльності, зокрема пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, де чітко простежуються кореляційні зв'язки зі способами, обстановкою та слідами вказаних кримінальних правопорушень. Таким чином, фахові знання щодо цієї характеристики дозволять оптимізувати діяльність правоохоронних органів з виявлення, попередження та досудового розслідування зазначених кримінальних правопорушень, визначення оптимальних напрямів і методів їх документування, методик розслідування, а також протидії загалом.

У теорії криміналістики зусиллями науковців протягом XX–XXI століть розроблено декілька напрямів криміналістичного дослідження особи злочинця (правопорушника), причому в сучасний період у межах криміналістичної характеристики домінує підхід до вивчення такої особи як носія різних специфічних індивідуальних властивостей, зокрема їх психологічних складників, притаманних особистості, яка вчиняє конкретне кримінальне правопорушення. Його суть полягає у виявленні закономірних зв'язків між особливостями кримі-

нального правопорушення та певними ознаками суб'єкта злочину, які, за успішного виконання своїх завдань правоохоронними органами, виявляються в прогнозованих, передбачуваних слідством відповідних способів підготовки та вчинення винною особою кримінального правопорушення, у залишенні типових слідів учинення, які надалі можуть бути відшукані, вилучені, попри ретельне «замітання слідів».

Досягти на цьому поприщі результатів можливо, серед іншого, завдяки всебічному та швидкому встановленню зазначених закономірностей через призму того, що властивості будь-якої особистості певним чином позначаються на криміналістично релевантних ознаках кримінального правопорушення. Водночас від цих властивостей залежить характер такого кримінального правопорушення. У цьому контексті криміналістичну характеристику особи правопорушника розглядають як цілісну систему даних про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, що охоплює кримінально-правову, соціально-демографічну та психологічну характеристику цієї особи, а її якісна «наповненість» сприяє ефективному пошуку й викриттю (затриманню) правопорушника, збиранню достатніх доказів для подальшого притягнення до кримінальної відповідальності й доведення вини в суді.

Слушною є позиція Г. А. Матусовського, стосовно того, що кримінально-правова характеристика особи містить відомості про характер кримінального правопорушення, мету і мотив його вчинення тощо. Соціально-демографічна характеристика особи злочинця охоплює інформацію про її стать, громадянство, рід занять, соціальний статус, освітній рівень, наявність судимостей та інші дані. Натомість психологічна характеристика особи охоплює ціннісні орієнтації, погляди, переконання, прагнення особи правопорушника. Водночас інформація про особливості особи злочинця важлива для з'ясування механізму, способу вчинення кримінального правопорушення, виявлення осіб, причетних до нього, їх ролі в протиправному діянні [7, с. 63, 65].

Інші дослідники аргументовано зазначають, що особі злочинця притаманна система ознак і властивостей, які вказують на неї як на людину, що вчинила злочин. Так, наприклад, структуру особи злочинця сучасні науковці пропонують характеризувати за такими групами ознак [8; 9]:

- соціально-рольові (найближче оточення, побутові, сімейні, виробничі та загальноцивільні відносини);
- соціально-демографічні (стать, вік, освіта, соціальний стан, професія і вид занять, сімейний стан, місце проживання, матеріальне забезпечення та житлово-побутові умови);
- морально-психологічні (світогляд, ціннісні орієнтації, інтелектуальні ознаки, рольові особли-

вості, психічні аномалії, що не виключають осудність, рівень потреб);

– кримінально-правові (мотиви злочину, характер та спрямування посягань, одиночний чи груповий характер посягань, строк і вид покарання, стаття КК України).

До групи морально-психологічних ознак особи злочинця належать: моральні ознаки (характеризують світогляд людини, її духовність, погляди, переконання, ціннісні орієнтації). Саме в цій групі виявляється ставлення правопорушників – державних службовців до законодавчо закріплених правил етичної поведінки [10]; психологічні ознаки – особливості інтелектуальних, емоційних та вольових якостей особи злочинця; емоційні ознаки, що характеризують урівноваженість і стан перебігу нервових процесів (темперамент людини), ступінь емоційного збудження, силу й темп реагування на різні зовнішні ситуації тощо [11].

Варто погодитися з думкою науковців, що саме морально-психологічні риси та соціально-рольові ознаки формують психологічний портрет корупціонера, загалом до його характеристик належать: відчуття вседозволеності та впливовості; морально-духовний занепад (знищення чесності, заздрісність, здирство, зажерливість, марнославство); корисливі упередження (жага до накопичення, міцне прагнення до задоволення матеріальних потреб, культ грошей); навіюваність; схильність до ризику; відсутність емпатії; кар'єризм; показна контрольованість власної поведінки (низький рівень агресивності, імпульсивності, емоційної нестабільності) тощо [12, с. 278; 13, с. 36].

Також питанням характеристики особи злочинця (правопорушника) приділяли увагу українські вчені різних галузей права, зокрема з кримінального права, криміналістики, кримінології, юридичної психології, а саме Ю. Аленін, В. Голіна, І. Даньшин, А. Долгова, О. Джужа, В. Дрьомін, А. Закалюк, А. Зелінський, М. Коржанський, О. Костенко, О. Кулик, В. Шепітько, С. Яценко й інші, а особу злочинця у сфері службової та професійної діяльності, зокрема різні аспекти характеристики службових осіб у корупційних злочинах, досліджували П. Андрушко, О. Дудоров, Р. Максимович, М. Мельник, В. Навроцький, О. Светлов, Т. Слуцька, С. Чернявський тощо. У цьому напрямі не менш плідно працювали деякі сучасні зарубіжні колеги [13–18].

Водночас низка вітчизняних науковців присвятили праці аналізу особистісних характеристик, конкретних компетенцій і професійно важливих якостей державних службовців, серед них: Н. Артеменко, С. Загороднюк, Р. Кісіль, В. Малиновський, Н. Сидоренко, Л. Уманський, А. Чернишов, В. Шадриков та інші, а безпосередньо психологічним аспектам учинення особою правопорушником (зокрема державним службов-

цем) корупційних кримінальних правопорушень – О. Акімов, О. Кудерміна, О. Лозинський, І. Мезенцева, В. Нонік, О. Шевченко, С. Шрамко та інші дослідники.

Однак, попри те, що питання криміналістичної характеристики особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням тих чи інших різновидів неправомірної вигоди, зокрема нематеріального чи negroшового характеру, а також індивідуально-психологічні ознаки цих осіб, мають важливе науково-практичне значення, однак на сьогодні ця проблематика залишається ґрунтовно не дослідженою та без системної уваги з боку науковців з наведених вище галузей права. Тому відомості про осіб правопорушників як одного з основоположних елементів криміналістичної характеристики одержання державними службовцями неправомірної вигоди та їх психологічна характеристика потребують більш глибокого вивчення.

Аргументовано, що розгляд криміналістичної характеристики особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди ґрунтується передусім на типах даних щодо неї.

Загальновідомо, що оскільки пропозиція чи обіцянка, а також надання державному службовцю неправомірної вигоди тісно пов'язані з її прийняттям, проханням надати й одержанням, то суб'єктами такої «двосторонньої угоди про підкуп» є відповідно дві особи – той, хто пропонує, обіцяє і надає неправомірну вигоду, і той, хто прийняв пропозицію, обіцянку, просить надати й одержує неправомірну вигоду (власне державний службовець). Причому різні за змістом діяння кожної з вказаних осіб спрямовані зрештою на досягнення однакової мети – усупереч вимогам закону отримання певного зиску.

Очевидно, що ключовою фігурою в зазначеній «двосторонній угоді» є власне державний службовець, адже він як службова особа наділений ознаками спеціального суб'єкта. Крім того, на кримінально-правову кваліфікацію діяння впливають його поведінка, форма вини, мета, мотив тощо.

Криміналістична характеристика особи правопорушника – державного службовця аналізованої групи корупційних кримінальних правопорушень виявляється у двох аспектах – психологічному та функціональному. Психологічний компонент дає змогу визначити суб'єктивну сторону таких складів злочинів, зокрема його цільову й мотиваційну сфери, натомість функціональний складник сприяє з'ясуванню механізму одержання неправомірної вигоди та інших важливих обставин об'єктивного характеру.

Водночас характеристика особи державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, охоплює також її значущі криміналістичні та психологічні ознаки, невіддільні від правового статусу цієї службовчої особи, що дає змогу на основі аналізу низки психологічних складників особистості, зокрема протиправних спрямувань (підпорядкування корисливо налаштованому середовищу, пріоритет особистих інтересів та інтересів вищого керівництва над службовими обов'язками та багато інших наведених нижче), встановити типові слідчі ситуації, вирішити питання щодо планування розслідування, тактики проведення більшості слідчих (розшукових) і процесуальних дій тощо.

Водночас потреба у вивченні психологічної характеристики особи правопорушника – державного службовця досліджуваної категорії корупційних кримінальних правопорушень зумовлена необхідністю врахування психологічних особливостей особистості державного службовця-корупціонера перед учиненням кримінально каранних діянь та в процесі власне розслідування, що додатково сприятиме підвищенню ефективності проведення як оперативного-розшукових заходів, так і негласних слідчих (розшукових) дій. Крім того, обов'язкове взяття до уваги такої характеристики значно полегшить виявлення причин та умов, що детермінують учинення кримінальних правопорушень цього виду, правильність визначення меж індивідуальної відповідальності, а також загалом надасть змогу протидіяти злочинності у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Функціональний аспект зумовлений тим, що для цієї категорії корупційних кримінальних правопорушень суб'єкт одержання неправомірної вигоди (правопорушник – державний службовець) обов'язково наділений відповідним правовим статусом, а саме є службовою особою. Слід зауважити, що вказаний напрям криміналістичного дослідження особи дозволяє визначити механізм учинення таких кримінальних правопорушень, способи та інші об'єктивні ознаки. Саме тому криміналістично релевантними ознаками особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, є: наявність в особи чітко визначеного правового статусу державного службовця (службової особи); встановлення на рівні нормативно-правових актів системи прав та обов'язків такої особи у відповідній сфері державної служби, коли прийняття тих чи інших рішень, учинення дій відбувається в межах її повноважень, хоча внаслідок корупційних домовленостей, зокрема щодо отримання неправомірної вигоди; закріплення в законодавстві відповідальності за корупційні кримінальні правопору-

шення, зокрема пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди.

Для правильної визначеності кримінально-правової кваліфікації ще на початковому етапі розслідування аналізованої групи кримінальних правопорушень передусім слід з'ясувати зміст термінів «службова особа» та «державний службовець», їх спорідненість, адже професійна належність суб'єкта злочину в розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень є визначальною.

Так, у примітці до ст. 364 Кримінального кодексу України передбачено, що суб'єктом корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, є службові особи (аналогічно як і суб'єкт злочинів, передбачених ст. 364, 368, 368-5, 369 КК України), які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом [19].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну службу», державний службовець – це громадянин України, який обіймає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [10].

Ураховуючи наведені вище визначення понять, очевидно, що дія зазначених статей КК України поширюється на державних службовців як службових осіб, тобто вони є суб'єктами досліджуваної категорії кримінальних правопорушень.

Як уже з'ясовано, під час розслідування кримінальних проваджень за фактами вчинення державними службовцями корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, суб'єктами злочинів здебільшого є всі категорії державних службовців, які одночасно відповідають ознакам поняття службової особи.

Щодо соціально-демографічної характеристики особи правопорушника – державного

службовця окресленої групи корупційних кримінальних правопорушень, слід зазначити, що беруть до уваги такі ознаки: вік особи, сімейний стан, наявність постійного місця проживання, освіта, національність, рід занять, працездатність, а також інші відомості, які підлягають статистичній обробці порівняно з даними офіційної демографічної статистики. Соціально-демографічні ознаки містять цінну кримінологічну інформацію про особу злочинця, а також дають змогу встановити зв'язки особи злочинця з типовими характеристиками всього суспільства [20, с. 87].

Повертаючись до розкриття питань психологічних аспектів характеристики особи правопорушника можна погодитись із позицією науковців стосовно того, що особі злочинця притаманні деформація моральних переконань, життєвих настанов, інтелектуальних та емоційно-вольових якостей [11].

З огляду на зміст загального поняття особи злочинця, особу державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, розуміють як комплекс психологічних властивостей, зумовлених особливостями обійманої посади та специфікою кола наданих владних чи посадових повноважень.

Діяльності держслужбовців притаманні такі психічні ознаки: усвідомлення перебування на державній службі та покладання на них виконання обов'язків представників влади, специфічних повноважень щодо здійснення функцій органів державної влади; усвідомлення того, що будь-які корупційні вияви, порушення під час виконання професійних обов'язків неприпустимі з огляду на прийняття присяги, а за їх допущення особу може бути притягнуто до юридичної відповідальності (дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної); нехтування вимогами нормативно-правових актів, статутів, присяги, посадових інструкцій тощо.

Звернемо увагу на дослідників В. Квашис і С. Цагікян, які наголошують, що для подібних державних службовців є характерним негативне ставлення до закону і жага наживи, зневага до моральних і етичних норм, свідоме культивування аморальних колізій та ігнорування таких негативних наслідків, як дискредитація діяльності державного апарату та підрич принципів соціальної справедливості. Крім того, корупційному правопорушнику притаманний синдром кругової поруки, протекціонізм, психологія споживацтва, яка найчастіше превалює над усім іншим [21, с. 68–69].

У продовження тезису щодо кругової поруки також можна констатувати корисливу спрямовану діяльність таких державних службовців, їхньої професійної та моральної деформації, що виявляється, серед іншого, поблажливому ставленні до корупції з боку своїх колег [22].

Розглядаючи проблематику корупції серед державних службовців, вважаємо, що провідну роль під час прийняття ними рішення щодо вчинення корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, відіграє почуття безкарності, що зумовлено слабкістю принципу невідворотності покарання, передбаченого ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України [23].

Розкриваючи психологічні ознаки особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, доцільно більш детально проаналізувати особистісні характеристики державних службовців, особливості їхньої мотивації, що сприятиме об'єктивному вивченню особи державного службовця в аспекті вчинення ним таких протиправних дій. Зосередимося на тих індивідуально-психологічних особливостях зазначеної категорії осіб, урахування яких є передумовою виявлення, якісного документування та розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Так, більшість особистісних характеристик державних службовців, такі як організаторські, комунікативні, інтелектуальні, емоційно-вольові, виявляються в їхній повсякденній професійній діяльності, а низький рівень їх загалом, або гіперболізованість (особливо останніх із них), можуть не лише зумовлювати неналежне виконання цими особами професійних обов'язків, а й слугувати дороговказом їх кримінально протиправної поведінки під час ухвалення відповідних рішень, учинення дій або бездіяльності внаслідок корупційних дій, зокрема одержання неправомірної вигоди.

Слід зазначити, що державні службовці, які вчиняють досліджувані корупційні кримінальні правопорушення, з одного боку, характеризуються на глибинному рівні (зовні непомітному) низькою правосвідомістю та моральною культурою, що може свідчити про настання професійної деформації, а з іншого – одночасно є, як може здатися для сторонніх спостерігачів, зовні такими, що зазвичай викликають повагу, емоційно стійкими, з позитивною характеристикою за місцем роботи, однак у будь-якому випадку зазначені особи мають достатній фах і рівень інтелекту, володіють чималим досвідом у сфері своєї професійної діяльності, непоганими організаторськими здібностями, які дозволяють детально спланувати подібні кримінальні діяння та ретельно підготуватися до їх учинення на підставі психологічного налаштування та мисленнєвого процесу – продумування та «відпрацювання» обставин, що унеможливають виявлення корупційних діянь і встановлення винних осіб. Також наведені вище характеристики особистості державного службовця-корупціонера дозволяють за рахунок уміння встановлення

психологічного контакту і здійснення психологічного впливу переконати надати на висунутих ним умовах неправомірну вигоду, обрати один з прихованих способів учинення цього діяння, а потім, урахувуючи достатню обізнаність про прийоми та методи доказування, діяти таким чином, щоб нікому взагалі не стало відомо про його вчинення, залишаючись нерозкритим, вживати заходів протидії досудовому розслідуванню та/або правосуддю.

Поруч з дослідженням особистісних характеристик держслужбовців в аспекті вчинення ними зазначених корупційних кримінальних правопорушень, ґрунтовного вивчення потребує також їх мотивація як до професійної діяльності, так і до такої протиправної діяльності чи окремого корупційного діяння. Адже, як слушно зазначають науковці, нерозвинена система мотивації чиновників – поживне середовище для корупції в державних установах [24].

У контексті розкриття вказаних питань мотивації слушною є думка Н. Сидоренко, яка стверджує, що в процесі професійної діяльності державних службовців відбувається зіставлення власної мотиваційної структури з тими аспектами професійної діяльності, які можуть задовольнити її потреби [25].

Слід також зазначити, що якщо в професійному середовищі держслужбовець не може гармонійно оволодіти професією, що супроводжується зміною системи професійних мотивів, то позбавлена мотивації діяльність стає лише інструментом досягнення інших, окрім службової діяльності, цілей, зокрема корупційних. Зазначене може виявлятися у використанні займаної посади та службового становища, а так само робочого часу переважно для вирішення особистих корупційних питань, налагодження корупційних зв'язків шляхом зловживання службовим становищем, одержання хабарів (неправомірної вигоди). Саме тому під час визначення психологічної характеристики державних службовців-корупціонерів важливо враховувати, наскільки представлені в структурі мотивації до професійної діяльності цих державних службовців ті компоненти, що виражають основні потреби людини (матеріальні, соціальні тощо).

Водночас процес дослідження мотивації вказаної категорії фахівців має базуватися на таких ключових аспектах: мотиви поведінки державних службовців є прихованими, неконкретними й варіативними, а характер панівної мотивації значною мірою залежить від того, які саме потреби є першочерговими; мотиваційний процес є динамічним, а ієрархія мотивів може змінюватись у кожній конкретній ситуації; мотивація є суб'єктивною, а сила та стійкість мотивів – унікальними для кожної людини і по-різному впливають на її поведінку. Крім того, вартий уваги

фактор професійної деформації фахівців, яка може стати підґрунтям для вчинення особою протиправних дій. Адже, як слушно зазначають науковці, професійна деформація поступово формує базис для порушення процедури реалізації службових повноважень, отже, неминуче призводить до дефектів у правозастосуванні, деякі з яких виявляються в корупційних формах [26]. Загалом професійна деформація є тривалим процесом трансформації особистості в специфічних умовах професійного середовища, пов'язаним з виникненням певних психологічних змін, що породжуються професійною діяльністю і впливають на рівень її реалізації [27].

Мотивації ґрунтується на гіпертрофованому прагненні до задоволення матеріальних потреб, браку духовного розвитку, схильності до ризику, байдужості до інтересів інших людей, заздрісності, амбіційності, користоловстві, кар'єризмі тощо. Усе це свідчить про деформовану ціннісну орієнтацію державних службовців [28 с. 72].

Водночас аналіз ієрархії мотиваційних цінностей державних службовців засвідчує, що на їх мотивацію стати на «корупційний шлях» також додатково впливають усвідомлення наявності численних фактів, притаманних реаліям сьогодення в Україні, коли керівні посади в державних органах зазвичай обіймають люди з високим рівнем фактичного (а не як зазначено в поданих відповідних деклараціях).

Таким чином, зазначені психологічні феномени (комплекс особистісних характеристик, особливості мотивації до службової діяльності, основні аспекти професійної деформації фахівців) потребують обов'язкового врахування в процесі здійснення психологічної характеристики особи державного службовця в аспекті вчинення ним корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, що дасть змогу об'єктивно встановити деталі та мотивацію цих діянь, виявити механізми кримінально-протиправної поведінки й розробити відповідні рекомендації для виявлення, протидії та запобігання кримінально протиправним діянням цієї категорії, а також сприятиме виконанню проміжних криміналістичних і стратегічних завдань кримінального провадження загалом.

У криміналістичній літературі виокремлюють декілька типів особи правопорушника-корупціонера, класифікуючи їх за рівнем та стійкістю корупційної спрямованості на ініціативний (позаситуативний, системний), конформний та вимушений (ситуативний) [8; 9].

Однак ознаки конформного та вимушеного (ситуативного) типу особи правопорушника-корупціонера настільки схожі, а відмінності – мінімальні, що виправдано їх розглядати в єдності – у межах одного типу (ситуативного).

Тому в контексті криміналістичного дослідження особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, оптимальною буде класифікація, за якої виокремлюють два типи правопорушника-корупціонера – системний і ситуативний.

Представникам системного типу правопорушника-корупціонера державного службовця притаманні такі загальні риси: формування його особистості відбувається шляхом сприйняття ідеї про культ грошей, збагачення будь-якими способами, зокрема шляхом учинення корупційних діянь, свідомо ігноруючи прийняті в державі та суспільстві правові й соціальні норми; свої корисливі, індивідуально-егоїстичні спонукання державний службовець всіляко заохочує, а не стримує; домінування егоїзму та особистого успіху в таких осіб породжує продажність, цинізм, безвідповідальність, заздрість, кар'єризм, вседозволеність, розрахунок і обережність, готовність принести в жертву неправомірній вигоді норми моралі, професійну честь та репутацію; цей тип створює ситуації постійної необхідності власного незаконного заохочення, адже в такий спосіб зростає достаток; державна установа розглядається ним як місце, пов'язане з одержанням неправомірної вигоди на постійній основі; прохання, одержання, а згодом й вимагання надати неправомірну вигоду для такого державного службовця стає нормою поведінки; поєднання зазначених негативних рис з достатнім досвідом професійної діяльності та знаннями, високим освітнім рівнем, неабиякою працездатністю, гнучкістю, пристосуванням до різних життєвих ситуацій, комунікабельністю, діловитістю, постійним прагненням до підтримання/покращення соціального статусу тощо.

Натомість представника ситуативного типу правопорушника-корупціонера державного службовця характеризують такі ознаки: здебільшого законослухняна орієнтація; факт одержання неправомірної вигоди державним службовцем відбувається внаслідок ситуації, що виникла, а не з його ініціативи; у таких осіб відсутня яскраво виражена корислива домінанта, але з огляду на невисоку заробітну плату від держави, вони розглядають неправомірну вигоду як «компенсаторну винагороду» за їхню працю; одержання неправомірної вигоди відбувається також через схильність державного службовця до конформізму, особливо якщо в державній установі корупцію вважають нормальним, допустимим явищем; такі особи легко піддаються чужому впливу, так званим «дружнім» порадам колег, керівництва або друзів з аналогічними поглядами чи «корупційним бекграундом».

Слід зауважити, що тип правопорушника-корупціонера державного службовця може

швидко варіюватися з самого початку роботи залежно від розмірів хабарів (неправомірної вигоди) та частоти їх отримання.

Також цікавими з наукової точки зору є дослідження з приводу можливості взаємозв'язку розміру хабаря та заробітної плати державного службовця.

У цьому контексті показовим є приклад, описаний у науковій праці зарубіжних учених Рея Фісмана та Міріама Голдена: в Індії 1997 року зарплати працівників митниці підвищили вдвічі, втім це не вплинуло на зростання митних надходжень, що могло свідчити про продовження службовцями одержувати хабарі, як і до цього. Економісти під час дослідження цієї проблеми дійшли висновку, що причина може критися у високих митних тарифах. Торгові митні бар'єри створювали настільки сприятливі можливості для корупції, що навіть двократне підвищення зарплат не слугувало достатнім стимулом для припинення подальшого отримання неправомірної вигоди з використанням службового становища [16].

Вітчизняні вчені також наголошують на відсутності прямого зв'язку між заробітною платою та діяльністю працівника, оскільки потреби людини безмежні і вони завжди зростають швидше, ніж її прибутки, а отже, жодна заробітна плата не зможе їх остаточно задовольнити [29, с. 143; 30, с. 77].

У науковій спільноті щодо вказаних питань існують й інші дискусійні думки, які зводяться до того, що низький рівень матеріального забезпечення державних службовців не лише не стимулює їх до ефективної роботи, він спонукає їх до пошуку нових джерел доходів. Як зазначає С. Роуз-Аккерман, з огляду на те, що державні службовці мало заохочені рівнем офіційної заробітної плати, хабарі впливають на них як стимуляційні бонуси [17, с. 148]. Цю позицію поділяє В. Щегорцова, зазначаючи, що низька заробітна плата спонукає державних службовців до корупційних діянь [31, с. 443]. Крім того, наприклад, досвід розвинених країн свідчить про пряму пропорційну залежність матеріальної привабливості служби в поліції і зниження корупціогенних факторів в їх лавах. Підвищення матеріального забезпечення працівників поліції призвело до різкого скорочення корупції поліцейських нижчої ланки, які брали хабарі в дрібних порушників, але збереглися на рівні керівної ланки поліції [32, с. 22].

Незалежно від типу корупціонера – державного службовця, його мотиви завжди залишаються корисливими, а метою є незаконне збагачення, зокрема, одержання неправомірної вигоди.

Мету одержання неправомірної вигоди службовою особою пропонуємо поділити на: 1) особисту, якщо особа правопорушника за допомогою неправомірної вигоди намагається одержати певні блага для себе; 2) для задоволення інтересів третіх осіб, зокрема членів

сім'ї, близьких родичів тощо, у матеріальному та психологічному благополуччі яких зацікавлена особа; 3) корпоративну, коли завдяки неправомірній вигоді набуваються блага для групи осіб чи організації. Такі самі положення варто застосувати й до мети одержання неправомірної вигоди державним службовцем у межах досліджуваної категорії корупційних кримінальних правопорушень.

Таким чином, вивчаючи психологічну характеристику особистісних рис та індивідуально-психологічних особливостей особи правопорушника – державного службовця (корупціонера), констатуємо, що їх глибоке вивчення разом з криміналістичною характеристикою такої особи відіграє провідну роль у процесі розслідування та розкриття корупційних кримінальних правопорушень, зокрема пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, а також протидії їм.

Резюмуючи, слід додати, що запозичений термін «корупціонер» у нашій мовній конструкції звучить для значної кількості представників українського суспільства, на жаль, психологічно нейтрально, він не закріпився як асоціативний ярлик у пам'яті поколінь. На сьогодні в умовах героїчної боротьби українських захисників, які стримують військову агресію держави-окупанта, виборюють свободу та незалежність України, разом з продовженням боротьби всередині країни на антикорупційному фронті з корупціонерами всіх рівнів, передусім з числа всіх державних службовців, постановка в один ряд термінів «зрадник держави» та «корупціонер» матиме сильний психологічний і демонстраційний ефекти. Адже за своєю суттю особа, яка ставить свої меркантильні інтереси вище від національних, є зрадником інтересів нації. Не наполягаючи на продовженні наукової дискусії щодо обов'язковості прирівняння зазначених термінів, констатуємо, що, на жаль, подана 2020 року аналогічна за змістом петиція до Президента України (№ 22/106670-еп) не набрала достатньої кількості голосів, що цілком корелюється з високою готовністю українців до корупційних обрядок [33].

Наукова новизна

За результатами проведеного дослідження обґрунтовано необхідність обов'язкового врахування під час криміналістичного дослідження особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, у системному взаємозв'язку криміналістичних та психологічних ознак такої особи, індивідуально-

психологічних особливостей, що впливають на формування мети, мотиву, мотивації тощо як передумови для успішного виявлення, попередження, якісного документування та ефективного розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, що дає змогу на основі аналізу низки психологічних складників такої особистості встановити типові слідчі ситуації, вирішити питання щодо планування розслідування, тактики проведення більшості слідчих (розшукових) та процесуальних дій, а також сприятиме виконанню проміжних криміналістичних і стратегічних завдань кримінального провадження загалом.

Висновки

Отже, криміналістичне дослідження особи правопорушника-корупціонера (зокрема з-поміж державних службовців) має бути комплексним, його слід проводити з достатньою глибиною вивчення не лише суто криміналістичних ознак такої особи, а також в поєднанні з психологічними ознаками та з урахуванням їх взаємозв'язку.

З огляду на те, що вчинення держслужбовцями та іншими посадовцями кримінально-караних корупційних діянь, у т.ч. пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, належать до категорії так званих інтелектуальних злочинів запорукою успішності боротьби з ними є врахування в процесі виявлення, документування та розслідування криміналістичних і психологічних ознак такої особи правопорушника детальної її психологічної характеристики. Це надасть можливість виявити чинники генезису особи правопорушника – державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, зокрема пов'язані з одержанням неправомірної вигоди, встановити детермінації та весь механізм кримінально протиправної поведінки, зібрати достатні докази для притягнення до кримінальної відповідальності та засудження винної особи, з урахуванням чого можуть бути досягнуті завдання успішного виявлення, попередження, якісного документування та ефективного розслідування вказаних корупційних кримінальних правопорушень, а також запобігання вчиненню нових.

Водночас слід урахувати, що одними з ефективних інструментів, які можуть стратегічно забезпечити позитивні науково-прикладні результати в протидії корупції в Україні, є системне дослідження криміналістичних і психологічних ознак особи правопорушника, зокрема державного службовця, який вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, передусім пов'язані з одержанням неправомірної вигоди.

REFERENCES

- [1] *Bez prohesu - Ukraina v indeksi spyiniattia koruptsii-2021 [Without progress - Ukraine in the index of perception of corruption-2021]*. (2022). *Transparency International Ukraine*. Retrieved from <https://ti-ukraine.org/en/news/no-progress-ukraine-s-result-in-the-corruption-perceptions-index-2021> [in Ukrainian].
- [2] *Corruption Perceptions Index (2020)*. *Transparency International Ukraine*. Retrieved from <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr> [in Ukrainian].
- [3] Shepitko, V.Yu., & Zhuravel, V.A. (2013). *Rozsliduvannia zlochnyiv koruptsiinoi spriamovanosti [Investigation of corruption-oriented crimes]*. Kharkiv: Kharkiv yuryd. [in Ukrainian].
- [4] Zhuravel, V.A. (2012). *Kryminalistychni metodyky: suchasni naukovi kontseptsiyi [Forensic methods: modern scientific concepts]*. Kharkiv: Apostil [in Ukrainian].
- [5] Poberezhnyi, V.V. *Sutnist ta prychny koruptsii v systemi orhaniv derzhavnoi vlady [The essence and causes of corruption in the system of state authorities]*. Retrieved from <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pvvodv.pdf> [in Ukrainian].
- [6] Musienko, A. (2019) *Pro prychny koruptsii abo koruptsiohenni faktory [About the causes of corruption or corruption-inducing factors]*. Retrieved from <https://kr.dsp.gov.ua/index.php/4696-%20ko17-09-19> [in Ukrainian].
- [7] Matusovskiy, G.A. (1999). *Ekonomicheskie prestupleniia: kriminalisticheskiy analiz [Economic crimes: forensic analysis]*. Kharkov: Konsum [in Russian].
- [8] Zelinskiy, A. (1999). *Kriminalnaia psikhologiya [Criminal psychology]*. Kyiv [in Russian].
- [9] Dzhuzha, O.M., Kondratiev, Ya.Yu., & Kulyk, O.H. (et al.). (2002). *Kryminolohiia [Criminology]*. O.M. Dzhuzha (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- [10] Trepak, V.M. (2020). *Protydiia koruptsii v Ukraini: teoretyko-prykladni problemy [Combating corruption in Ukraine: theoretical and applied problems]*. Lviv: LNU im. I. Franka [in Ukrainian].
- [11] Moore, C. (2009). Psychological processes in organizational corruption. *Psychological Perspectives on Ethical Behavior and Decision Making*, 35-71. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/290858988_Psychological_perspectives_on_corruption.
- [12] Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
- [13] Zakon Ukrainy "Pro derzhavnu sluzhbu": vid 10 hrud. 2015 r. No. 889-VIII [Law of Ukraine "On Civil Service" from December 10, 2015, No. 89-VIII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> [in Ukrainian].
- [14] Ivanov, Yu.F., & Dzhuzha, O.M. (2006). *Kryminolohiia [Criminology]*. Kyiv: Palyvoda A.V. [in Ukrainian].
- [15] Martynenko, V.O. (2017). Kryminolohichna kharakterystyka osoby derzhavnoho sluzhbovtstva, yakyi zlovzhyvaie vladou abo sluzhbovym stanovyschem [Criminological characteristics of a civil servant who abuses power or official position]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 1(102), 99-110. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/2272> [in Ukrainian].
- [16] Kudermyna, O.I., Kazmirenko, L.I., Androsiuk, V.H., & Fodchuk, A.B. (2019). *Psykhologichni zasady zapobihannia koruptsiinym pravoporushenniam v orhanakh derzhavnoi vlady ta mistsevoho samovyaduvannia [Psychological principles of preventing corruption offenses in state and local self-government bodies]*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [17] Akimov, O.O. (2014). Psykhologichni aspekty proiaviv koruptsii v derzhavnomu upravlinni [Psychological aspects of manifestations of corruption in public administration]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka, Public administration: theory and practice*, 1, 181-188 [in Ukrainian].
- [18] Artemenko, N.F. (2016). Osoblyvosti motyvatsii personalu u sferi derzhavnoi sluzhby [Peculiarities of personnel motivation in the field of public service]. *Kadrova polityka ta publiczna sluzhba, Personnel policy and public service*, 4-5(30-31), 37-47 [in Ukrainian].
- [19] Sydorenko, N.S. (2013). Strukturni komponenty profesiinoi kultury derzhavnykh sluzhbovtstv [Structural components of the professional culture of civil servants]. *Kadrova polityka ta publiczna sluzhba, Personnel policy and public service*, 1(1), 37-47 [in Ukrainian].
- [20] Kisil, R., (2013). Profesiina deformatsiia ta moralno-psykhologichna reaksiohizatsiia sluzhbovoi osoby yak formy mikrosotsialnykh naslidkiv koruptsii: deontologichniy analiz [Professional deformation and moral-psychological reaxiologization of an official as a form of microsocioal consequences of corruption: deontological analysis]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 153-163 [in Ukrainian].
- [21] Kisil, Z.R. (2011). Pravovi ta psykhologichni zasady zapobihannia profesiinii deformatsii pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy [Legal and psychological principles of prevention of professional deformation of employees of internal affairs bodies of Ukraine]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [22] Shostko, O.Yu. (2014). Kryminolohichna kharakterystyka koruptsiinoi zlochnynosti v Ukraini [Criminological characteristics of corruption crime in Ukraine]. *Pytannia borotby zi zlochnynistiu, The issue of fighting crime*, 28, 69-78. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [23] Fiřar, M., Krĉál, O., Stanĉk, R., & řpalek, J. (2020). Committed to Reciprocate on a Bribe or Blow the Whistle: The Effects of Periodical Staff-Rotation in Public Administration. *Public Performance & Management*, 44(2), 404-424. DOI: <https://doi.org/10.1080/15309576.2020.1812410>.

- [24] Dávid-Barrett, E., & Fazekas, M. (2020). Grand corruption and government change: an analysis of partisan favoritism in public procurement. *Eur J Crim Policy Res*, 26, 411-430. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10610-019-09416-4>.
- [25] Fisman, R. & Golden, M.A. (2017). *Corruption: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/327202630>. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-4932.12432>.
- [26] Maitus, V.Iu. (2003). *Korruptsiia: Ekonomicheskii i informatsionnyi analiz [Corruption: Economic and informational analysis]*. Kiev: Nora-print [in Russian].
- [27] Gavrilov, M.V. (2006). *Modelirovanie v antikorrupcionnoy politike [Modeling in anti-corruption policy]. Pravovedenie, Jurisprudence*, 2, 74-85 [in Russian].
- [28] Rose-Akkerman, S. (2004). *Koruptsiia ta uriaduvannia: prychny, naslidky ta zminy [Corruption and Government Causes, Consequences, and Reform]*. (S. Kokiziuk, R. Tkachuk, Trans). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- [29] Shchegortsova, V.M. (2008). Motyvatsiia yak zasib podolannia koruptsii v orhanakh derzhavnoho upravlinnia Ukrainy [Motivation as a means of overcoming corruption in the state administration bodies of Ukraine]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia, Personnel policy and public service*, 14/15, 441-450 [in Ukrainian].
- [30] Latov, Iu.V. (2013). Zarubezhnyy opyt protivodeystviia koruptsii v politsii [Foreign experience in combating corruption in the police]. *Terra Economicus*, 2(11), 16-24 [in Russian].
- [31] Bálint, Madlovics, & Bálint, Magyar. (2020). Post-communist predation: modeling reiderstvo practices in contemporary predatory states. *Public Choice*, 187, 247-273, DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-019-00772-7>.
- [32] *Pryrivniaty koruptsiu do derzhavnoi zrady, koruptsioneriv do zradnykiv batkivshchyny (No. 22/106670-ep) [Equate corruption with treason, corrupt people with traitors to the motherland (No. 22/106670-ep)]*. (2020). *Ofitsiine Internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy, The website of Official online representation of the President of Ukraine*. Retrieved from <https://petition.president.gov.ua/petition/106670> [in Ukrainian].
- [33] *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]*. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Без прогресу – Україна в індексі сприйняття корупції-2021. *Transparency International Ukraine*. 2022. URL: <https://ti-ukraine.org/news/bez-progresu-rezultat-ukrayiny-v-indeksi-spryinyattya-koruptsiyi-2021>.
- [2] Corruption Perceptions Index. *Transparency International Ukraine*. 2020. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/ukr>.
- [3] Шепітько В. Ю., Журавель В. А. Розслідування злочинів корупційної спрямованості : наук.-практ. посіб. Харків : Харків юрид., 2013. 220 с.
- [4] Журавель В. А. Криміналістичні методи: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостіль, 2012. 304 с.
- [5] Побережний В. В. Сутність та причини корупції в системі органів державної влади. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pvvodv.pdf>.
- [6] Мусієнко А. Про причини корупції або корупціогенні фактори. 2019. URL: <https://kr.dsp.gov.ua/index.php/4696-%20ko17-09-19>.
- [7] Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с.
- [8] Зелинский А. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев, 1999. 240 с.
- [9] Кримінологія : підручник / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
- [10] Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
- [11] Мартиненко В. О. Кримінологічна характеристика особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (102). С. 99–110. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/2272>.
- [12] Трепак В. М. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 444 с.
- [13] Moore C. Psychological processes in organizational corruption. *Psychological Perspectives on Ethical Behavior and Decision Making*. 2009. P. 35–71. URL: https://www.researchgate.net/publication/290858988_Psychological_perspectives_on_corruption.
- [14] Fišar M., Krčál O., Staněk R., Špalek J. Committed to Reciprocate on a Bribe or Blow the Whistle: The Effects of Periodical Staff-Rotation in Public Administration. *Public Performance & Management*. 2021. Vol. 44. Issue 2. P. 404–424. DOI: <https://doi.org/10.1080/15309576.2020.1812410>.
- [15] Dávid-Barrett E., & Fazekas M. Grand corruption and government change: an analysis of partisan favoritism in public procurement. *Eur J Crim Policy Res*. 2020. No. 26. P. 411–430. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10610-019-09416-4>.
- [16] Fisman R., Golden M. A. *Corruption: What Everyone Needs to Know*. New York : Oxford University Press, 2017. URL: <https://www.researchgate.net/publication/327202630>. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-4932.12432>.
- [17] Роуз-Аккерман С. Корупція та урядування: причини, наслідки та зміни / пер. С. Кокізіук, Р. Ткачук. Київ : К.І.С., 2004. 296 с.
- [18] Bálint Madlovics, Bálint Magyar. Post-communist predation: modeling reiderstvo practices in contemporary predatory states. *Public Choice*. 2020. No. 187. P. 247–273. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-019-00772-7>.
- [19] Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
- [20] Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Паливода А. В., 2006. 264 с.

- [21] Кудерміна О. І., Казміренко Л. І., Андросюк В. Г., Фодчук А. Б. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування : навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.
- [22] Акімов О. О. Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 181–188.
- [23] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [24] Артеменко Н. Ф. Особливості мотивації персоналу у сфері державної служби. *Кадрова політика та публічна служба*. 2016. № 4–5 (30–31). С. 37–47.
- [25] Сидоренко Н. С. Структурні компоненти професійної культури державних службовців. *Кадрова політика та публічна служба*. 2013. № 1 (1). С. 84–91.
- [26] Кісіль Р. Професійна деформація та морально-психологічна реакціологізація службової особи як форми мікросоціальних наслідків корупції: деонтологічний аналіз. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 153–163.
- [27] Кісіль З. Р. Правові та психологічні засади запобігання професійній деформації працівників органів внутрішніх справ України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2011. 522 с.
- [28] Шостко О. Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 69–78.
- [29] Мейтус В. Ю. Коррупция: Экономический и информационный анализ. Киев : Нора-принт, 2003. 257 с.
- [30] Гаврилов М. В. Моделирование в антикоррупционной политике. *Правоведение*. 2006. № 2. С. 74–85.
- [31] Щегорцова В. М. Мотивація як засіб подолання корупції в органах державного управління України. *Ефективність державного управління*. 2008. Вип. 14/15. С. 441–450.
- [32] Латов Ю. В. Зарубежный опыт противодействия коррупции в полиции. *Terra Economicus*. 2013. № 2. Т. 11. С. 16–24.
- [33] Прирівняти корупцію до державної зради, корупціонерів до зрадників батьківщини (№ 22/106670-ен). *Офіційне Інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/106670>.

Стаття надійшла до редколегії 02.09.2022

Shmitko V. – Postgraduate Student of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2876-7636>

Criminalistic and Psychological Signs Person of the Offender-State Servant, who Commits Corruption Criminal Offenses Related to Obtaining Unlawful Benefits

The **purpose** of the article is research criminalistic and psychological signs person of the offender-state servant, who commits corruption criminal offenses related to obtaining unlawful benefits. The **methodological basis** of the study is a dialectical-materialist method that helped to understand the object of study in the context of combining the needs of science and practical activities of law enforcement agencies; methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction), which made it possible to consider in more detail criminalistic and psychological signs person of the offender-state servant, who commits corruption criminal offenses related to obtaining unlawful benefits. In addition to the above-mentioned general scientific methods, special legal methods were also used in the research: comparative legal – during the analysis of legislation, scientific categories, definitions and approaches; historical and legal – to highlight the content of basic concepts based on scientific views and provisions of current legislation; method of system analysis – for a comprehensive generalization of criminalistic and psychological signs of the indicated person of the offender-state servant. At the same time, the research was carried out on the basis of the study and analysis of the scientific works of both Ukrainian and foreign scientists in the sciences of the criminal cycle and legal psychology. The **scientific novelty** of the work consists in highlighting the systemic relationship criminalistic and psychological signs person of the offender-state servant, who commits corruption criminal offenses related to obtaining unlawful benefits. The need to take into account during the criminalistic research of such an offender-public servant her individual and psychological characteristics is substantiated, which affect the formation of the goal, motive, motivation, etc. as prerequisites for successful detection, prevention, documentation, investigation of this category of crimes. **Conclusions.** One of the effective tools that can strategically provide positive scientific and applied results in combating corruption in Ukraine is a thorough research of criminalistic and psychological signs person of the offender-corruptor (including state servant), who commits corruption criminal offenses, in particular, related to obtaining unlawful benefits. This will provide an opportunity to identify the factors of the genesis of such an offender-state servant, establish determinations and the entire mechanism of criminal behavior, gather sufficient evidence to prosecute and convict the guilty person, on the basis of which the tasks of detection, prevention, high-quality documentation and successful investigation of the specified crimes can be achieved, as well as prevention of the commission of this category of crimes.

Keywords: corruption; official; undue advantage; psychological characteristics; civil servant; criminal offence.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.99

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.106>

Романенко О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення навичок медіації правоохоронців, що пов'язано із сучасними тенденціями євроінтеграційних процесів в Україні. **Мета** дослідження полягає у визначенні шляхів формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців. **Методологію** аналізу проблеми становила загальна теорія професійної діяльності та соціально-психологічна теорія спілкування, що ґрунтується як на диференціації, так й інтеграції наявних знань у різних галузях. На цій основі визначено сутність медіації як технології альтернативного врегулювання суперечок за участю третьої неупередженої, не зацікавленої в цьому конфлікті сторони – медіатора. **Результати дослідження.** Визначено сутність поняття медіації, її види й специфіку застосування в правоохоронній діяльності. Окреслено напрями та методи формування навичок медіації в процесі професійної підготовки правоохоронців. Описано змістову структуру навчальної дисципліни «Медіація в правоохоронній діяльності» з урахуванням специфіки відповідної сфери: у ювенальній превенції, патрулюванні масових заходів, переговорній діяльності. Обґрунтовано необхідність застосування кейс-методу та ділової гри в процесі моделювання ситуацій професійної взаємодії. Визначено, що професіоналізм медіатора слугує важливою, але не єдиною умовою для отримання позитивного результату в цьому процесі. Компетентність і досвід можуть і повинні доповнюватися (залежно від ситуації) такими неформалізованими чинниками, як лідерство, авторитетність, володіння механізмами соціально-психологічного впливу. **Наукова новизна** статті полягає в систематизації знань про загальну природу медіації, а також висвітленні її специфіки в правоохоронній діяльності. **Практична значущість** представлена визначенням практичних методів формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки.

Ключові слова: правоохоронна діяльність; медіація; спілкування; конфлікт; ювенальна превенція; масовидна поведінка; переговорна діяльність.

Вступ

Правоохоронна діяльність як вид діяльності в особливих умовах означена підвищеними вимогами до професіоналізму й компетентності працівників. Це набуває особливого значення як у контексті євроінтеграційних процесів, так і в ситуації воєнного стану в Україні. Комунікативна компетентність слугує однією з провідних ланок професійної придатності правоохоронця, оскільки ця професія належить до типу професій «людина – людина». Підвищення престижу професії працівника поліції залежить від належного рівня навичок соціальної взаємодії. У процесі спілкування з різними верствами населення та конструктивного вирішення конфлікту поліцейському можуть знадобитися знання з практичної психології, конфліктології, психопатології, соціології. Запорукою професійно-психологічної готовності до цього виду діяльності є потреба у визначенні шляхів формування навичок медіації на етапі професійної підготовки.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні шляхів формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців. Відповідно до мети окреслено завдання дослідження: 1) визначення сутності поняття медіації; 2) обґрунтування змістової

структури навчальної дисципліни «Медіація в правоохоронній діяльності»; 3) представлення методів формування навичок медіації в процесі професійної підготовки правоохоронців.

Виклад основного матеріалу

Структура навчальної дисципліни «Медіація в правоохоронній діяльності» складається з таких тем:

1. Медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян.
2. Застосування процедури медіації в ювенальній превенції.
3. Особливості медіації під час проведення масових заходів.
4. Медіація в переговорній діяльності.

У межах першої теми курсанти знайомляться з поняттям медіації та розглядають його в контексті більш широких понять «спілкування» та «конфлікти». Медіація (лат. *mediare* – бути посередником) – це одна з технологій альтернативного врегулювання суперечок (англ. *alternative dispute resolution, ADR*) за участю третьої нейтральної, неупередженої, не зацікавленої в цьому конфлікті сторони – медіатора, який допомагає сторонам виробити певну угоду у суперечці. Причому сторони повністю контролюють процес ухвалення рішення з врегулювання суперечки та умови її

вирішення. Розглядаються різні види медіації: 1) медіація, орієнтована на розв'язання проблем; 2) трансформативна медіація; 3) нарративна медіація; 4) медіація, заснована на розумінні; 5) відновна медіація; 6) оцінна медіація.

Сутність поняття медіації доцільно розглядати в контексті більш широкого поняття «спілкування» як встановлення та розвитку контактів між людьми, що зумовлені їхньою потребою в спільній діяльності. Спілкування містить у собі такі аспекти: обмін інформацією між суб'єктами діяльності, співробітниками в групах і організаціях, а також між колективами; вироблення спільної стратегії діяльності; сприйняття та розуміння людьми одне одного в процесі виконання спільної діяльності. Спілкування завжди підпорядковане практичній реалізації уявної моделі якоїсь взаємодії як засобу досягнення мети.

Невід'ємною частиною спілкування в житті людини є конфлікти. У зв'язку з цим постає потреба у створенні умов для вирішення спорів, захисті прав та інтересів громадян, які охороняються законом. Вітчизняний і міжнародний досвід засвідчує, що запровадження альтернативних методів врегулювання спорів поряд із системою правосуддя є найефективнішою передумовою вирішення правових конфліктів. Уміння вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом є дуже важливим для суспільства, для миротворення. Основою миротворення, вирішення конфлікту є діалог, а ефективним інструментом захисту прав та інтересів громадян – медіація.

Таким чином, на початковому етапі вивчення навчальної дисципліни обґрунтовується необхідність формування навичок медіації у правоохоронців, що є необхідною складовою комунікативної компетентності. У процесі проведення семінарських занять обговорюються наукові дослідження вітчизняних учених, присвячених формуванню комунікативної компетентності працівників правоохоронних органів (В. Андросюк, В. Барко, А. Лігоцький, Л. Мороз, В. Синьов, С. Яковенко та ін.). Особлива увага приділяється різним аспектам формування комунікативної компетентності поліцейських на етапі професійної підготовки, а саме: методологічним підходам до проведення тренінгів [1]; вивченню запитів курсантів під час побудови траєкторії індивідуального навчання [2]; психологічним бар'єрам, які можуть виникати в освітньому процесі [3]; значенню коригуючого впливу навчання на професійно важливі якості поліцейських [4]; ролі викладача в освітньому процесі [5; 6]; напрямом післядипломної освіти поліцейських як чинника їхнього професійного розвитку [7].

На практичних заняттях відбувається ознайомлення курсантів з різними стратегіями поведінки в конфліктних ситуаціях: конкуренції, ухилення, пристосування, компромісу, співробітництва.

Обговорюються чинники, які визначають оптимальний вибір стратегії: 1) оцінка співвідношення влади; 2) визначення пріоритетів сторін; 3) усвідомлення реальних проблем та інтересів; 4) передбачення варіантів реакції; 5) можливість поєднання стратегій.

У професійній діяльності правоохоронця становить інтерес визначення кола протиправних діянь, вирішення яких може здійснюватись у порядку медіації. Основою для цього визначення є та обставина, що ці діяння за своїм характером і змістом переважно перебувають у площині міжособових конфліктів, а саме: дрібні побутові міжособові конфлікти, зокрема сімейні; конфлікти, що пов'язані з цивільними та іншими приватно-правовими стосунками, такими як договір позики, надання послуг тощо.

Наступна тема «Застосування процедури медіації в ювенальній превенції» розпочинається з визначення основних функцій цього підрозділу: правозастосовної, організаційної, правоохоронної, виховної. Відзначається, що особливе значення належить виховній функції, яка спрямована на підвищення рівня правосвідомості, формування правової культури та соціально адаптивної поведінки молоді, сприяє профілактиці протиправних діянь. Виховна функція ґрунтується на розумінні працівником ювенальної превенції чинників і передумов скоєння правопорушень, а також визначенні найбільш ефективних засобів впливу на неповнолітніх.

На семінарських заняттях за цією темою обговорюється різноманіття чинників і виявів, якими означена девіантна поведінка сучасних підлітків. Перенасиченість інформацією та доступність багатьох видів розваг нерідко призводить до пошуку нових вражень на тлі нудьги як психічного стану особи, що може спонукати її до деструктивних дій. Розповсюдженість комп'ютерних технологій не лише сприяє поширенню кіберагресії в Інтернет-мережі, а й чинить тривалий негативний вплив на психічний стан підлітків як однієї з найбільш активних категорій цифрових користувачів [10–12].

Для правоохоронців становить інтерес збільшення «фонових» виявів правопорушень, які супроводжуються різними формами адиктивної поведінки дають змогу встановити зв'язок між адиктивною поведінкою та факторами кримінологічного ризику. Класифіковано напрями адиктивного впливу на рішення вчинити злочин. З метою диференціації запобіжного впливу виокремлено та проведено кримінологічний аналіз чотирьох типів осіб з антисоціальною спрямованістю діяльності, яким притаманні різні моделі адиктивної поведінки із факторами кримінологічного ризику: 1) адикт, що вчиняє корисливі ненасильницькі злочини проти власності з метою задоволення адиктивних потреб; 2) адикт, що вчиняє насильницькі або корисливо-

насильницькі злочини зазвичай має суттєві деформації психічного стану, сформовані під впливом адикції; 3) адикт, що є представником субкультури, де ризикована поведінка та вчинення дрібних корисливих або корисливо-насильницьких злочинів є нормою; 4) адикт, який поки що не має фінансових проблем, але завдяки втраті самоконтролю внаслідок дії адиктивного агента, з корисливих спонукань стає частиною системи поширення певного способу адиктивного проведення часу іншими особами [11]. Визначено основні шляхи запобігання злочинності залежних осіб, а також форми можливої корекції їхньої поведінки з урахуванням різних ступенів адиктивного впливу [12].

На практичних заняттях за цією темою застосовується метод кейсів, який передбачає визначення передумов схильності до правопорушень залежно від типології соціально дезадаптованих підлітків та на цій основі – вибір оптимальної стратегії медіації. Спочатку курсантам пропонуються фабульні завдання, згодом вони мають презентувати власний кейс з визначенням причин девіантної поведінки. Розглядаються такі групи підлітків: підлітки з педагогічною занедбаністю; підлітки з особливостями розвитку психіки (емоційна нестійкість, синдром гіперактивності, наслідки мінімальної мозкової дисфункції); підлітки, у яких опір батькам і педагогам обумовлений неправильними виховними впливами дорослих; підлітки із функціональними новоутвореннями особистості та схильністю до психопатизації, які становлять найбільш складну категорію щодо психолого-педагогічних впливів.

Встановлення категорії важких підлітків визначає не лише засоби впливу на них, а й напрями профілактики протиправної поведінки. Передусім це стосується створення передумов для здійснення правової соціалізації. Правова соціалізація активізується в підлітковому, а проходить пік свого становлення – у юнацькому віці (І. Бех, М. Єлізарова, І. Козубовська, В. Нікітєва, В. Оржеховська, Н. Ткачова, М. Фіцула та ін.). У формуванні та розвитку правової свідомості в цьому процесі беруть участь різні соціальні інститути, які поділяються на первинні та вторинні. Первинними інститутами правової соціалізації є сім'я, педагоги, однолітки, лідери молодіжних осередків тощо. Вторинними інститутами правової соціалізації є представники адміністрації школи та за потреби – працівники ювенальної превенції. Інститути соціалізації слугують різновидами особливих соціальних зв'язків, що забезпечують цілісність взаємодії особи та суспільства, сукупності моральних і правових стандартів поведінки.

Одночасно зі здійсненням правової соціалізації має здійснюватися превентивна робота щодо асоціалізації, тобто засвоєння особистістю таких норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів

поведінки, які спричиняють деформацію суспільних зв'язків, дисгармонію людини та суспільства. Окремим напрямом, що потребує подальшого опрацювання, є протидія булінгу в шкільному колективі.

Вчені одноставно констатують провідну роль психопрофілактичних заходів у системі протидії протиправній поведінці. Наразі найбільше поширення одержали дві моделі психопрофілактичних навчальних програм для молоді: програми досягнення соціально-психологічної компетентності й програми навчання життєвим навичкам. Пріоритетна мета перших (більше розповсюджені в Європі) – виробити в юнаків навички ефективного спілкування, другий (США) – відповідального прийняття рішень. Проте поза залежністю від пріоритету тієї або іншої мети будь-якої програми включають три типові завдання. Обов'язкова спрямованість усіх програм – це розвиток соціальної та особистісної компетентностей; вироблення навичок самозахисту; запобігання виникненню девіантної поведінки. Виконання першого комплексного завдання забезпечує навчання навичкам ефективного спілкування, критичного мислення, прийняття відповідальних рішень, вироблення адекватної самооцінки. Друге завдання реалізується через навчання вмінню уникати невинного даного ризику, робити правильний, здоровий вибір. Третє завдання вирішується за допомогою формування навичок регуляції емоцій, уникнення стресів, конструктивного вирішення конфліктів.

Ефективна психологічна профілактика має низку ознак. Перший – її універсальність. У разі вузькоспрямованого впливу, що попереджає лише адиктивну поведінку, обумовлену різноманітними факторами ризику, «напруга» знайде інший вихід. Девіантна поведінка може набути не адиктивної форми, а, наприклад, суїцидальної. Психологічна імунізація повинна попереджати девіантну поведінку загалом, у всіх її виявах.

Друга обов'язкова ознака ефективної психологічної профілактики – її конструктивний характер, що сприяє формуванню здорової особистості. Тут вирішуються такі завдання, як моральний розвиток особистості, структурування ціннісної сфери, розвиток комунікативних і лідерських якостей, усунення егоїстичних та агресивних установок.

Третя важлива ознака – випереджальний характер впливу. Створення стійких бажаних установок є можливим лише до засвоєння різних форм деструктивної поведінки, доки негативні якості особистості не закріпилися як провідні. Спроби формування таких утворень у більш пізній термін будуть менш продуктивними, оскільки в цьому випадку необхідно буде перебудовувати вже сформовані стереотипи.

Важливою умовою ефективної психопрофілактики протиправної поведінки підлітків є організація медіації в роботі працівників

ювенальної превенції. Водночас існують певні труднощі її реалізації. Так, О. Безпалова визначає проблемні моменти, що перешкоджають запровадженню функціонування програми медіації: 1) низька обізнаність населення щодо можливостей позасудового та досудового врегулювання конфліктних ситуацій; 2) відсутність єдиного нормативно-правового акта, положення якого б регламентували процедурні питання медіації, зокрема особливості застосування працівниками поліції медіаційних технологій для врегулювання конфліктних ситуацій; 3) суперечливість окремих положень національного законодавства, що не дозволяє на належному рівні проводити медіацію як дієвий засіб профілактики випадків домашнього насильства [13]. Упровадження медіації в діяльність органів поліції як ефективного та перспективного способу вирішення конфліктів, протидії насильству та булінгу орієнтоване на проведення продуктивної комунікації, недопущення виникнення та розвитку конфліктів у дитячому середовищі. Результати аналізу Програми використання трирівневої моделі профілактики правопорушень серед неповнолітніх засвідчують три її рівні:

– первинний, коли превентивні заходи поширюються на молодь загалом;

– вторинний, під час якого діти навчаються самостійно розв'язувати конфлікти шляхом медіації, отримують практичні знання та допомогу;

– третинний, спрямований на роботу зі специфічними видами девіантної поведінки, яка не відповідає загальноприйнятим нормам.

У межах першого рівня поліцейські ювенальної превенції проводять загальнопрофілактичну роботу у вигляді тренінгів, лекцій, відвідування сімей, що потрапили в складні життєві обставини. На другому рівні до профілактичних заходів, що застосовуються ювенальними поліцейськими, долучаються діти, які самостійно, без втручання дорослих, намагаються вирішити конфлікти на ранніх стадіях (зрозумілою мовою пояснюють учасникам конфлікту наслідки порушення норм законодавства та відчуття особи, яку скривдили), працюють над формуванням безпечного середовища в навчальних закладах. Результатом проведення подібних заходів має стати усвідомлення кривдником своєї помилки та зміна поведінки в майбутньому (формування соціально прийнятної поведінки). На третьому рівні передбачено створення Координаційної ради з представників поліції та місцевої влади, міськрайонних відділів з питань пробації та служб у правах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також навчальних закладів, установ та організацій області, громадськості. До компетенції цієї Ради буде належати вжиття заходів індивідуальної профілактики поведінки осіб зі специфічними видами девіантної поведінки. Значні можливості для цього надає психологічна служба освіти, що

відповідає принципу комплексності в діяльності працівника ювенальної превенції, який має використовувати педагогічні характеристики, бути інформованим щодо тактики лікувальних заходів у випадках алко- та наркозалежності, напрямків соціальної реабілітації, оскільки ці аспекти безпосередньо впливають на психічний стан особи з девіантною поведінкою. Загальна модель психокорекції передбачає нормалізацію соціального середовища підлітка, активне залучення до психопрофілактичних заходів членів його сім'ї.

Наступна тема навчальної дисципліни – «Особливості медіації під час проведення масових заходів». У межах її опанування розглядають основні види масовидної поведінки, психологічні особливості натовпу. Обговорюються дії патрульної поліції під час вирішення конфліктних ситуацій з учасниками масових акцій. Відповідно до п. 10 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», патрульний поліції вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських і річкових портах, інших публічних місцях. Під час проведення мирного зібрання патрульні наряди зобов'язані: знати й виконувати поставлені завдання; виявляти виняткову передбачливість та витримку під час несення служби, у різних ситуаціях діяти спокійно та впевнено, особливо під час забезпечення публічної безпеки й порядку; знаходитись у зазначеному місці та без спеціального дозволу не залишати довірену ділянку служби; виводити з місця проведення зібрання осіб, які перебувають у стані сп'яніння, та інших правопорушників; у разі виявлення обставин, які ускладнюють проведення заходу або забезпечення публічного порядку, терміново доповісти керівнику, відповідальному за стан охорони безпеки та порядку; у разі проведення зібрання з недотриманням вимог чинного законодавства інформувати про початок, кількість учасників та обставини проведення цього заходу оперативного чергового територіального органу поліції.

Причому актуалізуються етичні засади професійної діяльності представника правоохоронних органів: під час виконання своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, неупереджено, з почуттям поваги до їх людської гідності, не допускаючи жодних виявів дискримінації на ґрунті статті, раси, віку, мови, релігії, національності, громадянства, соціального походження, освіти, матеріального стану, політичних та інших переконань, про що зазначається в Етичному кодексі працівника ОВС України.

Визначаються алгоритми спілкування з громадянами та з колегами під час масових заходів. У процесі проведення практичних занять шляхом проведення ділової гри за цією темою

моделюються ситуації, що дають змогу відпрацювати тактику вирішення конфліктних ситуацій з учасниками масових акцій на основі поетапного управління конфліктів за таким алгоритмом: 1. Визначення учасників конфлікту. 2. Формулювання проблеми, тобто основного протиріччя, що є базою конфлікту. 3. Вивчення та визначення поліцейським мотивів опонентів. 4. Розроблення варіантів виходу з конфлікту (не одного, а декількох варіантів), прогнозування можливих бажань протилежних сторін. 5. Ознайомлення опонентів з варіантами рішення. 6. Прийняття компромісного рішення. 7. Реалізація прийнятного рішення. 8. Аналіз та оцінка ефективності виходу з конфлікту.

Наступна тема «Медіація у переговорній діяльності» є узагальнюючою, оскільки передбачає визначення різних ситуацій у професійній діяльності, де проводиться переговорна діяльність: вирішення побутових конфліктів, перемовини з особою, що має суїцидальні наміри, тощо. Ці ситуації вимагають від правоохоронців спеціальних навичок. Правомірність і своєчасність створення інституту медіаторів у правоохоронних органах демонструють об'єктивну зацікавленість співробітників поліції в оволодінні навичками медіації, що сприяє активізації професійних основ цієї діяльності. У процесі навчальних занять курсанти теоретично та практично опрацьовують відомі методики управління переговорним процесом: «уникнення» ескалації, «відкладання» конфліктного рішення проблеми, арбітражу, стимуляції консенсусу.

Слід зазначити, що професіоналізм медіатора є важливою, але не єдиною умовою для отримання позитивного результату в переговорному процесі. Компетентність і досвід можуть та повинні доповнюватися (залежно від ситуації) такими неформалізованими чинниками, як лідерство, авторитетність, володіння механізмами соціально-психологічного впливу тощо. За умови взаємодії цих чинників ефект від зусиль медіатора суттєво посилюється.

Наукова новизна

Розширено та поглиблено наукові уявлення про загальну природу медіації, висвітлено її специфіку в правоохоронній діяльності. Описано змістову структуру навчальної дисципліни «Медіація в правоохоронній діяльності» з урахуванням специфіки відповідної сфери: у ювенальній превенції, патрулюванні масових заходів, переговорній діяльності. Обґрунтовано необхідність застосування кейс-методу та ділової гри в процесі моделювання ситуацій професійної взаємодії.

Висновки

Одним із найголовніших обов'язків сучасної демократичної держави є забезпечення захисту та безпеки кожного члена суспільства, його прав і свобод. Уміння вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом є особливо важливим для суспільства, для миротворення. Основою миротворення, вирішення конфлікту є діалог, а ефективним інструментом захисту прав та інтересів громадян – медіація. Передумовою професійно-психологічної готовності до цього виду діяльності є потреба у визначенні шляхів формування навичок медіації на етапі професійної підготовки. Окреслено напрями та методи формування навичок медіації в процесі професійної підготовки правоохоронців. Змістова структура навчальної дисципліни «Медіація в правоохоронній діяльності» передбачає врахування специфіки відповідної сфери: у ювенальній превенції, патрулюванні масових заходів, переговорній діяльності. Обґрунтовано необхідність застосування кейс-методу та ділової гри в процесі моделювання ситуацій професійної взаємодії. Визначено, що професіоналізм медіатора є важливою, але не єдиною умовою для отримання позитивного результату в цьому процесі. Компетентність і досвід можуть і повинні доповнюватися (залежно від ситуації) такими неформалізованими чинниками, як лідерство, авторитетність, володіння механізмами соціально-психологічного впливу.

REFERENCES

- [1] Bondarenko, V., Danylchenko, V., Khudiakova, N., & Krymets, O. (2019). Methodological approaches to professional training of future patrol officer. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*, 2, 80-88. DOI: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- [2] Dumko, N.V. (2021). Vrakhuvannya osobystisnykh zapytiv kursantiv politsii na pobudovu vlasnoi traektorii navchannia [Taking into account the personal requests of police cadets to build their own learning trajectory]. *Naukovi zapysky, Scientific notes*, 145, 54-62. DOI: 10.31392/nz-npu-145.2019.06 [in Ukrainian].
- [3] Hirniak, A., & Vasylykiv, O. (2019). Psykholohichni bariery u vzaiemodii vykladacha y studentiv ta shliakhy yikh efektyvnoho podolannia [Psychological barriers in teacher-student interaction and ways to overcome them effectively]. *Psychological Prospects Journal*, 33, 79-90. DOI: 10.29038/2227-1376-2019-33-79-90 [in Ukrainian].
- [4] Nykyforova, O. (2020). Doslidzhennia koryhuiuchoho vplyvu navchannia na profesiino vazhlyvi yakosti politseiskyykh [Research on the corrective effect of training on professionally important qualities of police officers]. *Naukove zabezpechennia tekhnolohichnoho prohresu XXI storichchia, Scientific support of technological progress of the XXI century*, 4, 23-25. DOI: 10.36074/01.05.2020.v4.05 [in Ukrainian].

- [5] Smerechak, L. (2018). Osoblyvosti pedahohichnoi diialnosti vykladacha vyshchoi shkoly [Features of pedagogical activity of the teacher of higher school]. *Molod i Rynok, Youth and the Market*, 11(166), 125-129. DOI: 10.24919/2308-4634.2018.152275 [in Ukrainian].
- [6] Yanytska, O.Yu. (2019). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia avtorytetu vykladacha [Psychological and pedagogical aspects of the formation of the teacher's authority]. *Psykhohiia: Realnist i Perspektyvy, Psychology: Reality and Perspectives*, 10, 178-182. DOI: 10.35619/prap_rv.vi10.113 [in Ukrainian].
- [7] Zakharchenko, O. (2020). Rol ta znachennia pisliadyplomnoi osvity politseyskykh u pidvyshchenni yikhnoho profesiinoho rivnia [The role and importance of postgraduate education of police officers in improving their professional level]. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6, 138-142. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.6.24 [in Ukrainian].
- [8] Wachs, S., & Wright, M. (2018). Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9). DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph15092030>.
- [9] Wright, M., & Wachs, S. (2020). Adolescents' Cyber Victimization: The Influence of Technologies, Gender, and Gender Stereotype Traits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(4). DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph17041293>.
- [10] Soldatova, G.U., Rasskazova, E.I., & Chigarkova, S.V. (2020). Vidy kiberagressii: opyt podrostkov i molodezhi [Types of Cyber Aggression: The Experience of Adolescents and Youth]. *Natsionalnyy psikhologicheskiiy zhurnal, National Psychological Journal*, 2(38), 3-20. DOI: <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0201> [in Russian].
- [11] Larchenko, M.O. (2020). Modeli zaleznoyi povedinky ta poviazani z nymy faktory kryminolohichnoho ryzyku [Patterns of addictive behavior and associated criminological risk factors]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, Legal scientific electronic journal*, 4, 256-259. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/6> [in Russian].
- [12] Svidovska, V. (2020). Adyktivna povedinka pidlitkiv yak problema naukovooho doslidzhennia [Addictive behavior of adolescents as a problem of scientific research]. *Visnik Lvivskoho universitetu, Bulletin of Lviv University*, 6, 108-114. DOI: <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-16> [in Ukrainian].
- [13] Bezpalova, O.I. (2019). Osoblyvosti vprovadzhennia praktyky mediatsii v diialnist orhaniv politsii schodo profilaktyky vypadkiv nasylstva u ditiachomu seredovyshchi [Peculiarities of the implementation of the practice of mediation in the activities of police bodies regarding the prevention of cases of violence in the children's environment]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 2, 21-25. DOI: 10.31733/2078-3566-2019-2-21-25 [in Ukrainian].
- [14] Klachko, V.M., Kostiuk, V.L., Lytvyn, V.V., & Fedorovska, N.V. (2016). Osoblyvosti spilkuvannia patrolnykh politsii z uchasnykamy masovykh aksii v konfliktnykh sytuatsiakh [Peculiarities of communication between police patrols and participants of mass actions in conflict situations]. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Bondarenko V., Danylchenko V., Khudiyakova N., Krymets, O. Methodological approaches to professional training of future patrol officers. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*. 2019. No. 2. P. 80–88. DOI: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- [2] Думко Н. В. Врахування особистісних запитів курсантів поліції на побудову власної траєкторії навчання. *Наукові записки*. 2021. № 145. С. 54–62. DOI: 10.31392/nz-npu-145.2019.06.
- [3] Гірняк А., Васильків О. Психологічні бар'єри у взаємодії викладача й студентів та шляхи їх ефективного подолання. *Psychological Prospects Journal*. 2019. № 33. С. 79–90. DOI: 10.29038/2227-1376-2019-33-79-90.
- [4] Никифорова О. Дослідження коригуючого впливу навчання на професійно важливі якості поліцейських. *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя*. 2020. Т. 4. С. 23–25. DOI: 10.36074/01.05.2020.v4.05.
- [5] Смеречак Л. Особливості педагогічної діяльності викладача вищої школи. *Молодь і ринок*. 2018. № 11 (166). С. 125–129. DOI: 10.24919/2308-4634.2018.152275.
- [6] Яницька О. Ю. Психолого-педагогічні аспекти формування авторитету викладача. *Психологія: Реальність і Перспективи*. 2019. № 10. С. 178–182. DOI: 10.35619/prap_rv.vi10.113.
- [7] Захарченко О. Роль та значення післядипломної освіти поліцейських у підвищенні їхнього професійного рівня. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 6. С. 138–142. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.6.24.
- [8] Wachs S., Wright M. Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2018. No. 15 (9). DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph15092030>
- [9] Wright M., Wachs S. Adolescents' Cyber Victimization: The Influence of Technologies, Gender, and Gender Stereotype Traits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. No. 17 (4). DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph17041293>
- [10] Солдатова Г. У., Рассказова Е. И., Чигарькова С. В. Виды киберагрессии: опыт подростков и молодежи. *Национальный психологический журнал*. 2020. № 2 (38). С. 3–20. DOI: <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0201>.
- [11] Ларченко М. О. Моделі залежної поведінки та пов'язані з ними фактори кримінологічного ризику. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2020. С. 256–259. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/62>.

- [12] Свідовська В. Адиктивна поведінка підлітків як проблема наукового дослідження. *Вісник Львівського університету*. 2020. Вип. 6. С. 108–114. (Серія «Психологічні науки»). DOI: <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-16>.
- [13] Безпалова О. І. Особливості впровадження практики медіації в діяльність органів поліції щодо профілактики випадків насильства у дитячому середовищі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 21–25. DOI: 10.31733/2078-3566-2019-2-21-25.
- [14] Клачко В. М., Костюк В. Л., Литвин В. В., Федоровська Н. В. Особливості спілкування патрульних поліції з учасниками масових акцій в конфліктних ситуаціях : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 48 с.

Стаття надійшла до редколегії 13.09.2022

Romanenko O. – Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Formation of Mediation Skills in Future Law Enforcement Officers

*The **relevance** of the study is due to the need to improve the mediation skills of law enforcement officers, which is due to the current trends of European integration processes in Ukraine. The **purpose** of the study is to determine the ways of formation of mediation skills in future law enforcement officers. The **methodology** of problem analysis consisted of the general theory of professional activity and the socio-psychological theory of communication, which is based on both differentiation and integration of existing knowledge in various fields. On this basis, the essence of mediation is determined, as a technology of alternative settlement of disputes with the participation of an impartial third party, not interested in this conflict – a mediator. **Research results.** The essence of the concept of mediation, its types and specifics of application in law enforcement activities are defined. The directions and methods of formation of mediation skills in the process of professional training of law enforcement officers are outlined. The content structure of the educational discipline «Mediation in law enforcement activities» is described, taking into account the specifics of the relevant field: in juvenile prevention, patrolling mass events, negotiation activities. The need to use the case method and business game in the process of modeling situations of professional interaction is substantiated. It was determined that the mediator's professionalism is an important, but not the only, condition for obtaining a positive result in this process. Competence and experience can and should be supplemented (depending on the situation) by such non-formalized factors as leadership, authority, possession of mechanisms of socio-psychological influence, etc. The **scientific novelty** of the article lies in the systematization of knowledge about the general nature of mediation, as well as highlighting its specifics in law enforcement activities. The **practical significance** is represented by the definition of practical methods of formation of mediation skills in future law enforcement officers in the process of professional training.*

Keywords: law enforcement activity; mediation; communication; conflict; juvenile prevention; mass behavior; negotiation activity.

УДК 159.9:343.985]:343.132

doi: <https://doi.org/10.33270/03223102.113>

Чорноус Ю. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

Васюта Ю. В. – ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2954-0230>

Психологічна й організаційно-тактична характеристика діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень

Наукову статтю присвячено висвітленню актуальних питань, пов'язаних із діяльністю спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень. Виконуючи завдання міжнародного співробітництва, компетентні органи держав взаємодіють у різних формах, а кожна з них має свої особливості та спрямована на досягнення завдань кримінального провадження. Розглянуто вищу форму організації взаємодії компетентних органів держав під час розслідування кримінальних правопорушень, адже спільна слідча група проводить не лише окремі процесуальні дії, а й спеціальні тактичні операції для забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, які мають міжнародний характер. Метою статті є формування організаційно-тактичних і психологічних основ як взаємодоповнюючих елементів у діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень. Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Фундаментальним рівнем методології в юрисдикційному процесі є загальний діалектичний метод наукового пізнання правової дійсності. Визначальними методами наукового дослідження є група логічних методів (індукція та дедуція), термінологічний аналіз (визначення понятійного апарату проблематики), порівняльно-правовий (визначення діяльності спільних слідчих груп відповідно до міжнародного та національного законодавства), системно-структурний (зادля визначення організаційно-тактичних і психологічних особливостей діяльності спільних слідчих груп). Наукова новизна полягає у висвітленні організаційно-тактичних і психологічних засад діяльності спільних слідчих груп у процесі розслідування кримінальних правопорушень як форми міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні. Акцентовано на встановленні психологічного контакту між учасниками всередині групи (внутрішньоособистісний підхід), а також організації зовнішньої взаємодії з компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями та широким колом суб'єктів, залучених до кримінального провадження безпосередньо під час проведення слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій, розв'язанні інших завдань розслідування. Характеризовано організаційно-тактичну діяльність спільних слідчих груп і встановлено, що застосування тактичних прийомів і їх комплексів під час розслідування кримінальних правопорушень у поєднанні зі знаннями, навичками та вміннями науки психології є взаємодоповнюючими чинниками досягнення поставлених завдань. Висновки. Діяльність особливої форми міжнародного співробітництва – спільних слідчих груп – має важливе значення для ефективного розслідування кримінальних правопорушень міжнародного характеру. Важливо забезпечити ефективну взаємодію всередині спільної слідчої групи, а також зовнішню – під час виконання спільних завдань з правоохоронними, державними та іншими компетентними органами на державному й міжнародному рівнях. Застосування спільною слідчою групою тактичних прийомів і їх комплексів під час проведення процесуальних дій пов'язано з реалізацією психологічного впливу, а отже, сприятиме результативності проведеного розслідування на всіх рівнях взаємодії.

Ключові слова: міжнародне співробітництво; тактичний прийом; психологічний вплив; взаємодія; учасники; кримінальне провадження.

Вступ

Тенденції сучасної злочинності, яка набуває нових форм реалізації, зумовлюють необхідність створення ефективних міжнародних механізмів тісної співпраці між державами під час розслідування кримінальних правопорушень.

Нині недостатньо розкрито питання діяльності спільних слідчих груп як однієї з найскладніших форм міжнародного співробітництва. Застосування норм численних міжнародних договорів з питань діяльності спільних слідчих груп у національній і міжнародній правозастосовній практиці викликає

певні труднощі. У зв'язку з цим доцільно визначити засади взаємодії учасників спільних слідчих груп – як внутрішньої, так і зовнішньої (на державному та міжнародному рівнях). В умовах сьогодення реалізації ефективної співпраці на міжнародному рівні важливого значення набувають організаційно-тактичні та психологічні особливості діяльності спільних слідчих груп під час розслідування воєнних злочинів, які мають міжнародний характер, і є результатом повномасштабного вторгнення та збройної агресії РФ проти України.

Засади взаємодії правоохоронних органів під час розслідування кримінальних правопорушень,

зокрема в складі слідчих груп, досліджували О. П. Ващук, В. К. Весельський, Ю. М. Грошевий, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, М. А. Погорецький, Л. Д. Удалова, П. В. Цимбал, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та інші вчені. Однак інститут спільних слідчих груп є новою формою організації розслідування, а отже, проблематика є недослідженою.

Мета і завдання дослідження

Мета наукової статті полягає у висвітленні організаційно-тактичних і психологічних засад як взаємодоповнюючих складових у діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень. Досягнення поставленої мети передбачає виконання низки завдань: схарактеризувати основи психологічного контакту між учасниками спільної слідчої групи; сформувати організаційно-тактичні й психологічні засади діяльності спільних слідчих груп; виокремити засади взаємодії спільних слідчих груп з компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями та іншими учасниками, залученими до кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Традиційно в межах кримінального судачинства розглядають такі види слідчо-оперативних груп залежно від територіальної юрисдикції вчиненого кримінального правопорушення:

1) спеціалізована постійно діюча слідчо-оперативна група, створена для організації розслідування тяжких й особливо тяжких кримінальних правопорушень;

2) слідчо-оперативна група при Головному управлінні Національної поліції – для розслідування кримінальних правопорушень, учинених на території декількох районів області (міста);

3) міжрегіональна слідчо-оперативна група – для розслідування кримінальних правопорушень, учинених на території декількох областей (регіонів);

4) міжвідомча слідчо-оперативна група, яка складається зі слідчих різних органів досудового розслідування (наприклад, групи, що складаються зі слідчих прокуратури та слідчих Національної поліції України);

5) міжнародна спільна слідча група, яка є найвищою формою організації міжнародного співробітництва різних держав під час розслідування транскордонних кримінальних правопорушень [1, с. 48–49].

У межах зазначеного дослідження розглянемо найскладнішу форму взаємодії компетентних органів держав під час розслідування кримінальних правопорушень на міжнародному рівні – спільну слідчу групу.

Підстави, порядок утворення та засади діяльності спільних слідчих груп визначено в

міжнародному та національному законодавстві. Розглянемо положення Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 8 листопада 2001 року, де в ч. 1 ст. 20 зазначено, що «за взаємною згодою компетентні органи двох чи більше сторін можуть створити спільну слідчу групу з конкретною метою й на обмежений період, який може бути продовжений за взаємною згодою, для проведення кримінальних розслідувань на території однієї чи більше сторін, що створили групу» [2]. Спільну слідчу групу може бути створено в разі, коли: а) розслідування злочинів стороною вимагає проведення складних і комплексних слідчих заходів, пов'язаних з іншими сторонами; б) кілька сторін проводять розслідування злочинів, обставини яких вимагають ужиття скоординованих, погоджених дій на території відповідних сторін. З проханням про створення спільної слідчої групи може звернутися будь-яка заінтересована сторона. Група створюється в одній зі сторін, де будуть проводити розслідування [2].

У низці міжнародних договорів визначено засади створення та діяльності спільних слідчих груп й особливості виконання окремих завдань. Можна вести мову про сформовані міжнародні стандарти, які повинні бути відображені в національному законодавстві та правозастосовній практиці.

Відповідно до ч. 1 ст. 571 Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року, для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях декількох держав, або якщо порушуються інтереси цих держав, можуть створюватися спільні слідчі групи [3].

Окремі аспекти створення та діяльності спільних слідчих груп урегульовано підзаконними нормативно-правовими актами. В Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України від 6 липня 2017 року № 570 визначено: «Організація взаємодії слідчих підрозділів з органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову, судово-експертну діяльність, а також у межах компетенції з іншими правоохоронними органами, центральними органами виконавчої влади забезпечується шляхом: ...

2) створення для всебічного, повного й неупередженого дослідження обставин кримінального провадження слідчо-оперативних груп із включенням до їх складу працівників оперативних та інших підрозділів органів Національної поліції, а в разі необхідності – міжвідомчих слідчо-оперативних груп, а для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, вчинених на територіях декількох держав або якщо порушуються інтереси цих держав, – спільних слідчих груп» [4].

У межах тлумачення поняття спільної слідчої групи варто звернутися до практичного посібника, підготовленого експертами з питань діяльності спільних слідчих груп у країнах Європейського Союзу. Запропоновано визначення спільної слідчої групи як форми міжнародного співробітництва, що заснована на підставі угоди між компетентними органами, як судовими (суддями, прокурорами, слідчими суддями), так і правоохоронними, двох або більше держав, та утворена на обмежений термін, з певною метою для розслідування кримінальних правопорушень в одній або декількох задіяних державах [5, с. 7].

Задля забезпечення ефективної діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень учасникам такої групи варто узгодити завдання (цілі) розслідування; засоби обміну інформацією та доказами, використовуючи безпечні засоби зв'язку, наприклад, мережевий додаток безпечного обміну інформацією «SIENA», який доступний через Європол, спеціальну електронну пошту, наявну в Євроюсті; систему обміну великими файлами Європолу задля поширення великої кількості електронних даних; координацію слідчих заходів – модальність оперативних інструктажів; контактні зв'язки для спілкування всередині спільної слідчої групи; обставини, за яких діяльність групи буде припинена відповідно до положень законодавства; роль відряджених учасників (членів) – час і тривалість відрядження; матеріально-технічне забезпечення – робочу мову, житло, транспортні засоби, обладнання інформаційних технологій тощо; вимоги до розслідування кримінальних правопорушень – пояснення відповідних внутрішніх правил і визначення конкретних вимог, які можуть бути релевантними, з огляду на тактичні операції спільної слідчої групи під час розслідування кримінальних правопорушень; фінансову підтримку – можливість подавати заявки на фінансування та запити на відшкодування; стратегії кримінального переслідування – домовленості про юрисдикцію та можливу передачу кримінального провадження; спеціальні слідчі заходи або стратегії судового переслідування, які необхідно було б запровадити для захисту потерпілих від кримінального правопорушення (наприклад, заходи для уникнення вторинної віктимізації, заходи фізичного захисту тощо) [5, с. 68–69].

З огляду на нормативно-правовий підхід до дослідження діяльності спільних слідчих груп, слід комплексно дослідити міжособистісну взаємодію учасників усередині групи, а також встановити зовнішні зв'язки з іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень. На нашу думку, доцільно проаналізувати дуальну форму зазначеної взаємодії, яка охоплює психологічний та організаційно-тактичний аспекти реалізації.

Як зазначає В. В. Кошинець, діяльність правників, яка здійснюється на підставі принципів правосуддя, потребує встановлення психологічних особливостей усіх учасників кримінального процесу. Насамперед важко провести ефективне, повне та неупереджене розслідування кримінального правопорушення, розгляд матеріалів у суді без використання знань психології. Учасники спільної слідчої групи користуються методами психологічного впливу, які відрізняються від методів пізнання в психологічній науці, оскільки спрямовані на позитивну динаміку психіки суб'єктів (як сторони обвинувачення, так і сторони захисту) у процесі кримінального судочинства [6, с. 105]. Безперечно, під час розслідування кримінальних правопорушень члени спільних слідчих груп керуються психологічними знаннями, іншим психологічним інструментарієм, який крізь призму освіченості, досвіду та практики потребує вдосконалення задля відповідності сучасним реаліям юрисдикційної діяльності загалом.

Варто зазначити, що кожен учасник спільної слідчої групи є суб'єктом психологічного впливу, повинен володіти правовими та психологічними знаннями, організаційними й комунікативними вміннями та навичками роботи, як усередині групи, так і поза її межами, під час виконання службових обов'язків. Доцільно в цьому контексті виокремити аналітичні (здатність встановлювати закономірності та знаходити шляхи виконання завдань), діагностичні (визначення рівня розвитку правової свідомості окремих осіб і колективу загалом), прогностичні (вибір методів, прийомів і засобів задля об'єктивізації процесу встановлення причин і внутрішніх механізмів конкретних діянь правопорушника, а також відповідальність прокурорів, слідчих щодо визнання необхідності залучення фахівців-психологів під час розслідування кримінального правопорушення), інформаційні (комунікаційність й обмін досвідом), конструктивні (визначення специфічних форм і методів роботи, з урахуванням конкретної ситуації), організаційні (встановлення різних форм взаємодії учасників кримінального провадження) вміння [6, с. 111].

Зауважимо, що для розслідування конкретних кримінальних правопорушень до складу спільної слідчої групи доцільно залучати спеціалістів-психологів, оскільки вони володіють достатніми професійними можливостями та здатні застосувати підхід навіть до осіб, які мають обмеження в сприйнятті та відтворенні обставин справи. Так, підставами для застосування психологічних знань є: вік особи, наявність стану зміненої свідомості, вади інтелектуального розвитку, суперечливість у свідченнях, схильність особи до фантазування тощо [6, с. 117–118].

Безперечно, кожен професіонал своєї справи відіграє важливу роль у колективі, створюючи симбіоз спільної слідчої групи з єдиною метою.

Зокрема, як зазначає Є. В. Шарай, «процес залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування – складна система певних відносин, у якій існує розподіл функцій, прав та обов'язків, координація та субординація», а також стверджує, що «...експерти й орган досудового розслідування в процесі своєї професійної діяльності мають складні відносини, утворюють колективи, у яких вони залежно від своєї посади та зумовленого нею правового статусу виступають у різних ролях, впливають один на одного, займають ту чи іншу позицію, відрізняються мотивами, цілями» [7, с. 104]. З огляду на зазначене, психологічні основи діяльності спільних слідчих груп передбачають: психологічні функції залучення працівників прокуратури, підрозділів досудового розслідування, Експертної служби МВС України, підрозділів кримінальної поліції тощо до розслідування кримінальних правопорушень, де найважливішим є вивчення службових і позаслужбових міжособистісних відносин учасників спільних слідчих груп з метою досягнення оптимальної взаємодії як у колективі, так і між конкретними суб'єктами; психологічні характеристики окремих суб'єктів правосуддя та психологію відносин між ними; добір і розподіл кадрів компетентних органів держав відповідно до психологічних особливостей працівників і типологічної якості особистості; підтримку та стимулювання найбільш правильних службових взаємовідносин; застосування психологічних знань керівниками відповідних структурних підрозділів з метою досягнення ефективної організації взаємодії під час керування підлеглими; використання психолого-педагогічного чинника під час організації процесу створення спільних слідчих груп, що здійснюється за допомогою поєднання імперативних методів з навчанням підлеглих основам правильної організації взаємодії. Прикладом слугує судово-експертна практика, згідно з якою психологічною структурою залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування є схема: «мета – мотив – спосіб – результат». Діяльність учасників спільних слідчих груп потребує від них таких психологічних якостей, як аналітичний розум, логічність мислення, здатність до тривалої концентрації уваги, наполегливість, допитливість, критичність тощо [7, с. 104–105].

Психологічна характеристика діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень залежить від суб'єктивних та об'єктивних факторів. Вона досягається використанням низки засобів, насамперед правильним доббором кадрів і регулюванням відносин у групі; визначенням працівників, які мають спеціальну підготовку, спрямовану на розслідування конкретних видів кримінальних правопорушень; вивченням міжособистісних відносин у групі та в міжнародному просторі; вихованням необхідних

якостей (етичних, моральних, вольових тощо); досконалим володінням іноземними мовами (принаймні однією з них) задля комунікаційності між уповноваженими особами компетентних органів різних держав, які входять до складу спільної слідчої групи, тощо. Крім того, вагомого значення набувають «неформальні» відносини в колективі: спільні інтереси, дружні стосунки та інші, які можуть впливати на ефективність проведення розслідування [7, с. 105–106].

Варто зазначити, що організаційно-тактична характеристика діяльності спільних слідчих груп формується відповідно до визначених стадій проведення процесуальних дій та розслідування кримінальних правопорушень. До таких стадій належать: підготовка до проведення, безпосереднє проведення (робоча стадія), фіксація ходу та результатів, оцінка отриманих результатів і встановлення їх місця й значення в системі доказової бази у відповідному кримінальному провадженні. На кожному етапі розслідування кримінальних правопорушень діють учасники спільної слідчої групи, зокрема й ті, які представляють іноземні держави. Проте безпосередніми виконавцями завдань, пов'язаних із проведенням процесуальних дій на підставі запиту про надання міжнародної правової допомоги, є уповноважені службові особи компетентних органів (зокрема слідчі). Адже неможливість слідчого здійснювати кримінальне провадження щодо міжнародного кримінального правопорушення, застосовувати методи пізнання, проводити процесуальні дії є чинником, який ускладнює встановлення обставин учиненого кримінального правопорушення та негативно впливає на процес розслідування загалом [8, с. 366–367].

Залучення уповноважених осіб компетентних правоохоронних органів іноземних держав обумовлює й відповідні тактичні особливості, а саме: обмін інформацією між представниками компетентних органів держав; застосування технічних засобів фіксації ходу та результатів процесуальної дії; виявлення та вилучення слідів кримінального правопорушення й інших об'єктів, які можуть містити доказову інформацію; внесення зауважень і пропозицій щодо порядку проведення процесуальних дій, постановки додаткових запитань особам, які беруть участь у кримінальному процесі (з дозволу слідчого чи іншої уповноваженої особи, яка проводить процесуальну дію) тощо [8, с. 370].

Окрім зазначеного, допоміжним, але не менш важливим, у процесі організації діяльності спільних слідчих груп є співробітництво з міжнародними правоохоронними суб'єктами – агентством Європейського Союзу із співробітництва у сфері правоохоронної діяльності (Європол) та міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол). Напрямами такої взаємодії є обмін інформацією (досвідом роботи, інформацією щодо

процедур розслідувань і визначення методів боротьби зі злочинністю), участь у навчальних заходах, надання консультацій і підтримки в окремих тактичних ситуаціях з розслідування кримінальних правопорушень. На часі спостерігаємо практику використання спільних слідчих груп, що створюються в межах агентства Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінальної юстиції (Євроюсту) та дозволяють обмінюватися доказовою інформацією, не використовуючи клопотання про надання правової допомоги, застосовувати інструментарій методів інформаційного аналізу на всіх етапах проведення розслідування (у межах реалізації цієї діяльності важливу роль відіграють експерти Європолу) [9, с. 24].

Вартий уваги позитивний досвід взаємодії представника України й іноземних колег на міжнародному рівні, зокрема участь Генерального прокурора України А. Є. Костіна в першій координаційній нараді прокурорів з 20 країн, які розслідують воєнні кримінальні правопорушення (Гаага, 2 грудня 2022 року). Організатором цього заходу стало європейське агентство, що співпрацює з судовими та поліцейськими органами країн – членів ЄС. Як зазначив Генеральний прокурор України на міжнародному зібранні, «спільними зусиллями, збираючи докази, документуючи злочини терористів і підтримуючи діалог на всіх міжнародних платформах, ми щодня, як у національних судах, так і на міжнародному рівні – робимо все можливе задля забезпечення невідворотності покарання для кожного, хто вчинив воєнний злочин на нашій рідній землі» [10].

До структури Інтерполу належить поліцейський відділ, співробітники якого спеціалізуються на боротьбі з торгівлею людьми, нелегальною міграцією та іншими кримінальними правопорушеннями міжнародного характеру. Зокрема, взаємодія оперативних підрозділів з іншими суб'єктами під час розслідування торгівлі людьми відбувається на трьох основних рівнях: 1) зі слідчим і під час спільної роботи в складі слідчо-оперативної групи, а також під час виконання доручення слідчого про проведення процесуальних дій; 2) з іншими органами та підрозділами Національної поліції України, органами та установами державної влади нашої держави, а також під час проведення окремих оперативно-розшукових заходів; 3) з компетентними органами іноземних держав і міжнародними організаціями – у межах розслідування кримінальних правопорушень на міжнародному рівні. Під час розслідування торгівлі людьми саме взаємодія працівників оперативного підрозділу зі слідчим має системоутворюючий характер. Адже на момент реалізації матеріалів оперативної розробки щодо осіб, які готують учинення міжнародного кримінального правопорушення, найбільш результативними, з огляду на судову

перспективу, є саме ті заходи, до проведення яких залучаються слідчі [11, с. 149–150].

Слушною є думка В. О. Коновалової, яка вважає, що під час розслідування кримінальних правопорушень вагомим значенням набуває виконання розумових завдань, пов'язаних з організацією. Насамперед виконанню кожного організаційного плану передують напружена інтелектуальна робота слідчого, пов'язана з необхідністю вирішення слідчої ситуації, що склалася. Слідче мислення під час виконання розумових завдань відбувається в декілька етапів і передбачає орієнтацію в умовах завдання, виникнення гіпотез, формулювання програми вирішення, виконання інтелектуальних операцій, звірення результатів з вихідними положеннями. Проте аксіома окреслених вище етапів має гнучкий характер, оскільки теоретичні установки в тактиці слідства відрізняються абстрактністю, з огляду на типові ситуації [12, с. 68–69].

Мислення слідчого, експерта, прокурора, судді тощо (у межах спільної слідчої групи) можна розглядати як єдине мислення, що передбачає творчий і логічний аспекти, та завдяки цьому поєднанню дозволяє досягнути спільності та взаємозумовленості. Виконання розумових завдань пов'язано з організацією та безпосереднім проведенням слідчих (розшукових) дій. Варті також уваги такі «насичені» з тактичного та психологічного аспектів слідчі (розшукові) дії, як огляд місця події та допит.

Під час проведення огляду місця події кожен учасник спільної слідчої групи повинен оцінити обстановку, уявно відновити події кримінального правопорушення, зібрати, проаналізувати й систематизувати речові докази, встановити можливі джерела інформації, а також паралельно, оперативно з проведенням огляду, визначити тактику послідовних дій у межах групи, висуваючи версії. Під час проведення допиту важливим аспектом є організація підготовки до його проведення. До розумових завдань належать: вивчення особи допитуваного, аналіз доказової інформації, ознайомлення з матеріалами кримінального провадження та складання алгоритму допиту в найбільш оптимальному режимі. Задля вирішення завдань кримінального провадження учасники спільної слідчої групи на психологічному рівні можуть застосовувати рефлексивне мислення, зокрема в ситуаціях, коли першочерговим є конфлікт між особами. Так, у процесі висунення версій мисленнєва імітація обставин дозволяє припустити можливий хід подальших дій правопорушника, пов'язаних із приховуванням слідів учиненого діяння, інсценуванням події для маскуванню кримінального правопорушення [12, с. 70–72].

Також варто розглянути декілька порад від психологів для психологічного захисту поліцейсь-

ких, які працюють із наслідками воєнних кримінальних правопорушень: «Не потрібно нехтувати візитами до психолога, якщо він є у вашому підрозділі або його вам пропонують. Після роботи з інцидентом, що емоційно вас зачепив, намагайтеся до першого свого сну пропрацювати подію з психологом. Перед тим, як лягати спати, оберіть той варіант, який вам допомагає впоратися з емоціями. Краще провести комплекс дихальних вправ з концентрацією на повітрі, яке ви вдихаєте та видихаєте. Якщо з вами під час роботи з інцидентом були присутні колеги, проговоріть подію з ними» [13, с. 33].

Окрім психологічних засад діяльності учасників спільних слідчих груп, доцільно схарактеризувати психологію взаємодії з уповноваженими особами компетентних органів іноземних держав й особами, причетними до вчинення міжнародних злочинів.

Під час застосування тактичних прийомів, організаційних заходів, учасники кримінального провадження психологічно впливають один на одного. Це формує організаційно-тактичні особливості діяльності спільних слідчих груп, обумовлює застосування спеціальної психологічної методики, яка містить такі елементи [14, с. 49–51]: естетичний (культура поведінки та зовнішній вигляд суб'єктів, інтер'єр службового приміщення, ознайомлення учасників з їхніми правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення слідчих (розшукових) дій); процесуальний (попередження про кримінальну відповідальність за надання неправдивих показань і за відмову від них (щодо свідка, потерпілого), суворе дотримання норм кримінального процесуального законодавства, повідомлення учасникам слідчої (розшукової) дії про застосування під час процесуальної дії науково-технічних засобів), етичний (дотримання норм етики та моралі, їх тактовність, доброзичливість, ввічливість до людей, які причетні до розслідування кримінальних правопорушень), тактико-криміналістичний (переконання, раптовість, часткове повідомлення інформації, якою володіє слідчий, повідомлення результатів експертиз; оголошення обсягу доказової інформації тощо), психологічний (надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення та пам'яті для відтворення фактів, спонукання особи до певних вчинків і дій шляхом активізації її емоцій та почуттів).

Варто зазначити, що встановлення психологічного контакту є пріоритетним завданням, яке постає на етапі проведення слідчих (розшукових), інших процесуальних дій, а досягається застосуванням системи тактичних прийомів (комбінацій, операцій) психологічного впливу. Задля вирішення цього завдання необхідно комплексно вивчити особу, з якою буде проведено таку дію, зокрема її психологічний стан, а також проаналізувати ситуацію, що склалася під час розслідування. Адже

психологічний вплив є діючим джерелом формування тактичних прийомів, тактичні прийоми є носіями психологічного впливу [15, с. 46].

Передусім застосування тактичних прийомів передбачає ретельну підготовку слідчого, прокурора, судді, яка охоплює перевірку їхньої діяльності відповідно до правових і морально-етичних норм, оцінку можливого тактичного ризику, прогнозування поведінки учасників кримінального провадження, визначення порядку дій у непередбачуваних ситуаціях, використання отриманих результатів. Психологічний механізм тактичного прийому складається з безпосередньої чи опосередкованої взаємодії між особою, яка проводить розслідування, та її респондентами; психологічною спрямованістю як спільної слідчої групи, так й окремих учасників кримінального провадження; психологічного ефекту в результаті використання тактичного прийому [16, с. 17–18]. Відповідно до спрямування психологічного впливу осіб, які здійснюють кримінальне провадження, тактичні прийоми варто класифікувати на тактичні прийоми, спрямовані на дотримання учасниками доцільної лінії поведінки в умовах певної ситуації; тактичні прийоми, спрямовані на управлінський складник проведення процесуальної дії; тактичні прийоми для управління учасниками як об'єктами тактичного впливу.

Найчастіше використання психологічних знань як спеціальних стосується кримінальних проваджень, які здійснюються із залученням неповнолітніх. У такому разі головним аспектом є особистісні риси неповнолітнього та слідчого, особливості психічної взаємодії між ними. Правовою підставою залучення психолога до кримінального процесу, проведення процесуальних дій з неповнолітніми особами є норми КПК України.

Так, під час досудового розслідування за участю неповнолітнього слід обов'язково залучати до складу спільної слідчої групи фахівця-психолога, який володіє знаннями науки психології та відповідними психологічними методиками. Таким чином вдасться створити психологічний контакт з неповнолітнім. Крім того, психолог може допомогти неповнолітньому активізувати пам'ять, згадати події та факти, які мають значення для розслідування, створити умови для отримання достовірних показань. Задля організації проведення розслідування всім учасникам спільної слідчої групи необхідно здійснити початкову оцінку характеристик осіб, щодо яких проводяться слідчі (розшукові) дії. Також для визначення правильної тактики з неповнолітніми варто використовувати багатопрофільний підхід (заохочувати взаємодію між різними фахівцями, задля розуміння дитини, а також оцінки її правового, психологічного, емоційного, соціального, фізичного та пізнавального стану).

Отже, правильно визначені організаційно-тактичні засади та належне психологічне підґрунтя

є запорукою успішної діяльності спільної слідчої групи. Прикладом успішної міжнародної взаємодії уповноважених осіб компетентних органів держав під час кримінального судочинства слугує розслідування катастрофи літака Boeing 777 рейсу MH17, що прямував з Амстердама до Куала-Лумпуру 17 липня 2014 року. Так, 7 серпня 2014 року була створена спільна слідча група, до якої увійшли представники Австралії, Бельгії, Малайзії, Нідерландів й України, її очолив нідерландський прокурор Фред Вестербеке. Спільна слідча група провела масштабне розслідування та, керуючись обміном досвіду держав-учасниць, проаналізувала понад 1,5 млн телефонних дзвінків у районі запуску ракети та вздовж її маршруту, допитала у якості свідків понад 260 осіб, під час процесуальних дій провела понад 3 тис. різноманітних експертних досліджень тощо. З огляду на доказову базу та матеріали розслідування, зібрані міжнародною слідчою групою, 17 листопада 2022 року окружний суд Гааги Королівства Нідерландів ухвалив вирок у справі збиття літака рейсу MH17 щодо чотирьох обвинувачених. Проте розслідування триває та, як зазначив керівник спільної слідчої групи Фред Вестербеке, його завдання полягає в тому, щоб «викрити весь ланцюжок – від екіпажу “Бука” до тих, хто наказував йому вирушити на завдання 17 липня 2014 року» [18].

Наукова новизна

Проблематика боротьби з міжнародною злочинністю обумовлює посилену увагу до розслідування її виявів спільними слідчими групами. Акцентовано на правовій регламентації

створення спільних слідчих груп згідно з міжнародним і національним законодавством, комплексно досліджено організаційно-тактичні та психологічні основи діяльності спільних слідчих груп під час міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні. Окреслено проблемні питання щодо застосування спеціальних психологічних знань, умінь, навичок і реалізації психологічного впливу через внутрішню та зовнішню взаємодію учасників. Серед рекомендацій варто назвати: удосконалення тактики дій учасників спільних слідчих груп під час проведення процесуальних дій і розслідування кримінальних правопорушень загалом; визначення алгоритму психологічних зв'язків у діяльності спільних слідчих груп під час кримінального провадження шляхом опанування психологічних знань; постійний обмін досвідом роботи з провідними правоохоронними органами країн світу.

Висновки

Слід констатувати доповнення стосовно діяльності спільних слідчих груп, системи організаційно-тактичних дій психологічним змістом. Це виявляється під час розслідування кримінальних правопорушень і в процесі судового розгляду кримінальних справ на міжнародному рівні. Застосування спільною слідчою групою тактичних прийомів і їх систем з використанням психологічних знань під час розслідування кримінальних правопорушень сприятиме досягненню завдань кримінального провадження й утвердженню законності.

REFERENCES

- [1] Ablamskyi, S.Ye., Yukhno, O.O., & Fomina, T.H. (et al.). (2019). *Vzaiemodiia slidchoho z inshymy orhanamy i pidrozdilamy pry rozkrytti ta rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen* [Interaction of the investigator with other bodies and units during the disclosure and investigation of criminal offenses] (2nd ed., rev.). Kharkiv: Panov A.M. [in Ukrainian].
- [2] Druhyi dodatkovyi protokol do Yevropeiskoi konventsii pro vzaiemnu dopomohu u kryminalnykh spravakh: mizhnar. dok. vid 8 lystop. 2001 r. [Second Additional Protocol to the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters from November 8, 2001]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_518#Text [in Ukrainian].
- [3] Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
- [4] Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii diialnosti slidchykh pidrozdiliv Natsionalnoi politsii Ukrainy": vid 6 lyp. 2017 r. No. 570 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On the approval of the Instructions for organizing the activities of investigative units of the National Police of Ukraine" from July 6, 2017, No. 570]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#Text> [in Ukrainian].
- [5] *Joint investigation teams practical guide*. (2021). Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/joint_investigation_teams_practical_guide_2021_en.pdf.
- [6] Koshchynets, V.V. (2018). *Spetsialne psykhologichne piznannia v yurysdyktsiynomu protsesi* [Special psychological knowledge in the jurisdictional process]. M.V. Kostytskyi (Ed.). Kyiv: Maslakov [in Ukrainian].
- [7] Sharai, Ye.V. (2022). Psykhologichni osnovy zaluchennia pratsivnykiv Ekspertnoi sluzhby MVS Ukrainy do dosudovoho rozsliduvannia [Psychological basis of involving employees of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the pre-trial investigation]. *Yurydychna psykhologhiia, Legal psychology*, 1(30), 103-108. DOI: <https://doi.org/10.33270/03223001.103> [in Ukrainian].
- [8] Chornous, Yu.M. (2017). *Kryminalistychnye zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv* [Forensic support for the investigation of crimes]. Vinnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].

- [9] Beseda, D.V. (2019). Mizhnarodne spivrobotnytstvo pravoookhoronnykh orhaniv krain-chleniv Yevropeiskoho Soiuzu ta kompetentnykh mizhriadovykh orhanizatsii. Provedennia spilnykh operatsii z protydii orhanizovani zlochynnosti [International cooperation of law enforcement agencies of the member states of the European Union and competent intergovernmental organizations. Conducting joint operations to combat organized crime]. *Internauka, Interscience*, 2(16), 20-27. DOI: 10.25313/2520-2308-2019-2-4890 [in Ukrainian].
- [10] Andrii Kostin u Haazi: Pratsiuemo razom zarady spravedlyvosti ta nashoi spilnoi peremohy [Andriy Kostin in The Hague: We work together for justice and our common victory]. (2022). (n.d.). *gp.gov.ua*. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-u-gaazi-pracyujemo-razom-zaradi-spravedlivosti-ta-nasoyi-spilnoyi-peremogi> [in Ukrainian].
- [11] Melnikova, O.O., & Foros, H.V. (2020). Metodyka analizu informatsii ta vzaiemodiia subiektiv pid chas vyavleniia ta rozsliduvanniia zlochniv, poviazanykh z torhivleiu liudmy [The methodology of information analysis and the interaction of subjects during the detection and investigation of crimes related to human trafficking]. *Pravova derzhava, Constitutional state*, 37, 145-153. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2020.37.201506> [in Ukrainian].
- [12] Konovalova, V.O. (2019). Innovatsii v kryminalistytsi i yikh vykorystannia pry vyrishenni rozumovykh zavdan u rozsliduvanni zlochniv [Innovations in criminology and their use in solving mental tasks in the investigation of crimes]. *Innovatsiini metody ta tsyvrovi tekhnologii v kryminalistytsi, sudovii ekspertyzi ta yurydychnii praktytsi, Innovative methods and digital technologies in forensics, forensics and legal practice: Proceedings of the International Conference* (pp. 68-72). V.Yu. Shepitko, V.A. Zhuravel, V.M. Shevchuk, H.K. Avdieieva (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [13] Koval, D.O., & Avramenko, R.A. (2019). *Voieni zlochyny. Osoblyvosti rozsliduvanniia mizhnarodnykh zlochniv, skoiennykh v konteksti zbroinoho konfliktu na Donbasi [War crimes. Peculiarities of the investigation of international crimes committed in the context of the armed conflict in Donbas]*. Kyiv: Truth Hounds; Odesa: Feniks [in Ukrainian].
- [14] Sokyran, F.M., & Sokyran, M.F. (2014). Kharakterystyka taktychnykh pryiomiv psykholohichnoho vplyvu u kryminalistychnii diialnosti slidchoho [Characterization of tactical methods of psychological influence in the criminalistic activity of the investigator]. *Kryminalistychnyi visnyk, Forensic Herald*, 1(21), 49-52 [in Ukrainian].
- [15] Chornous, Yu.M. (2020). Kryminalistychnie zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia: rivni, napriamy ta formy realizatsii [Forensic support of criminal proceedings: levels, directions and forms of implementation]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza, Forensics and forensic examination*, 65, 40-51. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.04> [in Ukrainian].
- [16] Chornous, Yu.M. (2020). Psykholohichni osnovy realizatsii taktychnykh pryiomiv [Psychological foundations of the implementation of tactical techniques]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(26), 13-21. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.13> [in Ukrainian].
- [17] Sprava MN17: trokh obvynuvachenykh zasudyly do dovichnoho uviaznenniia [MH17 case: three defendants were sentenced to life imprisonment]. (2022). (n.d.). *www.bbc.com*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63651930> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень : навч. посіб. / [С. Є. Абламський, О. О. Юхно, Т. Г. Фоміна та ін.]. 2-ге вид., доповн. і переробл. Харків : Панов А. М., 2019. 209 с.
- [2] Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : міжнар. док. від 8 листоп. 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_518#Text.
- [3] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [4] Про затвердження Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#Text>.
- [5] Joint investigation teams practical guide. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2021. 100 p. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/joint_investigation_teams_practical_guide_2021_en.pdf.
- [6] Кошинець В. В. Спеціальне психологічне пізнання в юрисдикційному процесі : монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Київ : Маслаков, 2018. 282 с.
- [7] Шарай Є. В. Психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.33270/03223001.103>.
- [8] Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с.
- [9] Беседа Д. В. Міжнародне співробітництво правоохоронних органів країн-членів Європейського Союзу та компетентних міжурядових організацій. Проведення спільних операцій з протидії організованій злочинності. *Інтернаука*. 2019. № 2 (16). С. 20–27. (Серія «Юридичні науки»). DOI: 10.25313/2520-2308-2019-2-4890.
- [10] Андрій Костін у Гаазі: Працюємо разом заради справедливості та нашої спільної перемоги. Грудень 2022 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/andrii-kostin-u-gaazi-razom-zaradi-spravedlivosti-ta-nasoyi-spilnoyi-peremogi>.
- [11] Мельнікова О. О., Форос Г. В. Методика аналізу інформації та взаємодія суб'єктів під час виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми. *Правова держава*. 2020. № 37. С. 145–153. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2020.37.201506>.
- [12] Коновалова В. О. Інновації в криміналістиці і їх використання при вирішенні розумових завдань у розслідуванні злочинів. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі*

- та юридичній практиці: матеріали Міжнар. круглого столу (Харків, 12 груд. 2019 р.) / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.), В. А. Журавель, В. М. Шевчук, Г. К. Авдеєва. Харків : Право, 2019. С. 68–72.
- [13] Коваль Д. О., Авраменко Р. А. Военні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ : Truth Hounds ; Одеса : Фенікс, 2019. 36 с.
- [14] Сокиран Ф. М., Сокиран М. Ф. Характеристика тактичних прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 49–52.
- [15] Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення кримінального провадження: рівні, напрями та форми реалізації. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 40–51. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.04>.
- [16] Черноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.13>.
- [17] Справа МН17: трьох обвинувачених засудили до довічного ув'язнення. Листопад 2022 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63651930>.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2022

Chornous Yu. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

Vasiuta Yu. – Postgraduate Student of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2954-0230>

Psychological and Organizational, Tactical Characteristics of Activity Joint Investigative Teams during the Investigation of Criminal Offenses

*The scientific article is devoted to the coverage of topical issues related to the activities of joint investigative teams during the investigation of criminal offenses. When solving the issue of international cooperation, the competent bodies of the states interact in various forms, each of which has its own characteristics and is aimed at achieving the objectives of criminal proceedings. A higher form of organization of interaction between competent state bodies during the investigation of criminal offenses is considered, because the joint investigative team carries out not only separate procedural actions, but also special tactical operations to ensure a quick, complete and impartial investigation of criminal offenses. The **purpose** of the article is the formation of psychological and organizational-tactical foundations, as complementary elements, in the activities of joint investigative teams during the investigation of criminal offenses. **Methodological tools** are chosen in accordance with the set goal, specifics of the object and subject of research. The fundamental level of philosophical methodology in the jurisdictional process is the general dialectical method of scientific knowledge of legal reality. The defining methods of scientific research are terminological analysis (establishing the conceptual framework for the creation of joint investigative teams), comparative legal analysis (the operation of joint investigative teams in accordance with national and international legislation), the method of psychological influence (the formation and development of professional and psychological abilities and skills in sub objects of the criminal process), induction and deduction (internal and external interaction of members of joint investigative teams during the investigation of criminal offenses for a common goal), system-structural (determination of organizational and tactical features in the activities of joint investigative teams, using special psychological knowledge). The **scientific novelty** of the publication consists in highlighting the organizational, tactical and psychological foundations of the activity of joint investigative teams during international cooperation in the investigation of criminal offenses. At the moment, problematic aspects of the interaction of the participants of the joint investigative teams remain on the periphery of the improvement of activities in relation to the new institute of international cooperation. In view of this fact, attention is focused on establishing psychological contact between participants in the middle of the team (intra-personal approach), as well as organizing external interaction with the competent authorities of foreign states, international organizations and a wide range of subjects of criminal justice, directly during the investigative and other procedural actions. The organizational and tactical activity of joint investigative teams is characterized and it is established that the use of tactical techniques (combinations, operations) during the investigation of criminal offenses, combined with the knowledge, skills and abilities of the science of psychology, are complementary components for achieving the set goal in the fight against international crime. **Conclusions.** The activity of a special form of international cooperation - joint investigative teams is of great importance for the successful investigation of criminal offenses both through internal interaction and in the international space. The use of tactical techniques (combinations, operations) by the joint investigative team during procedural actions has a complementary effect using the method of psychological contact (influence), and thus contributes to the effectiveness of the investigation at all levels of interaction.*

Keywords: international cooperation; tactical reception; psychological influence; interaction; participants; criminal justice.

Козубенко І. В. – старший викладач кафедри правничої лінгвістики Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8233-3770>

Комунікативна складова професійної діяльності поліцейського

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю постійного підвищення професійної комунікативної компетенції поліцейського як інтегральної характеристики, що визначає здатність розв'язувати професійні проблеми й типові професійні задачі, що виникають у реальних ситуаціях професійної діяльності, з використанням знань, професійного та життєвого досвіду, цінностей і здібностей. **Мета** дослідження полягає у визначенні ролі комунікативної складової в професійній діяльності поліцейського; характеристиці її основних компонентів й особливостей, які формують високий рівень комунікативної компетентності. **Методологію аналізу проблеми** становили наукові концепції вивчення окремих аспектів професійної комунікації в діяльності працівників Національної поліції України. **Результати дослідження.** Визначено роль комунікативних навичок поліцейського й передумови їх формування, які є складовими професійного успіху. Окреслено основні детермінанти формування професійної компетентності працівника поліції, схарактеризовано їхню роль у забезпеченні поліцейської діяльності. Проаналізовано значення комунікативної складової в професійній діяльності поліцейських. З'ясовано сутність комунікативних бар'єрів і їх вплив на реалізацію завдань комунікативного процесу. **Наукова новизна** статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей комунікативної складової в професійній діяльності поліцейського. **Практична значущість** полягає у визначенні формування комунікативної компетентності як складової професійної підготовки поліцейського, оскільки її підвищення в усіх сферах життєдіяльності зрештою означає раціоналізацію механізмів управління суспільством; утвердження діалогу як пріоритетної форми спілкування, як єдиного способу розв'язання глобальних проблем «цивілізаційних викликів»; формування моральної, духовної особистості шляхом розширення рівня відповідальності та свободи.

Ключові слова: комунікативний процес; професійна діяльність; професійна компетентність; комунікативні навички; детермінанта; результат; раціоналізація; поліцейський.

Вступ

У XXI столітті мовлення є одним з основних критеріїв, що відображає культурний рівень кожної людини. Як свідчить практика, комунікативна компетенція є важливим показником професійності кожного фахівця, зокрема працівника правоохоронних органів.

Професійна діяльність поліцейських передбачає готовність і здатність до ефективного спілкування як для забезпечення здійснення професійних функцій, так і в повсякденному житті з різними категоріями громадян. Проблеми міжособистісної взаємодії негативно позначаються на діяльності та психічному стані поліцейських, спричиняють погіршення настрою, можуть провокувати виникнення стресу. Саме тому комунікативні навички й уміння, досвід та індивідуальний стиль міжособистісної взаємодії мають бути на належному рівні.

У процесі спілкування люди передають знання, обмінюються досвідом, формують різні вміння та навички, погоджують і координують спільні дії. Спілкування є суттєвою складовою комунікативної готовності до здійснення професійної діяльності. Від нього залежить психологічний клімат в організації, її виробнича мобільність, конкурентні позиції на ринку, взаєморозуміння між людьми. Правильно організоване спілкування забезпечує ефективний обмін інформацією, дає змогу глибше

пізнати співрозмовника, спрогнозувати особливості подальшої ділової взаємодії з партнером [1].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження ролі комунікативної складової в професійній діяльності поліцейського; характеристика її основних компонентів й особливостей, які формують високий рівень комунікативної компетентності. Відповідно до мети окреслено завдання дослідження: 1) визначити роль комунікативних навичок поліцейського й передумови їх формування; 2) встановити основні детермінанти формування професійної компетентності працівника поліції; 3) проаналізувати значення комунікативної складової в професійній діяльності поліцейських.

Виклад основного матеріалу

Особливості професійної комунікації вивчали як іноземні, так і вітчизняні дослідники: І. Бех, Н. Бібік, А. Бодальов, А. Бойко, Н. Бутенко, Н. Волкова, С. Гончаренко, О. Жирун, М. Заброцький, В. Кан-Калик, С. Левченко, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Федій та ін.

Одним зі значущих компонентів професійного спілкування співробітників поліції є комунікативна компетентність, яку розглядають як систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в певному колі ситуацій міжособової взаємодії. Спілкування виконує роль

регулятора взаємин між співробітниками та громадянами. Важливість цього процесу підтверджено в різних нормативних документах. Це свідчить про те, що для працівників правоохоронних органів спілкування є одним з основних засобів, шляхом якого вони виконують й ефективно реалізують власну професійну діяльність [2].

Сферу професійної діяльності поліцейського окреслено ситуаційністю постійно змінюваних умов зовнішніх обставин, її можна назвати своєрідним полем поведінки, що становить собою особистісне суб'єктивне уявлення правоохоронця про правову реальність і середовище здійснення ним певних професійних дій.

Діяльність поліцейського залежить від таких факторів:

- характеру особистих взаємовідносин з оточенням;
- соціальних правил й установок, прийнятих у зазначеному суспільстві.

З огляду на багатогранність функціональних обов'язків працівників підрозділів патрульної поліції, контактувати з різними верствами населення доводиться постійно. За цих умов професійно грамотна комунікація забезпечує ефективну професійну діяльність поліцейського.

Плідна співпраця поліцейських із громадянами є запорукою забезпечення належного рівня публічної безпеки в суспільстві. Опанування працівниками поліції навичок ефективної комунікації, досконале володіння повним спектром засобів професійного спілкування зі ЗМІ є необхідною умовою виконання поліцейськими поставлених перед ними завдань із забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку. Комунікативний характер діяльності поліції загалом визначає певний еталон поведінки поліцейського, адже комунікативність полягає не лише в повідомленні якоїсь інформації, а й спонуканні до дії інших осіб (потерпілих, свідків, правопорушників тощо), отриманні інформації, передачі емоцій, впливові на людину, її емоції та поведінку [3].

Правовий світогляд є певною системою ставлень, що визначають особливості сприйняття соціальним суб'єктом правової реальності, його емоційних переживань і поведінкових реакцій у відповідь на ті чи інші зовнішні впливи під час правовідносин.

Правова поведінка поліцейського є зовнішнім виявом системи ставлень до правового оточення: правомірна поведінка – як схвалення та сприйняття впливу правового поля, протиправна – як супротив і несприйняття [4]. Правова комунікація передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У цьому випадку йдеться, передусім, про інформаційний вплив права, причому правову інформацію необхідно не просто прийняти, а й зрозуміти та осмислити. Поліцей-

ський у випадку прийняття правових норм і вимог до виконання в процесі професійної діяльності виступає реципієнтом, який, за сподіванням законотворців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії [5].

Існує думка, згідно з якою правову інформацію можна трактувати як «згорнуті» форми діяльності (думки). Моральні норми в поведінці людини – це зовнішні заборони й правила, що набули внутрішньої форми та керують діями особи. Тобто правові вимоги та норми є першопочатково діяльнісною формою мислення щодо законодавчої системи, яка надалі перетворюється на безпосередню поведінкову діяльність правосприймача (поліцейського). Причому як позитивне, так і природне право стає базовою основою для створення морально-правового конструкту правової поведінки соціального суб'єкта. Тому і правовий світогляд, і правову поведінку можна рівнозначно сприймати як діяльнісні категорії, що підтверджує психофізіологічну природу людини. У цьому контексті правомірна поведінка поліцейського є лише різновидом правової діяльності, яка повинна вирізнятися загостреним відчуттям верховенства права і справедливості [4].

Формування правомірної поведінки поліцейського, за методологією вербального біхевіоризму, можна розглядати також у контексті сукупності дії трьох основних джерел впливу [3]. Першим таким джерелом є результати правової поведінки поліцейського. За однакових виконавчих вимог і соціокультурних умов успішні суб'єкти правоохоронної діяльності швидше сприяють позитивному оцінюванню своєї ефективності, ніж ті, що зазнали певних службових невдач.

Подяка, винагорода, похвала з боку колег є сильним мотиватором до наступної правомірної професійної діяльності поліцейського. Друге джерело впливу – відносне, воно ґрунтується на порівнянні власних результатів і здобутків інших. Усвідомлюючи свої перспективи та можливості, патрульний намагатиметься відповідати статусу не гірших, а то й кращих, що забезпечуватиме високий рівень правомірності здійснюваних дій і вчинків. Таким чином, якщо в патрульного повірять інші, то це стимулюватиме до додержання правомірності й надалі.

Патрульний поліцейський має володіти, крім загальної сукупності знань, ще й знаннями можливих наслідків конкретного засобу впливу, уміннями використання цих знань [6; 7]. Відповідно, він має бути наділений сукупністю таких ознак, як:

- знання, уміння та навички, що визначають результативність професійної діяльності;
- належний обсяг операційних умінь виконання професійних завдань – мотивація професіоналізації;

– єдність теоретичної та практичної готовності до професійної діяльності в різних, зокрема нетипових, екстремальних і стресових ситуаціях;

– професійна відпрацьованість, що надалі дозволить якісно та безпомилково реалізувати свої функції як у звичайних, так і в екстремальних умовах, успішно опанувати нове та швидко адаптуватися до умов, що змінюються.

Доповнюючи зазначене, професійну компетентність працівника патрульної поліції можна визначити як сукупність таких характеристик: наявність необхідних знань, усвідомлення значущості окреслених завдань для професійної діяльності, набір операційних умінь, володіння алгоритмами виконання професійних завдань, здатність до творчості під час виконання професійних завдань. Виокремлюють чотири види професійної компетентності: функціональну (реалізація професійних завдань), інтелектуальну (здатність до аналітичного мислення та комплексного підходу до виконання обов'язків), ситуативну (діяльність залежно від професійної ситуації), соціальну (наявність комунікативних й організаційних здібностей) [8; 9].

Таким чином, професійна компетентність працівника підрозділу патрульної поліції – це структура, у якій інтегровано досвід, теоретичні знання, практичні вміння, навички та значущі для правоохоронця особистісні якості, що утворюють складний багаторівневий стійкий комплекс психологічних властивостей особистості, спрямований забезпечити ефективність правоохоронної діяльності завдяки сформованим відповідним компонентам і здатності оперативно й доцільно поєднувати їх, постійно оновлювати й накопичувати [10].

Прийняття працівником поліції правильного рішення та втілення його в певну послідовність дій можливе завдяки опануванню спеціальних професійних знань, а також знань у галузі права, психології та моделей поведінки правопорушника.

Високий рівень професійної компетентності працівника підрозділу патрульної поліції є підґрунтям ефективної службової діяльності та формується шляхом поєднання багатогранних аспектів правоохоронної діяльності, яка потребує професійних знань, умінь, навичок, професійно значущих особистісних якостей [11].

Для поліцейських спілкування є інструментом виконання функціональних обов'язків і є основним засобом реалізації всіх сторін правоохоронної діяльності. Саме тому працівники поліції мають знати як загальні закономірності спілкування, так й особливості їх виявів у конкретних умовах службової діяльності, володіти технологіями та психотехніками спілкування, тобто бути здатними ефективно взаємодіяти з оточуючими в системі міжособистісних стосунків [12].

Спілкування поліцейських – складний процес встановлення та розвитку контактів з іншими людьми під час виконання професійних обов'язків, який полягає в обміні інформацією й обумовлений необхідністю спільної діяльності та взаєморозуміння в процесі міжособистісної взаємодії. Це досить важливий процес, який визначає успішне виконання службових завдань, а також дозволяє надавати чи отримувати необхідну інформацію, водночас зберігаючи шанобливе ставлення до людини, демонструючи готовність і здатність надавати якісні професійні послуги всім громадянам [13].

Комунікативна готовність патрульного поліцейського полягає в опануванні такими вміннями, як:

– встановлення контакту з представниками будь-яких верств населення;

– виокремлення з усього потоку отриманої інформації необхідної;

– протидія маніпуляціям;

– володіння технікою комунікативної поведінки;

– невербальне тримання зорового контакту зі співрозмовником;

– урахування індивідуальних особливостей співрозмовника (темперамент, експресивність, характер), пошук індивідуального підходу до кожного;

– вчасне виявлення брехні та запобігання їй;

– формулювання під час бесіди відкритих запитань з метою отримання інформативніших та змістовніших відповідей;

– усунення причин й умов, що спричиняють брехню з боку співрозмовника (уточнювальні питання, поставлені декілька разів, тощо);

– визначення ставлення співрозмовника до розмови загалом з огляду на невербальні вияви;

– підлаштування іноді під співрозмовника, входження до нього в довіру тощо.

Професійне спілкування поліцейського – це такий акт комунікативної поведінки, який здійснюється для вирішення певних професійних завдань. Психологічні особливості такого спілкування визначаються: результатом, що має бути отриманим (дача показань, встановлення істини, зміна поведінки громадянина тощо); протіканням його в режимі права і правовідносин; контактом з непростими людьми; обстановкою напруженості, конфліктності, протидії [5].

На якість і перебіг спілкування впливають певні умови: місце (вулиця, приміщення); час (ранок, день, вечір); обставини спілкування (звичайні або конфліктні); тривалість спілкування.

Техніка спілкування в професійній діяльності працівника поліції передбачає низку важливих компонентів, яких варто дотримуватися:

– орієнтуватися в ситуації спілкування, спостерігати й оцінювати співрозмовника;

– зважати на невербальну комунікацію та використовувати засоби її впливу;

- зрозуміло викладати власні думки, інформувати;
- володіти мовою, словом, голосом, інтонацією;
- слухати й розуміти співрозмовника;
- переконувати, вести дискусію, критикувати, радитися;
- мати почуття гумору, виявляти мовленнєву винахідливість;
- встановлювати психологічний контакт з різними категоріями громадян;
- здійснювати самопрезентацію в спілкуванні;
- створювати неформальну й ділову обстановку в процесі спілкування;
- встановлювати й підтримувати довірливі відносини;
- здійснювати спілкування в різних ролях і позиціях;
- керувати ініціативою та дистанцією в спілкуванні;
- регулювати психологічні стани, емоції партнерів по спілкуванню;
- управляти власним емоційним станом [13; 5].

Комунікативна компетентність патрульного як фахівця та як особистості полягає передусім у ставленні до людей, до самого себе, в особливостях взаємин між людьми, умінні контролювати та регулювати власну поведінку, доводити, професійно аргументувати свою позицію, а також в умінні моделювати особистість співрозмовника, досягати реалізації комунікативної інтенції завдяки вербальним/невербальним засобам і технологіям, уміти продуктивно виходити з будь-яких ситуацій, особливо конфліктних [4].

Так, спілкуючись із правопорушниками, вони часто змінюють стиль і манеру спілкування: переходять на мову співрозмовника, використовуючи сленг, слова іншомовного походження, лайливі слова. Вони вважають, що завдяки цьому правопорушники чи злочинці бачать в них «свого» та стають більш відкритими, що сприяє отриманню більшої кількості інформації.

Професійна комунікативна компетентність – складне психологічне утворення, що формується на ґрунті комунікативного потенціалу людини в умовах конкретної фахової діяльності, що можна уявити як системи значущих для працівника відносин, умінь і навичок спілкування [12; 14].

Ще однією важливою складовою комунікативної компетентності правоохоронця є його комунікативна культура. Загалом культура – це універсальна система спілкування людей на всіх рівнях.

Культура спілкування – система, що історично розвивається, своєрідна програма людської поведінки. Ці «програми» не успадковуються, вони транслюються чи передаються від покоління до покоління завдяки вихованню, освіті, через літературу, мистецтво [7]. Культура поведінки

патрульного має набути системних рис і повинна сприйматися крізь призму загальнолюдських цінностей та інтересів держави, яка стоїть на варті законів. Культура спілкування працівника поліції є конкретизацією культури особистості взагалі, яку можна уявити як єдність зовнішньої та внутрішньої культури. Під внутрішньою культурою розуміють духовне багатство особистості, її знання та почуття, переконання й погляди, її світогляд та ідеали, принципи, цілеспрямованість тощо. Зовнішньою культурою слід вважати ступінь і форму їх реалізації в службовій діяльності та повсякденних взаєминах. Важливу роль тут відіграє зовнішній вигляд, культура спілкування, певні вміння, навички, прийоми діяльності та поведінки. Це, зрештою, рівень вихованості людини, її вміння належним чином поводитися в професійному середовищі та поза ним [4].

Суворе дотримання правил етикету – важлива умова високої культури поведінки як на службі, так і в позаслужбових стосунках працівника патрульної служби. Зовнішній вигляд працівника поліції має вагоме значення та впливає на ставлення до нього з боку громадян. Часто встановити контакт з людиною працівникові поліції не вдається саме внаслідок початкової антипатії, яка пов'язана з його зовнішнім виглядом, – неохайним або таким, що не відповідає діловим відносинам, а також неприємними манерами [4; 15].

Під час першої зустрічі відбувається оцінювання патрульного з погляду сприйняття особливостей поведінки та зовнішнього вигляду. На підставі цього він може отримати як позитивну, так і негативну характеристику. Для працівників під час контактів з громадянами, клієнтами, порушниками закону, колегами важливим є все: вираз обличчя, підтягнутість, зачіска, одяг, уміння вільно триматися, позитивний настрій тощо.

Великого значення в роботі патрульного поліцейського набувають безпосередньо мовлення та його стиль. Тембр, інтонація, чіткість мовлення, чуйність голосу – це фактори, які психологічно діють на співбесідника, викликають у нього повагу, симпатію або навпаки – негативно забарвлені емоційні переживання [5].

Етика поведінки патрульного під час спілкування повинна ґрунтуватися на певних моральних принципах, серед яких ключовими є такі:

- в основі ділового контакту лежать інтереси справи, а не власні амбіції чи особисті інтереси;
- порядність, тобто неспроможність до безчесного вчинку або поведінки;
- добротність, тобто потреба робити людям добро;
- повага до гідності співбесідника, що виявляється у ввічливості, делікатності, тактовності, чемності, турботливості;

– коректність, тобто стриманість у словах та манерах, виключення зайвих питань, надмірної настирності;

– висока самоорганізація та ефективне планування роботи, виконання її у відведені терміни [4; 5].

Безперечно, розвиток зазначених аспектів комунікативної компетентності не може відбуватися ізольовано і полягає в спільній роботі з розвитку особистості працівника, зокрема формування в нього низки психічних якостей, особливостей сприйняття, мислення, пам'яті, специфічних соціальних налаштувань і комунікативних умінь. Тобто це якості, необхідні для спілкування, для ефективної реалізації професійної діяльності працівника патрульної служби [8].

Таким чином, комунікативна компетентність патрульного поліцейського становить собою сукупність знань, умінь, навичок і компетенцій, завдяки яким він може конструктивно спілкуватися та взаємодіяти в будь-яких професійних ситуаціях. Формування готовності патрульних поліцейських до здійснення професійної діяльності потребує розвитку в них комунікативної компетентності як складової загальної професійної компетентності. Рівень її сформованості визначає спроможність фахівця конструктивно діяти в специфічних ситуаціях міжособистісної взаємодії, пов'язаних із особливостями їхньої роботи [16].

Комунікативна компетентність – це сукупність знань, умінь і навичок, завдяки яким людина може конструктивно спілкуватися та взаємодіяти в будь-яких життєвих ситуаціях, з різними типами особистостей, спираючись на набутий досвід і культуру спілкування. Вона є результатом навчально-пізнавальної та практичної діяльності, а також результатом власного життєвого досвіду.

Оскільки будь-який вид правопорушення має свою специфіку комунікативних зв'язків, у процесі підготовки патрульних слід формувати професійно важливі якості, а саме: уміння встановлювати та підтримувати психологічний контакт, кваліфіковано вести бесіду та переговори; використовувати широкий спектр стилів поведінки в конфліктних ситуаціях; розвивати здатність об'єктивно оцінювати дії та вчинки інших людей, відстоювати в погляді [17].

Під час опису можливості використання сучасних комунікативних технологій у професійній діяльності патрульних поліцейських варто ознайомитися із зарубіжним досвідом. На сьогодні особливої значущості набуває проблема ненасильницької комунікативної взаємодії поліцейських з громадянами [6; 8].

Спілкування, яке не має насильницького характеру, полягає в побудові стосунків на підставі емпатії, приязні, толерантності, відкритості та поваги до громадян. Такий метод може бути використаний не лише під час комунікації з

рідними, а й у практичній діяльності патрульного поліцейського в разі комунікації з громадянами та колегами по службі.

Наше ставлення до будь-чого (будь-кого) зовнішньо виявляється в поведінці, а також у тому, як ми ставимося до інших людей. Усе це слушно й до ставлення та поведінки інших осіб до нас під час спілкування. Атитюд – готовність до виконання будь-якої дії, специфічний образ, програма дій, яку людина реалізує або хоче реалізувати в конкретній ситуації. Окремо взяті види поведінки можуть передбачатися на основі атитюдів. Якщо Ви під час спілкування поведіться агресивно, зверхньо, виявляєте неповагу до співрозмовника, то така поведінка впливає на ставлення людини, до якої Ви звертаєтесь. Ця людина формує своє певне негативне ставлення до Вас, яке виявляється в небажання взаємодіяти (давати показання, співпрацювати) з Вами. Таким чином складається певне замкнене коло. Ефективність ненасильницької комунікації поліцейського пов'язана зі стилем поведінки комунікатора [5].

Такий метод ненасильницького спілкування підрозділів патрульної поліції дає можливість:

– освоїти емпатійне спілкування (безоціночна візуальна психодіагностика, розуміння та визначення емоцій, усвідомлення потреб і правильне формулювання вимог);

– збільшити відсоток довіри населення до поліції;

– налагодити комунікацію з громадянами (громадяни матимуть бажання звернутися до поліцейського за допомогою, бо будуть впевнені в тому, що їм допоможуть);

– удосконалити алгоритми переговорних процесів;

– здійснювати дієву профілактику й усунення причин і умов виникнення конфлікту;

– сформувати нові стилі управління конфліктами в правоохоронній сфері;

– уникнути застосування насилля в тих ситуаціях, де можна без нього обійтися;

– уникнути непорозумінь, які виникають у колективі підрозділу патрульної поліції.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей комунікативної складової в професійній діяльності поліцейського.

Висновки

Основними необхідними комунікативними якостями, які повинен мати поліцейський, є вміння слухати інших людей, долати психологічні бар'єри в спілкуванні, уміння швидко встановлювати психологічний контакт із незнайомими людьми,

емоційна стриманість, терплячість, уміння чинити психологічний вплив на людей під час здійснення службової діяльності. Саме наявність комунікативних умінь і їх застосування в практичній діяльності забезпечуватиме позитивний результат. Позитивне ставлення до людей, уміння слухати, майстерність говорити, налагодження та підтримання контактів, уміння повернути й утримати увагу, безперешкодно долати бар'єри спілкування та розв'язувати конфліктні ситуації, ефективно впливати на осіб з метою бажаних змін поведінки

сприятимуть поліцейським у підвищенні ефективності обміну та сприйняття інформації, формуванні позитивного іміджу та, відповідно, налагодженню взаємодії з населенням. Тому особливість професійної комунікації поліцейського Національної поліції України полягає в його професійній майстерності, поєднаній з певними вміннями й навичками, які відіграють важливу роль у формуванні їхньої професійної діяльності задля підтримання авторитету правоохоронних органів.

REFERENCES

- [1] Bondarenko, V., Danylchenko, V., Khudiakova, N., & Krymets, O. (2019). Methodological approaches to professional training of future patrol officer. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*, 2, 80-88. DOI: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- [2] Dumko, N.V. (2021). Vrahuvannia osobystisnykh zapytyv kursantiv politsii na pobudovu vlasnoi traektorii navchannia [Taking into account the personal requests of police cadets to build their own learning trajectory]. *Naukovi Zapysky, Scientific Notes*, 145, 54-62. DOI: 10.31392/nz-npu-145.2019.06 [in Ukrainian].
- [3] Filippova, L.V. (2021). Profesiina refleksiiia vykladacha u vyschkykh navchalnykh zakladakh [Professional reflection of a teacher in higher educational]. *Naukovi Zapysky, Scientific Notes*, 145, 199-207. DOI: 10.31392/nz-npu145.2019.22 [in Ukrainian].
- [4] Hirniak, A., & Vasylykiv, O. (2019). Psykholohichni bariery u vzaiemodii vykladacha y studentiv ta shliakhy yikh efektyvnoho podolannia [Psychological barriers in teacher-student interaction and ways to overcome them effectively]. *Psychological Prospects Journal*, 33, 79-90. DOI: 10.29038/2227-1376-2019-33-79-90 [in Ukrainian].
- [5] Kolomiiets, N. (2020). Profesiine zrostantia vykladacha vyshchoi shkoly: realii ta oriientyry [Professional growth of a high school teacher: realities and guidelines]. *Problems of Modern Teacher Training*, 1(21), 164-169. DOI: 10.31499/2307-4914.1(21).2020.210941 [in Ukrainian].
- [6] Korniiak, O. (2020). Komunikatyvni zasoby psykholohichnoho suprovodu profesiinoho samozdiisnennia vykladacha [Communicative means of psychological support of professional self-realization of the teacher]. *Psycholinguistics in a Modern World*, 15, 132-136. DOI: 10.31470/10.31470/2706-7904-2020-15-132-136 [in Ukrainian].
- [7] Kovalska, N.M., & Bohadorova, L.M. (2021). Osoblyvosti dilovoho spilkuвання v osvithomu seredovyshchi: psykholohopedahohichniy aspekt [Features of business communication in the educational environment: psychological and pedagogical aspect]. *Pedahohichniy Almanakh, Pedagogical Almanac*, 46, 132-139. DOI: 10.37915/pa.vi46.119 [in Ukrainian].
- [8] Kozubenko, I.V. (2022). Communication barriers and ways to overcome them. *Naukovi Zapysky, Scientific Notes*, 36, 195-199.
- [9] Kravchenko, I. (2020). Personalii v rozvytku pedahohiky vyshchoi shkoly [Personalities in the development of higher school pedagogy]. *Naukove zabezpechennia tekhnolohichnoho prohresu XXI storichchia, Scientific support of technological progress of the XXI century*, 4, 62-64. DOI: 10.36074/01.05.2020.v4.11 [in Ukrainian].
- [10] Kurova, A. (2020). *Psykhologhiia spilkuвання [Psychology of communication]*. Odesa: Feniks. DOI: 10.32837/11300.13107 [in Ukrainian].
- [11] Nykyforova, O. (2020). Doslidzhennia koryhuiuchoho vplyvu navchannia na profesiino vazhlyvi yakosti politseiskykh [Research on the corrective effect of training on professionally important qualities of police officers]. *Naukove zabezpechennia tekhnolohichnoho prohresu XXI storichchia, Scientific support of technological progress of the XXI century*, 4, 23-25. DOI: 10.36074/01.05.2020.v4.05 [in Ukrainian].
- [12] Petrova, L., & Podliniaieva, O. (2021). Vazhlyvi navychky suchasnoho pedahoha [Important skills of a modern teacher]. *InterConf*, 63, 57-68. DOI: 10.51582/interconf.21-22.06.2021.06 [in Ukrainian].
- [13] Ravchyna, T. (2020). Kontseptualni zasady pedahohichnoi pidhotovky vykladacha vyshchoi shkoly v konteksti suchasnykh osvithnykh vyklykiv [Conceptual principles of pedagogical training of a high school teacher in the context of modern educational challenges]. *Osvitni Obrii, Educational Horizons*, 50(1), 27-31. DOI: 10.15330/obrii.50.1.27-31 [in Ukrainian].
- [14] Rubonets, O. (2018). Kohnityvna komunikatsiia. Multiversum [Cognitive communication. Multiverse]. *Psykhologichniy Atlas. Almanakh, Psychological Atlas. Almanac*, 5-6, 87-99. DOI: 10.35423/2078-8142.2015.5-6.09 [in Ukrainian].
- [15] Shvai, R. (2020). Konstruktyvizm ta osvithni protses [Constructivism and the educational process]. *Humanities Science Current Issues*, 4(29), 228-232. DOI: 10.24919/2308-4863.4/29.209679 [in Ukrainian].
- [16] Smerechak, L. (2018). Osoblyvosti pedahohichnoi diialnosti vykladacha vyshchoi shkoly [Features of pedagogical activity of the teacher of higher school]. *Molod i Rynok, Youth and the Market*, 11(166), 125-129. DOI: 10.24919/2308-4634.2018.152275 [in Ukrainian].

- [17] Tsiura, S., & Terzalova, A. (2021). Normatyvne zakriplennia poniat "osvitnie seredovyshe", "osvitnii prostir", "osvitnii protses" u konteksti pedahohichnoi terminolohii [Normative consolidation of the concepts "educational environment", "educational space", "educational process" in the context of pedagogical terminology]. *Molod i Rynok, Youth and the Market*, 5/184, 111-117. DOI: 10.24919/2308-4634.2020.223082 [in Ukrainian].
- [18] Yanytska, O.Yu. (2019). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia avtorytetu vykladacha [Psychological and pedagogical aspects of the formation of the teacher's authority]. *Psykholohia: Realnist i Perspektyvy, Psychology: Reality and Perspectives*, 10, 178-182. DOI: 10.35619/prap_rv.vi10.113 [in Ukrainian].
- [19] Zakharchenko, O. (2020). Rol ta znachennia pisliadyplomnoi osvity politseiskykh u pidvyshchenni yikhnoho profesiinoho rivnia [The role and importance of postgraduate education of police officers in improving their professional level]. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6, 138-142. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.6.24 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Bondarenko V., Danylchenko V., Khudiakova N., Krymets, O. Methodological approaches to professional training of future patrol officers. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*. 2019. No. 2. P. 80–88. DOI: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- [2] Петрова Л., Подліняєва О. Важливі навички сучасного педагога. *InterConf*. 2021. № 63. С. 57–68. DOI: 10.51582/interconf.21-22.06.2021.06.
- [3] Кравченко І. Персоналії в розвитку педагогіки вищої школи. *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя*. 2020. Т. 4. С. 62–64. DOI: 10.36074/01.05.2020.v4.11.
- [4] Kozubenko I. V. Communication barriers and ways to overcome them. *Наукові Записки*. 2022. № 36. С. 195–199.
- [5] Захарченко О. Роль та значення післядипломної освіти поліцейських у підвищенні їхнього професійного рівня. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 6. С. 138–142. DOI: 10.32849/2663-5313/2020.6.24.
- [6] Філіппова Л. В. Професійна рефлексія викладача у вищих навчальних закладах. *Наукові Записки*. 2021. № 145. С. 199–207. DOI: 10.31392/nz-npu-145.2019.22.
- [7] Гірняк А., Васильків О. Психологічні бар'єри у взаємодії викладача й студентів та шляхи їх ефективного подолання. *Psychological Prospects Journal*. 2019. № 33. С. 79–90. DOI: 10.29038/2227-1376-2019-33-79-90.
- [8] Коломієць Н. Професійне зростання викладача вищої школи: реалії та орієнтири. *Problems of Modern Teacher Training*. 2020. № 1 (21). С. 164–169. DOI: 10.31499/2307-4914.1(21).2020.210941.
- [9] Равчина Т. Концептуальні засади педагогічної підготовки викладача вищої школи в контексті сучасних освітніх викликів. *Освітні Обрії*. 2020. № 50 (1). С. 27–31. DOI: 10.15330/obrii.50.1.27-31.
- [10] Корніяк О. Комунікативні засоби психологічного супроводу професійного самоздійснення викладача. *Psycholinguistics in a Modern World*. 2020. № 15. С. 132–136. DOI: 10.31470/10.31470/2706-7904-2020-15-132-136.
- [11] Цюра С., Терзалова А. Нормативне закріплення понять «освітнє середовище», «освітній простір», «освітній процес» у контексті педагогічної термінології. *Молодь і ринок*. 2021. № 5/184. С. 111–117. DOI: 10.24919/2308-4634.2020.223082.
- [12] Никифорова О. Дослідження коригуючого впливу навчання на професійно важливі якості поліцейських. *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя*. 2020. Т. 4. С. 23–25. DOI: 10.36074/01.05.2020.v4.05.
- [13] Рубонець О. Когнітивна комунікація. Мультіверсум. *Психологічний Атлас. Альманах*. 2018. № 5–6. С. 87–99. DOI: 10.35423/2078-8142.2015.5-6.09.
- [14] Курова А. Психологія спілкування : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 79 с. DOI: 10.32837/11300.13107.
- [15] Ковальська Н. М., Богадьорова Л. М. Особливості ділового спілкування в освітньому середовищі: психолого-педагогічний аспект. *Педагогічний Альманах*. 2021. № 46. С. 132–139. DOI: 10.37915/pa.vi46.119.
- [16] Думко Н. В. Врахування особистісних запитів курсантів поліції на побудови власної траєкторії навчання. *Наукові Записки*. 2021. № 145. С. 54–62. DOI: 10.31392/nz-npu-145.2019.06.
- [17] Смеречак Л. Особливості педагогічної діяльності викладача вищої школи. *Молодь і ринок*. 2018. № 11 (166). С. 125–129. DOI: 10.24919/2308-4634.2018.152275.

Стаття надійшла до редколегії 26.08.2022

Kozubenko I. – Senior Lecturer of the Department of Legal Linguistics of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8233-3770>

Communicative Component of the Police Officer's Professional Activity

***Research actuality** is due to the need to constantly improve the professional communicative competence of the police officer, as an integral characteristic that determines the ability to solve professional problems and typical professional tasks that arise in real situations of professional activity, using knowledge, professional and life experience, values and abilities. **Research aim** is to determine the role of the communicative component in the professional activity of a police officer; description of its main components and features that form a high level of communicative competence. The **methodology** of the analysis of the problem was made up of scientific concepts of the study of certain aspects of professional communication in the activities of the employees of the National Police of Ukraine. **Research results.** The role of the policeman's communication skills and the prerequisites for their formation, which are components of professional success, are defined. The main determinants of the formation of the professional competence of a police officer and their role in ensuring police activity are outlined. The importance of the communicative component in the professional activity of police officers is analyzed. The essence of communication barriers and their influence on the implementation of the tasks of the communication process has been clarified. The **scientific novelty** of the article lies in the generalization and systematization of research results regarding the peculiarities of the communicative component in the professional activity of a police officer. The **practical meaningfulness** is presented in determining the formation of communicative competence as a component of the professional training of a police officer, since its improvement in all spheres of life ultimately means: rationalization of the mechanisms of managing society; establishing dialogue as a priority form of communication, as the only way to solve global problems of «civilizational challenges»; formation of a moral and spiritual personality by expanding the level of responsibility and freedom.*

Keywords: communicative process; professional activity; professional competence; communicative skills; determinant; result; rationalization; police officer.

Гудков І. І. – здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8296-4193>

Поняття спеціальних медичних знань, які використовують під час розслідування вбивств

Пізнання події кримінального правопорушення, особливо такого суспільно небезпечного різновиду як вбивство, потребує від слідчого всебічного, об'єктивного та повного дослідження всіх його обставин. Досягнення вказаного завдання передбачає використання знань з різних галузей науки, техніки та мистецтва, які в кримінальному провадженні вважають спеціальними. **Метою статті** є надання характеристик спеціальних медичних знань, які залучають до кримінального провадження під час розслідування вбивств, формування теоретичного підґрунтя їх використання. **Методологія.** Для досягнення поставленої мети в роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема формальної логіки (аналіз, синтез), порівняльно-правовий та історико-правовий. **Наукова новизна.** Встановлено, що спеціальними медичними знаннями, які використовують у кримінальному провадженні, доцільно вважати знання, притаманні професійній медичній діяльності, які застосовують компетентні суб'єкти з метою досягнення завдань кримінального провадження. Спеціальні медичні знання передбачають, що суб'єкт, який їх застосовує, має ґрунтовні та професійні знання в галузі медицини, про що свідчить наявність відповідної освіти й досвіду роботи за спеціальністю. Найпоширенішими різновидами залучення спеціальних знань під час розслідування вбивств є участь спеціаліста-медика під час проведення огляду місця події та огляду трупа. Також спеціаліст у галузі медицини надає допомогу слідчому під час складання плану слідчої (розшукової) дії, під час проведення якої буде використано спеціальні медичні знання (огляд, освідчення, ексгумація трупа, пред'явлення для впізнання трупа), консультує слідчого щодо оптимальних шляхів перевірки висунутих версій, одержання та закріплення нової доказової інформації; спеціаліст долучається до спільного визначення застосовуваних засобів, методів, прийомів діяльності. **Висновки.** Виокремлено форми використання спеціальних медичних знань в кримінальному провадженні під час розслідування вбивств: залучення спеціаліста у галузі медицини до проведення слідчих (розшукових) дій; проведення судово-медичної та інших видів експертиз; консультації зі спеціалістами-медиками з питань медичної науки та практики; одержання письмових довідок від спеціалістів-медиків з питань, що стосуються розслідування; використання відомчих матеріалів бюро судово-медичної експертизи (актів огляду, біологічних, хімічних й інших досліджень), а також різної медичної документації поліклінік, лікарень з метою доказування; виконання спеціалістами-медиками на вимогу органів розслідування, прокурора й суду досліджень, перевірок і надання інформації тощо.

Ключові слова: кримінальне провадження; спеціальні знання; спеціаліст; судова експертиза; консультація.

Вступ

Пізнання кримінального правопорушення потребує від слідчого, що здійснює розслідування, всебічного, об'єктивного та повного дослідження всіх його обставин. Для досягнення вказаного завдання слідчий використовує знання з різних галузей науки, техніки, мистецтва та ремесла, якими послуговується в кримінальному провадженні як спеціальними.

Що стосується терміна «спеціальні знання», форми його застосування в кримінальному провадженні, вивчення наукових джерел демонструє відсутність єдиного підходу до їх тлумачення. Для віднесення знань у кримінальному судочинстві до спеціальних мають значення такі обставини: галузь цих знань; форма та цілі використання. Під час кримінального провадження спеціальні знання застосовують для пошуку, виявлення, фіксації, використання фактичних даних (інформації), що підлягають встановленню в процесі доказування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут спеціальних знань у кримінальному провадженні досліджений у сучасних монографічних дослідженнях Г. С. Бідняк «Теорія і практика

використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств» (Дніпро, 2019) [1], Є. О. Даніч «Використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту» (Київ, 2019) [2], наукових статтях О. М. Дуфенюка «Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання» (2022) [3], І. І. Когутича «Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні» [4, с. 114]. Також спеціальні медичні знання були предметом безпосереднього наукового дослідження в таких дисертаційних дослідженнях: І. Г. Галдецька «Правові та наукові основи використання спеціальних медичних знань при розслідуванні злочинів» (2011) [5], Є. В. Ковалевська «Використання спеціальних медичних знань під час розслідування злочинів» (2018) [6]. Однак проблематика використання спеціальних медичних знань під час розслідування вбивств, попри її затребуваність у криміналістиці та практичній правоохоронній діяльності, залишається не висвітленою належним чином.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб схарактеризувати спеціальні медичні знання, які залучають до кримінального провадження під час розслідування вбивств, та сформулювати теоретичне підґрунтя їх використання.

Виклад основного матеріалу

Інститут спеціальних знань викликає не лише теоретичний інтерес, а й порушує актуальні питання практичного застосування.

На думку І. І. Когутича, спеціальні знання – це така сукупність професійних знань, навичок і вмій, яка отримана в результаті спеціальної освіти та/або досвіду роботи, відповідає сучасному розвитку певної галузі правозастосування, науки, техніки, мистецтва або ремесла, є достатньою для проведення відповідними суб'єктами компетентного (кваліфікованого) вирішення питань, які цікавлять слідство чи суд у конкретному провадженні (справі) [4, с. 114].

Так, К. М. Ковальов вважає, що спеціальними є знання (сукупність знань, певний обсяг інформації, потрібний для детального вивчення процесів і явищ, їхніх наслідків, умов виникнення та видозміна певних ознак, їх характеристик тощо), якими володіє конкретна особа (спеціаліст, фахівець) і які можуть використовувати в різних сферах процесуально-правового врегулювання суспільних відносин [7, с. 142].

Під час розслідування кримінальних правопорушень спеціальні знання можуть застосовувати в різних формах. На думку І. І. Когутича, спеціальні знання використовують у процесуальних і непроцесуальних формах. Основними процесуальними формами застосування спеціальних знань і технічних засобів є: 1) безпосереднє використання їх слідчим, прокурором (зокрема криміналістом) і складом суду під час виконання своїх процесуальних функцій збирання, дослідження й оцінки доказів; 2) участь спеціалістів у провадженні слідчих (розшукових) дій; 3) призначення та провадження судових експертиз. Форма реалізації спеціальних знань залежить насамперед від суб'єкта, виду діяльності й мети їх застосування. Серед непроцесуальних форм виокремлюють консультативну й довідкову діяльність суб'єктів спеціальних знань (усну чи у вигляді довідок); проведення ревізійних чи аудиторських дій; участь суб'єктів спеціальних знань в оперативно-розшукових заходах; попередні дослідження матеріальних об'єктів спеціалістами й експертами в усній чи письмовій формі; результати перевірок за криміналістичними обліками (у вигляді довідок) тощо [4, с. 114].

Спеціальні знання також класифікують залежно від галузі знань, яку залучають до вирішення завдань кримінального провадження.

Наприклад, Г. А. Матусовський, розглядаючи криміналістику в системі наук, зазначає, що систему наукових знань становлять суспільні знання (філософія, логіка, етика, психологія, статистика, юриспруденція тощо), природознавчі (біологія, зоологія, ботаніка, фізика, хімія, медицина, антропологія, анатомія, фізіологія людини), технічні (машинобудування, приладобудування тощо) та математичні знання (математика, кібернетика, інформатика, теорія програмування та ін.) [8, с. 68]. Знання в криміналістиці, зокрема в розділі «Криміналістична техніка», можна поділити на окремі види, до яких слід віднести спеціальні знання в галузях криміналістичної фотографії та відеозйомки; криміналістичного слідознавства та трасології; техніко-криміналістичного дослідження документів і почеркознавства; криміналістичного зброєзнавства та судової балістики; габітології; криміналістичної реєстрації та обліків тощо. Водночас габітологія, дактилоскопія засновані на знаннях анатомії та фізіології людини, балістика – на знаннях фізики та механіки, вибухотехніка – фізики та хімії, фоноскопія та акустика – фізики, криміналістична реєстрація – на сукупності галузей знань, що визначають ознаки об'єктів обліку, математики, системотехніки, кібернетики [8 с. 69]. Крім криміналістичних знань використовують й інші спеціальні знання, наприклад, з таких сфер, як: матеріали, речовини та вироби; вибухотехніка; економіка; автотехніка; товарознавство, авторознавство; інформаційні та комп'ютерні технології; психологія, судова медицина, психіатрія, мистецтво, будівництво, землеустрій тощо [9, с. 242].

Особливу суспільну небезпеку, занепокоєність з боку суспільства та підвищену увагу правоохоронних органів спричиняє вчинення такого кримінального правопорушення, як вбивство. Вбивство – умисне або з необережності заподіяння смерті іншій людині (ст. 115–119 Кримінального кодексу (КК) України [10]). Виявлення, розкриття, розслідування, попередження вбивств є одним з найважливіших завдань правоохоронних органів.

Слід зауважити, що спеціальні медичні знання обов'язково необхідні за умови розслідування кримінального правопорушення, пов'язаного із заподіянням смерті особи або спричиненням тілесних ушкоджень, інших посягань на життя та здоров'я особи, а також спосіб вчинення котрих пов'язаний із застосуванням фізичного чи психічного насильства. Це випливає з норм Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [11], а також обумовлено механізмом кримінального правопорушення, що пов'язано із заподіянням шкоди життю та здоров'ю людини [12].

Так, згідно зі ст. 238 КПК України, огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта. За умови проведення експертизи трупа

(ч. 2, 3 ст. 239 КПК України), труп виймають з місця поховання за присутності судово-медичного експерта та оглядають. Під час ексгумації судово-медичний експерт може вилучити зразки тканини й органів або частини трупа, необхідні для проведення експертних досліджень. Освідування, відповідно до ч. 2 ст. 241 КПК України, здійснюється, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря [11].

Відповідно до ст. 226 КПК України, допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться в присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Це стосується й інших слідчих (розшукових) дій, що проводяться за участю малолітнього або неповнолітнього (ст. 227 КПК України) [11].

Згідно зі ст. 242 КПК України, експертизу проводять експертна установа, експерт або експерти, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Слідчий або прокурор зобов'язані звернутися з клопотанням до слідчого судді для проведення експертизи щодо встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України та ін. [11].

Таким чином, законодавець в одних випадках зобов'язав слідчого залучати медичні знання як спеціальні до кримінального провадження, а в іншому – рекомендував залежно від слідчої ситуації. Однак вказаними положеннями використання спеціальних медичних знань під час кримінального провадження не вичерпується, адже слідчий на власний розсуд може залучити спеціальні медичні знання, у різних процесуальних та непроцесуальних формах, для вирішення широкого кола завдань, що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень.

Водночас Є. В. Ковалевська, на підставі здійсненого аналізу наукових досліджень з визначення структури спеціальних знань запропонувала авторську структуру спеціальних медичних знань, яка складається з: 1) теоретичних знань з різних галузей медичної науки, отриманих спеціалістом – медичним працівником (лікарем) або судово-медичним експертом під час навчання та професійної підготовки; 2) професійних навичок з відповідної лікарської спеціальності; 3) професійних вмінь з відповідної лікарської спеціальності;

4) професійного досвіду як необхідної умови компетентності обізнаної особи [6, с. 9].

Спеціальними медичними знаннями, які використовують у кримінальному провадженні, доцільно розуміти знання, притаманні професійній медичній діяльності, які застосовують компетентні суб'єкти під час розслідування кримінальних правопорушень та з метою досягнення завдань кримінального провадження.

Спеціальні медичні знання передбачають, що суб'єкт, які їх застосовує, має ґрунтовні та професійні знання в галузі медицини, які засвідчуються наявністю відповідної освіти й досвіду роботи за спеціальністю.

Під час розслідування вбивств участь спеціаліста в галузі медицини має вагомое значення. На місці події в багатьох випадках залишаються сліди крові та інші виділення організму. Правильна їх оцінка спеціалістом допомагає змодельювати деякі обставини та обстановку цієї події. За слідами крові спеціаліст-медик може дати пояснення слідчому щодо місця учинення кримінального правопорушення, переміщення тіла потерпілого, його положення в момент нанесення тілесних пошкоджень тощо. На місці події спеціаліст може виявити відбитки рук чи ніг з кров'ю, волосся, частинки слини, речовин біологічного походження тощо. Виявлене сприятиме отриманню відповідей на низку питань, що стосуються факту вчинення кримінального правопорушення. Спеціаліст може забезпечити їх належне виявлення, вилучення, упакування [5, с. 47].

Спеціальні медичні знання мають важливе значення для доказування конкретних фактів під час розслідування. Так, можна допитати лікаря-хірурга, який обробляв рану або проводив операцію, про напрям каналу рани, його глибину, ширину, завдяки чому встановити приблизні розміри знаряддя заподіяння пошкоджень. Такі відомості мають суттєве значення для судово-медичної експертизи, оскільки після проведеного лікування встановити їх складно [5, с. 37].

Здебільшого участь спеціаліста-медика розглядається під час проведення огляду місця події та огляду трупа. Однак, перелік форм реалізації використання спеціальних медичних знань під час розслідування кримінальних правопорушень є ширшим. Так, спеціаліст у галузі медицини надає допомогу слідчому під час складання плану слідчої (розшукової) дії, під час проведення якої буде залучено спеціальні медичні знання (огляд, освідування, ексгумація трупа, пред'явлення для впізнання трупа, слідчий експеримент тощо), консультує слідчого щодо оптимальних шляхів перевірки висунутих версій, одержання та закріплення нової доказової інформації; спеціаліст долучається до спільного визначення застосовуваних засобів, методів, прийомів діяльності.

Наприклад, під час розслідування кримінальних правопорушень, в результаті яких було заподіяно тілесних ушкоджень чи смерть, перед слідчим постає завдання з'ясувати механізм події шляхом проведення слідчого експерименту. Відповідно, доцільним є запрошення спеціаліста в галузі медицини. Найчастіше це буває, коли необхідно уточнити механізм виникнення ушкоджень в конкретних умовах, наприклад, у разі вогнепальних ушкоджень, ушкоджень гострими чи тупими предметами, транспортній травмі, здавлюванні шиї та ін. Часто ініціатива в проведенні слідчого експерименту надходить від експерта після проведення судово-медичного дослідження трупа. Це стосується й випадків, коли за отриманими даними експерт не може обґрунтовано відповісти на питання слідства щодо механізму травми. Участь судово-медичного експерта в проведенні слідчого експерименту пояснюється тим, що у висновку судово-медичної експертизи повинні бути відомості про механізм виникнення тілесних ушкоджень та здійснення неочевидного механізму їх утворення. Участь судово-медичного експерта дозволяє встановити заподіяння ушкодження, наявного у потерпілого, в умовах конкретного місця кримінального правопорушення, тими знаряддями та способом, про які йдеться в показаннях. Наприклад, під час слідчого експерименту можна встановити, чи могла особа, будучи притиснутою спиною до стіни, зробити рукою розмах великої амплітуди; або визначити динаміку падіння тіла людини за допомогою манекена [5, с. 82–84].

Наукова новизна

За результатами проведених досліджень виокремлено такі форми використання спеціальних медичних знань у межах кримінального провадження під час розслідування вбивств: залучення спеціаліста в галузі медицини до проведення слідчих (розшукових) дій; проведення судово-медичної та інших видів експертиз; консультації зі спеціалістами-медиками з питань медичної науки та практики; одержання письмових довідок від спеціалістів-медиків з питань, що стосуються розслідування; використання відомчих матеріалів бюро судово-медичної експертизи (актів огляду, біологічних, хімічних та інших досліджень), а також різної медичної документації поліклінік, лікарень з метою доказування; виконання спеціалістами-

медиками на вимогу органів розслідування, прокурора й суду досліджень, перевірок і надання інформації тощо.

Використання спеціальних медичних знань під час досудового розслідування й судового розгляду кримінального провадження забезпечує його об'єктивність, ефективність і повноту. Саме правовий аналіз ситуації спільно з висновком обізнаної особи з конкретної прикладної проблематики в галузі медицини забезпечують результат, який сприяє прийняттю своєчасних рішень і застосуванню ефективних заходів для досягнення завдань кримінального провадження.

Вагомого значення набуває розгляд такої форми використання спеціальних медичних знань під час кримінального провадження, як надання консультацій. Вони здебільшого реалізуються в усній формі, тому мають непроцесуальний характер. Згідно з КПК України (п. 2 ч. 2 ст. 105), письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії, долучаються як додатки до протоколу слідчої (розшукової) дії. Під час досудового розслідування потенціал такої форми використання спеціальних знань, як письмові пояснення спеціалістів, використовується недостатньо. Однак письмове пояснення спеціаліста в галузі медицини, отримане за результатами проведення слідчої (розшукової) дії, розширює зміст протоколу, надає більш повне уявлення про використовувані спеціальні знання й отримані результати. Важливо, що такі письмові пояснення спеціаліста можуть використовуватися в доказуванні в кримінальному провадженні.

Висновки

Таким чином, спеціальні медичні знання в кримінальному провадженні під час розслідування вбивств реалізуються в процесуальних і непроцесуальних формах. КПК регламентує такі форми, як участь спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій; залучення експерта й проведення експертизи; надання консультацій спеціалістом у вигляді письмових пояснень. Непроцесуальні форми набувають практичного вияву в наданні консультацій. Усі наведені форми використання спеціальних медичних знань у кримінальному провадженні є важливими під час розслідування вбивств та означені специфікою практичної реалізації.

REFERENCES

- [1] Bidniak, H.S. (2019). *Teoriia i praktyka vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni shakhraystv [Theory and practice of using special knowledge in the investigation of frauds]*. Dnipro: DDUVS [in Ukrainian].
- [2] Danich, Ye.O. (2019). *Vykorystannia spetsialnykh znan pid chas provedennia slidchoho eksperymentu [Use of special knowledge during investigative experiment]*. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [3] Dufeniuk, O.M. (2022). *Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv: lohistychni, kryminalistychni ta sudovo-medychni pytannia [Investigation of war crimes: logistical, forensic and forensic issues]*. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi*

- zhurnal, Legal scientific electronic journal, 4, 369-374. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88> [in Ukrainian].*
- [4] Kohutych, I.I. (2015). Okremi pytannia sutnosti ta form vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni [Separate issues of the essence and forms of using special knowledge in criminal proceedings]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine, 12, 2(33), 121-123* [in Ukrainian].
- [5] Haldetska, I.H. (2011). Pravovi ta naukovi osnovy vykorystannia spetsialnykh medychnykh znan pry rozsliduvanni zlochyniv [Legal and scientific basis of using special medical knowledge in the investigation of crimes]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [6] Kovalevska, Ye.V. (2018). Vykorystannia spetsialnykh medychnykh znan pid chas rozsliduvannia zlochyniv [The use of special medical knowledge during the investigation of crimes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [7] Kovalov, K.M. (2021). Spetsialni znannia v sudovii ekspertyzi vyznachennia davnosti dokumenta [Special knowledge in the forensic examination of determining the antiquity of a document]. *Pravovyi chasopys Donbasu, Legal journal of Donbass, 2(75), 140-152. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2021-75-2-140-152> [in Ukrainian].*
- [8] Matusovskiy, G.A. (1976). *Kriminalistika v sisteme nauchnykh znaniy [Criminalistics in the system of scientific knowledge]*. Kharkov: Vyshcha shk. [in Russian].
- [9] Piliukov, Yu. (2019). Vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnykh provadzhenniakh [Use of special knowledge in criminal proceedings]. *Aktualni problemy pravoznavstva, Actual problems of jurisprudence, 4(20), 240-245. DOI: 10.35774/app2019.04.240* [in Ukrainian].
- [10] Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon4.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
- [11] Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- [12] Chornous, Yu.M. (2021). Nadannia pershoi dopomohy poterpilym pid chas rozsliduvannia vtechi z mistsia pozbavlennia voli [Providing first aid to victims during the investigation of escape from the place of deprivation of liberty]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University, 52, 81-84. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.52.18>* [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2019. 152 с.
- [2] Даніч Є. О. Використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 238 с.
- [3] Дүфенюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/88>.
- [4] Когутич І. І. Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2 (33). С. 121–123.
- [5] Галдецька І. Г. Правові та наукові основи використання спеціальних медичних знань при розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 231 с.
- [6] Ковалевська Є. В. Використання спеціальних медичних знань під час розслідування злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 20 с.
- [7] Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 140–152. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2021-75-2-140-152>.
- [8] Матусовський Г. А. Криміналістика в системі наукових знань. Харків : Вища шк., 1976. 113 с.
- [9] Пілюков Ю. Використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 240–245. DOI: 10.35774/app2019.04.240.
- [10] Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- [11] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [12] Чорноус Ю. М. Надання першої допомоги потерпілим під час розслідування втечі з місця позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021 № 52. С. 81–84. (Серія «Юриспруденція»). DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.52.18>.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2022

Hudkov I. – Researcher of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8296-4193>

Concepts of Special Medical Knowledge Used during Homicide Investigations

*Understanding the event of a criminal offense, especially such a socially dangerous type as murder, requires the investigator to conduct a comprehensive, objective and complete study of all its circumstances. In order to achieve the specified task, investigators involve knowledge from various fields of science, technology, arts and crafts, which are used in criminal proceedings as special ones, in the pre-trial investigation. The **purpose** of the article is to provide a description of special medical knowledge that is involved in criminal proceedings during the investigation of murders, to form a theoretical basis for their use. **Methodology.** To achieve the goal, the work uses general scientific and special methods, in particular: methods of formal logic (analysis, synthesis), comparative legal and historical legal methods. **Scientific novelty.** It was established that special medical knowledge used in criminal proceedings should be understood as knowledge inherent in professional medical activity, which is applied by competent subjects in order to achieve the objectives of criminal proceedings. Special medical knowledge requires that the subject who applies it had thorough and professional knowledge in the field of medicine, which is evidenced by the availability of appropriate education and the acquisition of work experience in the specialty. The most common types of involvement of specialist knowledge during homicide investigations are the participation of a medical specialist during the examination of the scene and the examination of the corpse. Also, a specialist in the field of medicine provides assistance to the investigator when drawing up a plan of investigative (search) action, during which special medical knowledge will be involved (examination, survey, exhumation of the corpse, presentation of the corpse for identification), advises the investigator on the optimal ways of checking the proposed versions, obtaining and securing new evidentiary information; the specialist participates in the joint definition of the applied means, methods, methods of activity. **Conclusions.** Forms of the use of special medical knowledge in criminal proceedings during the investigation of murders are singled out: the involvement of a specialist in the field of medicine in conducting investigative (search) actions; conducting forensic and other types of examinations; consultations with medical specialists in matters of medical science and practice; receiving written certificates from medical specialists on issues related to the investigation; use of departmental materials of the forensic medical examination bureau (examination reports, biological, chemical and other studies), as well as various medical documentation of polyclinics and hospitals for the purposes of proof; performance by medical specialists at the request of investigation bodies, the prosecutor and the court of research, inspections and provision of information, etc.*

Keywords: criminal proceedings; special knowledge; specialist; forensic examination; consultation.

Masian A. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6661-2585>

Ambiguity Tolerance Factor at the Decision-Making System in the Professional Activity of Law Enforcement Officers

The **relevance** of the study is due to the need to form practical skills in decision-making and determine the main determinants of the ability to quickly adapt to rapid changes, generate rational ideas and make logical decisions in the professional activity of law enforcement officers. The **purpose** of the article is to expand the concept, analyze and empirically investigate the importance of the phenomenon of tolerance to ambiguity in the system of decision-making in the professional activity of law enforcement officers. The **methodology** of problem analysis was formed by the general theory of tolerance to ambiguity, which is based on both differentiation and integration of existing knowledge in various fields. **Research results.** An analysis of decision-making and overcoming uncertainty, unstructuredness, which manifests itself in life and professional situations, is carried out. The role of rigidity in the system of intolerance is substantiated and the role of this concept in the process of learning metacognitive skills is defined. The phenomenon of tolerance to ambiguity and the importance of lability and flexibility in the decision-making system are described. The concept of tolerance depends on the perspectives related to the cultural context and is formed on them, indicates how individuals relate to the near or distant future, and has the properties of emergency, which will play a special role in the practical processing of new conditions in which law enforcement officers are forced to act, migration and cross-cultural changes occurring within the country and a high load of social interaction. The extent to which these factors are important for building a new adaptation scenario for representatives of specific types of activity has been analyzed and empirically investigated. Badner's uncertainty tolerance questionnaire was tested and presented. The **scientific novelty** of the article consists in the systematization and generalization of psychological approaches in the general structure of decision-making through ambiguity tolerance, which actively participates in dynamic processes related to overcoming or generating uncertainty (primarily at the cognitive level) by changing existing ideas and concepts, and also by creating new ones. The **practical significance** is presented in the elaboration of the model of the phenomenon of tolerance to ambiguity, which allows differentiation of individuals-law enforcement officers with their ability to accept uncertainty; disclosure of coping mechanisms; description of possible means of developing tolerance to ambiguity and research and expansion of previous work in the field of decision-making and the role of the factor of tolerance to ambiguity in the specific conditions of the professional activity of law enforcement officers and the importance of developing this feature in the decision-making system.

Keywords: tolerance; uncertainty; intolerance; rigidity; metacognitive skills; tolerance interface; novelty of the situation; law enforcement officer.

Introduction

The phenomenon of tolerance to ambiguity was once studied by a number of Ukrainian scientists in the context of: readiness for changes of special police officers of various levels of vitality (S. Boychuk, 2021); formation of individual style self-regulation (I. Klymenko, 2017); psychological resources of police officers in conditions of uncertainty (S. Stetsenko, 2021); as a factor in the formation of professional identity (A. Gusev, 2012); tolerance to ambiguity and psychological analysis (I. Tomarzhevskaya, 2018); as a resource of psychological well-being (G. Pavlenko, 2019); as a specific condition of innovative activity (N. Alekseenko, 2017); when making decisions (K. Radionova, 2021), etc.

The appeal to the concept of «ambiguity» in modern psychology is largely related to the high rate of changes occurring in modern social systems; the transformation of communication, when a person is involved in many communication situations; with the appearance of new social situations, previously absent in the subject's experience. This social reality is defined as social instability, which places increased demands on the subject in terms of

activity. The effectiveness of decision-making and mental strategies is associated with flexibility, but also with the ability to gather information and overcome subjective uncertainty. At the same time, as subjective uncertainty is not the same as subjective – or «limited», in the terminology (H. Simon, 1993), rationality, which is associated, in particular, with the ability to develop plans and follow them, is also not always looks reasonable (Dorner, 1997). Special studies on the identification of structural connections of rationality as a focus on the maximum collection of information for decision-making and other properties of this process show that rationality is accompanied by both reflexivity and intolerance of ambiguity as a desire for clarity of judgments. But high reflexivity can interfere with productive decisions, and intolerance of ambiguity as a desire for clarity and rejection of uncertainty and contradictions combined with rigidity can manifest a latent variable of rigid rationality. Thus, highlighting the problem of the dynamics of the processes behind decision-making (both in terms of goals and means of goal achievement), one should assume the reciprocal (mutual) functioning of two

latent variables that psychologically represent poles, one of which is dispositionally revealed as tolerance for ambiguity, willingness to take risks, trusting intuition, and the other as rigidity, rationality and intolerance of ambiguity.

The purpose and tasks of the research

The methodological tools of the research were chosen taking into account the set goal, the specifics of the object and the subject of the research. In accordance with the goal, the tasks of the research are outlined: 1) to conduct a system-structural analysis – to determine the content of the researched categories; 2) to investigate the factors and mechanisms of forming tolerance to ambiguity in the decision-making system; 3) make a classification analysis – to determine the main concepts of decision-making and tolerance to ambiguity; 4) to summarize the work of leading scientists who researched and highlighted the latest work in the given topic.

The theoretical basis of the research is the results of the latest work of scientists in the field of studying tolerance, uncertainty, decision-making by representatives of various sciences, in particular: economic, psychological, legal, etc.

The empirical basis for approbation of the S. Budner scale was the data of the study conducted in November 2022, the sample of law enforcement officers was 20 people (12 women and 8 men), the average age was 20 years.

Presenting main material

The problem of psychological readiness of police officers to make decisions in crisis situations is relevant in the context of the socio-economic situation in Ukraine. The study of psychological readiness to carry out professional activities is presented in the works of: A. Akulych, M. Dyachenko, A. Mateyuk, P. Korchemny, S. Maksimenko, L. Orban-Lembryk, V. Osyodlo, V. Sysoeva and others, in which it is emphasized on the need to form motivation for professional activity, the ability to manage one's own emotional states, being in a psychologically difficult situation. In the context of consideration of the problem of psychological readiness for decision-making in crisis situations by representatives of law enforcement agencies, it is important to reveal the specifics of their professional activity. The peculiarity of such activity is influenced by the political situation that has developed in Ukraine, in particular, full-scale military actions that are taking place throughout the country, and with it the aggravation of the military and political situation on the border from all sides. An extreme situation is currently understood as the state of the environment caused by phenomena and factors of a natural, man-made or social nature that sharply disrupt the normal conditions

of the population, public order in the region, several regions or the country as a whole.

Ambiguity tolerance is a scientific construct that has many interpretations. Uncertainty as a lack of certainty, unambiguity can be found in many situations: in everyday life, in interpersonal communication, in interpersonal and intergroup interaction, in solving tasks of professional and educational activities, in making decisions. R. W. Norton, as a result of his content analysis of articles related to the problem of uncertainty, singled out 8 different categories through which the content of this concept is revealed (Norton, 1975): multiplicity of judgments; inaccuracy, incompleteness and fragmentation; probability; unstructuredness; lack of information; variability; incompatibility and contradiction; incomprehensibility.

In the English-language literature, as noted by A. Lakhana, such concepts as tolerance of ambiguity, tolerance for ambiguity, intolerance of ambiguity, intolerance for ambiguity, ambiguity tolerance, ambiguity intolerance, tolerance-intolerance of ambiguity are involved [1]. It should be noted that along with the concept of «ambiguity» the authors often use the concept of «uncertainty», either assuming that they are synonymous, or focusing on the fact that the concept of «ambiguity» is broader and includes all phenomena of uncertainty, ambiguity, ambiguity, and «uncertainty» is associated only with the phenomena of inaccuracy and uncertainty.

For the first time, the concepts «intolerance to ambiguity» and «tolerance to uncertainty» were proposed by E. Frenkel-Brunswik (1949) in the context of the problems of ethnic stereotypes and anti-Semitism. E. Frenkel-Brunswik defines [2] tolerance to uncertainty as an emotional and perceptive personal variable. The subject of scientific interest for the author was the role of motivational factors in the process of perception. It was based on the psychoanalytic concept of «emotional ambivalence» as the coexistence of one individual with opposite emotions, feelings, and attitudes towards an object. For the scientific validation of this psychoanalytic construct of E. Frenkel-Brunswik, it was necessary to find factors that can be formalized. She suggested that repressed ambivalence can manifest itself on the cognitive level as a rigid and inadequate perception of reality. The work describes a type of personality that has a high level of intolerance to uncertainty, characterized by a tendency to make decisions based on the principle of black and white; make hasty conclusions without taking into account significant factors and the real state of affairs; strive for unconditional acceptance or rejection in relations with other people. E. Frenkel-Brunswik proposed a number of procedures for assessing tolerance to uncertainty (ambiguity). It was expected that a rigid personality would be less likely to observe fluctuations in the perception of uncertain (multi-valued) figures, that they would stick to the primary image of the object longer and be less

sensitive to changes in it, and that when solving tasks they would stick to the first successful way of solving for a longer time, even if potentially simpler ones are possible. Accordingly, an uncertainty-intolerant personality demonstrates difficulty in recognizing an uncertain situation, a relative inability to change one's behavior when the situation changes, and rigid, suboptimal behavior that reproduces past experience but does not correspond to the changed situation. E. Frenkel-Brunswik raised the question of whether the construct of intolerance to uncertainty is general, acting as a basic personality trait; or specific, functioning in those perceptions of only certain social objects [2]. As noted by K. Durheim and D. Foster, in further studies tolerance and intolerance to uncertainty began to be considered as a basic personality trait, and this happened largely due to the inclusion of tolerance to uncertainty in the theory of authoritarian personality (T. Adorno, E. Frenkel -Brunswik, D. Levinson, N. Sanford) as one of the characteristics typical of an authoritarian personality and explain his behavior.

In 1962, S. Budner, criticizing the fact that tolerance and intolerance of uncertainty (ambiguity) have become rather elements of the political theory of authoritarianism, again raises the question of the actual psychological content of this construct and proposed the definition of intolerance as a personality trait, having developed a corresponding questionnaire. S. Budner sees intolerance as «the tendency to perceive (interpret) uncertain situations as a source of threat» [3]. He singled out the following signs of an uncertain situation: novelty (absolutely new situation that has not previously been encountered in experience); complexity (complex situation with a large number of variables); irresolvability (different elements of the situation give rise to conflicting interpretations).

4 indicators of individual perception of a threat were identified, acting as an experience of a threat (phenomenological reactions) or behavior in a threat situation (operational reactions): phenomenological submission (discomfort); phenomenological denial (repression, suppression); operative subordination (avoidant behavior); operational denial (destructive or reconstructive behavior).

In contrast to intolerance, the author defined tolerance as «the tendency to perceive uncertain situations as desirable» [3]. S. Budner notes that intolerance is not realized in behavior, does not include its specific forms, but the behavior or preference of certain forms of activity and social phenomena becomes a manifestation of intolerance to uncertainty. Yes, intolerance itself is not a direct cause of a preference, such as censorship, but the preference for censorship in most situations can be seen as a sign of intolerance.

Summarizing the formed views on intolerance to uncertainty, S. Bochner in 1965 came to the

conclusion that the construct of intolerance carries at least two meanings. First, it acts as a basic phenomenon that affects the flow of all emotional and cognitive processes, cognitive styles of the individual, beliefs and the system of social attitudes, interpersonal and social behavior, as well as behavior in difficult situations. Secondly, it acts as a characteristic of the «perceptual apparatus» of the individual, so that individuals intolerant to uncertainty will demonstrate identical perceptual behavior when perceiving objects. Accordingly, S. Bochner singled out the primary and secondary characteristics of a personality intolerant to uncertainty (ambiguity). He attributed the characteristics of cognitive style to the primary ones: rigid dichotomization into fixed categories, calling them the «need for categorization»; search for certainty, unambiguity and avoidance of uncertainty, ambiguity («need for certainty»); the inadmissibility of the coexistence of positive and negative aspects in the same object (for example, «bad» and «good» traits in the same person); adoption of rigid attitudes, views of life according to the «black – white» principle; the preference of the familiar over the unfamiliar; rejection of everything unusual and different from the usual; stability of the primary image when perceiving changing objects; making a decision at the early stages and committing to it in a perceptually uncertain situation; premature conclusions.

Personality traits were classified as secondary: authoritarianism; dogmatism; rigidity; closedness of new experience; presence of ethnic prejudices; low creativity; anxiety; extrapunitiveness; aggressiveness.

The isolation of tolerance/intolerance as a construct related to personality traits, on the one hand, and a construct related to perceptual processes, on the other hand, largely determined the two main directions of research into this phenomenon – as personality traits or as characteristics of cognitive style, perceptual and cognitive process. At the same time, the authors faced the following tasks: to develop a psychodiagnostic toolkit, conceptual detailing and clarification of the construct itself, as well as to identify the construct's connections with other psychological variables [4].

Tolerance to uncertainty (ambiguity) as a personality trait

D. T. Already in 1958, Kenny and R. Ginsberg note that in most of the works carried out after the publication of T. Adorno's «Study of the Authoritarian Personality» and others [5], tolerance was considered as a basic feature, in the absence of arguments to confirm or refute this situation. At the same time, the researchers did not pay attention to the fact that E. Frenkel-Brunswik herself expressed fears about the hasty generalization of the construct proposed by her. R. J. Hallman (1967) suggests that tolerance should be understood as «the ability to accept conflict and tension arising in a situation of duality, to resist

incoherence and inconsistency of information, to accept the unknown, not to feel uncomfortable in the face of uncertainty». A. P. MacDonald (1970), after analyzing the research on tolerance, came to the conclusion that although the existing approaches to tolerance overlap significantly, it was not possible to develop a common definition. Following S. Budner, he considers uncertainty tolerance as a basic limit [3].

R. Norton (1975) describes intolerance of uncertainty (ambiguity) as a personality trait associated with a variety of behavioral phenomena, for example, reluctance to analyze problems in terms of probabilities and preference for clear, understandable situations. He defined it as «the tendency to perceive uncertain information as a kind of psychological discomfort or threat». J. Sidanius (1978) considers uncertainty tolerance as a basic personality trait. N. Rotter and A. O'Connell (1982) define it as a personality trait. J. Ray (1987) suggests considering intolerance to uncertainty as a situation-specific variable, while taking into account the features of the tools used. C. Ely (1989) questions the admissibility of considering personal variables and characteristics of cognitive style, including tolerance to uncertainty, as compared to stable variables that are actualized depending on the situation. S. Anderson and A. Schwartz (1992) offer a situation-specific understanding of the trait tolerance to uncertainty as a predictor of depression only in the presence of thoughts about negative aspects of life [6; 7]. D. McLain (1993), considering uncertainty tolerance as the limit of «a range of reactions, from denial to attraction, when perceiving unknown, complex, dynamically uncertain or having conflicting interpretations of stimuli» [8], singles out three of its aspects: perception new, complex and/or intractable situations as sources of threat (according to S. Budner); the connection of tolerance to uncertainty with authoritarianism and superstitions (according to E. Frenkel-Brunswik); avoiding recognition of uncertainty and making judgments about likely events under unclear conditions based on past experience (according to Ellsberg).

C. Chen and R. Hooijberg (2000) write about uncertainty (ambiguity) tolerance as a personal variable [9]. L. Sallot and L. Lyon (2003) rely on the model of tolerance to uncertainty as a trait proposed by E. Frenkel-Brunswik and S. Budner, and believe that this trait remains stable over time [10]. S. Bakalis and T. Joiner (2004) attribute tolerance to uncertainty to stable personality characteristics (traits) that affect interaction with others and behavior in various situations [11]. F. Hartmann (2005) sees uncertainty tolerance as an individual characteristic [12]. P. Clampitt and M. Williams (2007) include tolerance to uncertainty as a group of personal characteristics. F. Zenasni (2008) notes that tolerance/intolerance is mostly considered as a personal trait. B. Naemi (2009) calls uncertainty

tolerance a stable personality trait. J. Herman (2010) writes about uncertainty tolerance as an «individual tendency» that depends on the context. J. Litman (2010) describes this phenomenon as an attitude. M. Trottier (2010) refers to basic personality traits. B. Hazen (2012) considers it as the limit of personality. D. Zhu (2012) considers it as a personality trait. Therefore, consideration of tolerance to uncertainty as a personality trait implies a view of this construct as stable over time, changing only under the influence of new experience or purposeful activity of the subject himself [13].

Tolerance to uncertainty (ambiguity) as a dynamic characteristic

In a review article on the problem of uncertainty tolerance (1995), A. Fumham and T. Ribchester criticize the fact that in most works this phenomenon is considered as a stable independent variable [14]. V. DeRoma (2003) states the need to develop tolerance for uncertainty, since uncertainty and ambiguity are inevitable elements of learning and professional activity [15]. Such a position implies the need to remove the emphasis from consideration of this phenomenon as a stable feature to the process of functioning of tolerance, studying the process of «tolerating» uncertainty. E. Vapenstad (2010) writes about the possibility of developing tolerance in the process of psychotherapy [16]. L. Kajs and D. McCollum (2010) in a study of administrative employees of educational institutions found a decrease in tolerance for uncertainty with increasing age of respondents [17]. They explained this by the fact that, from accumulated experience, with age, fewer and fewer situations are perceived as uncertain, ambiguous; the individual increasingly tends to avoid dissonance; conservative attitudes strengthen, a person's orientation to stability and social guarantees increases, which generally reduces tolerance for uncertainty. As noted by K. Merenluoto and E. Lehtinen, an alternative view of this construct involves the analysis of personality activity in conditions of change, when tolerance is considered in the context of the dynamic process of unfolding metacognitive and motivational variables [18]. Thus, overcoming new complex conceptual systems (it can be a problematic situation or a task) is possible if the subject has metacognitive skills (abilities) that allow overcoming the contradictions generated by a given situation or task. A positive attitude to uncertainty is not enough: there is a problem of objectifying the mechanisms that allow overcoming uncertainty and building a new, consistent conceptual model.

M. Lane and K. Klenke (2004) propose a social-cognitive model of management in conditions of uncertainty [19], considering tolerance as a link between self-efficacy and managerial effectiveness, as well as noting its moderating role in the process of setting goals. They proposed the concept of

Ambiguity Tolerance Interface (ATI). At the same time, ATI is considered by them as a structure that monitors the uncertainty of the environment and, based on feedback, makes corrections to the structure of self-efficacy. ATI appears as an integral characteristic that includes continuous creation of new categories, openness to new information, implicit awareness of more than one perspective, point of view; creativity, aesthetic judgment, spirituality. Thus, tolerance to uncertainty is a scientific construct that today has many interpretations, but its introduction into the apparatus of psychology can contribute to the explanation of the characteristics of individual behavior in uncertain, ambiguous situations.

Analysis of empirical research results

As part of an empirical study, we tested Budner's Scale of Tolerance – Intolerance of Ambiguity as a way of measuring the phenomenon of tolerance among representatives of specific professions, in particular law enforcement officers.

Budner's scale of tolerance/intolerance of ambiguity is the first independent technique aimed at diagnosing tolerance to uncertainty. Based on it, other scales were subsequently created. First published by Badner in 1962. Despite the significant age of the technique, it does not lose its relevance as a simple technique that diagnoses an important humanistic personality trait, and in this sense it is applicable in a wide range of tasks – from professional counseling to psychotherapeutic work. The presented version of the Badner questionnaire can be used for the purposes of express diagnosis

of personal characteristics of tolerance/intolerance, that is, primarily for the purpose of examination. Tolerance for uncertainty is a personal trait that determines an individual's attitude to ambiguous, uncertain, disturbing situations, regardless of the emotional sign of this uncertainty. A personality tolerant to uncertainty considers any uncertain situation as an opportunity to choose, develop, gain new experience, does not feel destructive anxiety in uncertain situations, is able to actively and productively act in them. In turn, a person intolerant of uncertainty has a high level of anxiety in situations of uncertainty or even the threat of its occurrence, even if this uncertainty means development and positive change in the future. Individuals intolerant of uncertainty are prone to childish regulation of all spheres of life, including relationships and systems of gaining experience. Thus, the concept of intolerance to uncertainty converges with the concept of rigidity in domestic psychology, and tolerance – with the concept of Muddy's vitality. The 16-point scale of intolerance to uncertainty by S. Badner was used in the study. Respondents' answers suggested a score of agreement with each of the statements from 1 (absolutely disagree) to 7 (absolutely agree). Answers to which are formed on a 7-point Likert scale. It is possible to extract indicators of 3 subscales from the questionnaire: novelty, complexity and intractability.

The results of the study on the scale of S. Badner tolerance/intolerance to ambiguity in representatives of law enforcement officers of the Academy of Internal Affairs of Ukraine (n=20):

Table 1

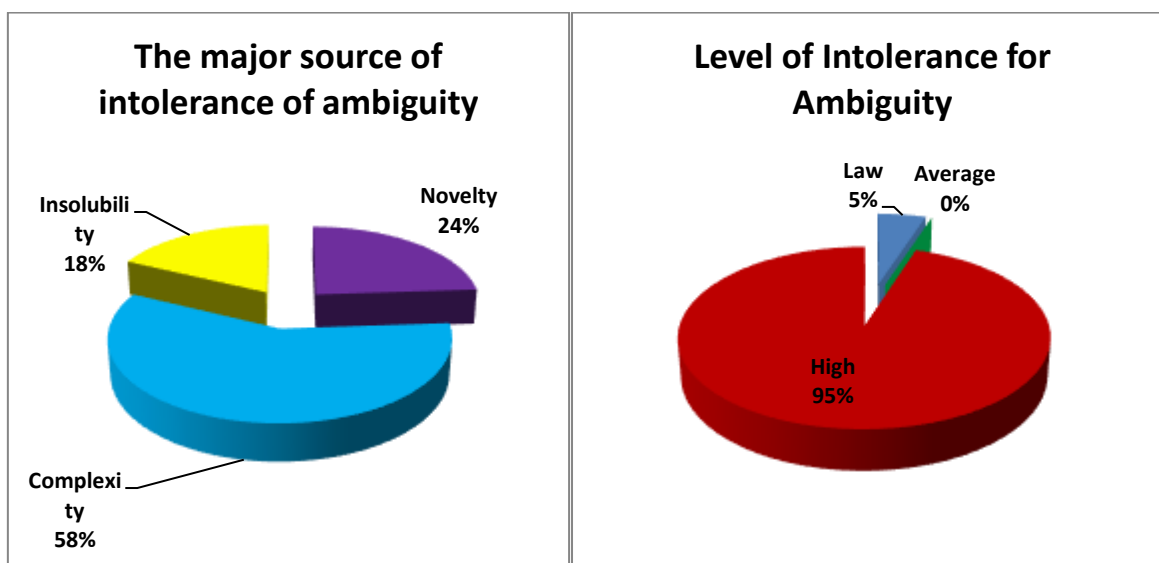
Item	Subscale novelty (N)	Subscale complexity (C)	Subscale insolubility (I)	Total (average range 44-48)
1	7	13	6	26
2	21	40	10	71
3	15	44	14	73
4	20	45	16	81
5	16	49	13	68
6	17	42	14	73
7	23	45	18	86
8	14	43	11	58
9	18	47	13	78
10	13	50	18	81
11	17	36	11	64

Continuation of the table 1

12	21	40	11	72
13	15	45	14	74
14	20	40	10	80
15	19	38	8	65
16	16	48	13	77
17	15	37	13	65
18	19	48	17	84
19	20	44	12	76
20	20	47	17	84

The results of the study at the *Tabl.1* showed that almost all respondents in the presented sample have a high index of intolerance to uncertainty, based on the average index of 44–48 points. In the vast majority of law enforcement officers (19 people), the indicators of intolerance to uncertainty

are inflated and the main source is the complexity of the situation of choice or action. For a better understanding of the methodology, we consider it important to display these indicators visually in the diagrams below.

Level of Intolerance for Ambiguity by Budner's Scale, Fig.1

As can be seen and analyzed in Fig.1, the general result of intolerance to uncertainty: according to the low indicator 1 person (5%), according to the average indicator 0 people (0%) and according to the high indicator 19 people (95%), from which we make assumption that in this sample of law enforcement officers the vast majority has a high level of intolerance to uncertainty. Dividing these indicators into sub-scales according to S. Budner in order to reveal the source of intolerance, we obtained the following results: novelty of the problem (situation) 24%, complexity 58%, intractability 18%, from which we make the

assumption that the main source of intolerance the law enforcement officers of this sample (n=20) have precisely the complexity of the problem or situation that needs to be solved. Based on the results of the collected material, we can also make an assumption about a high degree of rigidity – which is an identical concept in domestic psychology, the main tendency to perceive uncertain information as a kind of psychological discomfort or threat, taking into account the specific conditions of activity and complex situations surrounding representatives of dangerous professions, logically emphasize that acting according

to the protocol is the main construct that law enforcement officers must learn and conduct their professional activities within the framework of the law and obey the orders of higher management. It is important to note that rigidity is characterized as a feature of the regulation of intellectual strategies and characterizes authoritarian personalities, often this concept is considered as an inability to change, which explains the obtained research results, because representatives of law enforcement structures have clear instructions and an action plan, other activities that go beyond the scope of the protocol (inactivity, excessive initiative, etc.), carries with it certain negative consequences. Also, from the obtained results, we can make an assumption that age also affects high intolerance (the average age is 20 years), because with age, fewer and fewer situations are perceived as uncertain, ambiguous, and the tolerance for uncertainty increases due to accumulated experience. Intolerance is a tendency to interpret uncertain situations as a source of threat, which logically explains the obtained data due to a lack of experience. If tolerance means accepting the unknown and not feeling uncomfortable in the face of uncertainty, then we make an assumption that our sample of law enforcement officers sees the difficulty in making decisions due to the lack of instructions for actions, or they have always been taught not to act without a protocol and reject emotions, forming certain constructs of cognitive styles. that have a clear implementation and direction of actions. For law enforcement officers, the need for categorization, the search for certainty, unambiguity, the preference of the familiar over the unfamiliar, decision-making at the early stages and commitment to it in a perceptually uncertain situation are important; premature conclusions.

Scientific novelty

The scientific novelty of the article consists in the systematization and generalization of psychological knowledge of the phenomenon of tolerance to ambiguity in the decision-making system of law enforcement officers in the process of professional activity, the importance of the role of tolerance is determined as a trait that is important in improving

adaptation to changes. The importance of flexibility in the decision-making process is substantiated. The method of tolerance to uncertainty was tested and presented, and the inconsistency of the importance of tolerance to uncertainty among law enforcement officers due to the territorial location of their professional activity was revealed.

Conclusions

Research on tolerance for ambiguity is conducted at different levels, such as individual and cultural. With regard to the related cultural value dimension of uncertainty avoidance, there is a validity issue that needs to be addressed. Constructing measurement instruments based on philosophy or on actual responses reveals the possible difference between the cognitive, emotional, and action components of uncertainty tolerance. The relatively small number of tolerance studies in recent decades offer opportunities for further study of this concept. While mostly researched as a cognitive variable, it should also be linked to other psychological aspects such as hyperarousal or the «dark triad» of personality traits. We made a thorough analysis of the phenomenon of tolerance, but in practice we highlighted data that do not coincide with the data of representatives of other European countries and peoples, this is an important variable in explaining the high rates of intolerance that we obtained in the process of a pilot empirical study on a small sample and we understand what to investigate this phenomenon is needed in correlation with other important features and characteristics in order to more thoroughly understand certain tendencies that may occur among representatives of specific professions. The integration of the tolerance/intolerance construct into the Ukrainian-language psychological discourse gives rise to a number of problems related to both the multiplicity of interpretations of the concept itself and the lack of a specific term in domestic Ukrainian psychology. Nevertheless, the study of tolerance to uncertainty in relation to other psychological phenomena, as well as the very process of tolerating uncertainty and building models of this process is an urgent task due to qualitative changes in what has happened and is currently happening in the modern world.

REFERENCES

- [1] Lakhana, A. (2012). *Tolerance of Ambiguity in Educational Technology: A Review of Two Social Science Concepts*. Master thesis, Concordia University.
- [2] Kranebitter, A., Reinprecht, C., & Gruber, F. (2022). Authoritarianism, Ambivalence, Ambiguity. The Life and Work of Else Frenkel-Brunswik. *Journal for the Sociology and History of the Social Sciences, Special Issue, 7(1-2)*.
- [3] Meyer, K. (2022). Scales for measuring ambiguity tolerance in religious and theological fields. *Theo-Web, 21(1)*, 61-76. DOI: <http://doi.org/10.23770/t0235>.
- [4] Lytvyn, S. (2019). Tolerance to uncertainty as a psychological construct. *Psychological Journal, 5(1)*, 90-107. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.6>.
- [5] Borysenko, Y. (2022). Strategic rationality of mass culture: Young scientists page. *Filosofska Dumka, 3*, 155-169. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.155>.
- [6] Hitsuwari, J., Nomura, M. (2021). Developing and Validating a Japanese Version of the Multidimensional Attitude toward Ambiguity Scale (MAAS). *Psychology, 12(4)*. 477-497. DOI: 10.4236/psych.2021.124030.

- [7] Huang, R. (2020). A Study of Intentional Ambiguity from the Perspective of Pragmatics. *Open Access Library Journal*, 7(3), 1-10. DOI: 10.4236/oalib.1106182.
- [8] Mclain, D.L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 53(1), 183-189.
- [9] Wang, Y. (2019). Researches on the Psychological Representation of Ambiguous Words. *Journal of Heilongjiang College of Education*, 3, 117-119.
- [10] Yang, C. (2018). *A user's guide to the tolerance principle*. Retrieved from <https://ling.auf.net/lingbuzz/004146> Google Scholar.
- [11] Chong, D., Citrin, J., & Levy, M. (2022). *The Realignment of Political Tolerance in the United States*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592722002079>.
- [12] Paralkar, U., & Knutson, D. (2021). Coping with academic stress: Ambiguity and uncertainty tolerance in college students. *Journal of American College Health*. DOI:10.1080/07448481.2021.1965148.
- [13] Emadi Chashmi, S.J., Hasani, J., & Kuss, D.J. (et al.). (2022). Tolerance for ambiguity, reappraisal, and suppression mediate the relationship between problematic internet use and procrastination. *Curr Psychol*. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03745-0>.
- [14] Geller, G. (et al.). (2021). Tolerance for ambiguity among medical students: Patterns of change during medical school and their implications for professional development. *Comparative Study Acad Med*, 96(7), 1036-1042. DOI: 10.1097/ACM.0000000000003820.
- [15] Iwaki, H. (2018). An Equilibrium Asset Pricing Model under the Dual Theory of the Smooth Ambiguity Model. *Journal of Mathematical Finance*, 8(2). DOI: 10.4236/jmf.2018.82031.
- [16] Vapenstad, E.V. (2010). The ambiguity of the psychoanalytic situation and its relation to the analyst's reverie. *Psychoanalytic Psychology*, 27(4), 513-535.
- [17] Kajs, L.T., & Mccollum, D.L. (2010). Dealing with ambiguity: assessment of tolerance for ambiguity in the context of school leadership. *Educational Leadership*, 14, 77-91.
- [18] Merenluoto, K., & Lehtinen, E. (2004). Number concept and conceptual change: Towards a systemic model of the processes of change. *Learning and Instruction*, 14(5), 519-534.
- [19] Lane, M.S., & Klenke, K. (2004). The ambiguity tolerance interface: A modified social cognitive model for leading under uncertainty. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 10(3), 69-81.

Стаття надійшла до редколегії 03.10.2022

Масян А. В. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6661-2585>

Роль фактора толерантності до невизначеності в системі прийняття рішень у професійній діяльності правоохоронців

Актуальність дослідження обумовлено необхідністю формування практичних навичок під час прийняття рішень і визначення основних детермінант здатності швидкої адаптації до стрімких змін, генерування раціональних ідей і приймання логічних рішень у професійній діяльності правоохоронців. **Мета** статті – проаналізувати й емпірично дослідити важливість феномена толерантності до невизначеності в системі прийняття рішень у професійній діяльності правоохоронців. **Методологію** аналізу проблеми становить загальна теорія толерантності до невизначеності, що ґрунтується на диференціації та інтеграції наявних знань у різних галузях. **Результати дослідження**. Проведено аналіз прийняття рішень і подолання невизначеності, неструктурованості, що виявляється в життєвих і професійних ситуаціях. Обґрунтовано роль ригідності в системі інтолерантності й окреслено значення цього поняття в процесі засвоєння метакогнітивних навичок. Описано феномен толерантності до невизначеності, важливість лабільності й гнучкості в системі прийняття рішень. Концепція толерантності залежить від перспектив, пов'язаних з культурним контекстом, і формується на них; визначає, як особистості ставляться до найближчого чи віддаленого майбутнього, і має властивості емерджентності, що є значущим у практичному опрацюванні нових умов, у яких вимушені діяти правоохоронці, міграційних і кроскультурних змін, які відбуваються всередині країни, та високого навантаження соціальної взаємодії. Проаналізовано й емпірично досліджено, наскільки ці фактори є важливими для побудови нового адаптаційного сценарію для представників специфічних видів діяльності. Апробовано та презентовано опитувальник толерантності до невизначеності Баднера. **Наукова новизна** статті полягає в систематизації та узагальненні психологічних підходів у загальній структурі прийняття рішень через толерантність до невизначеності, що бере активну участь у динамічних процесах, пов'язаних з подоланням або породженням невизначеності (передусім на когнітивному рівні) шляхом зміни нинішніх уявлень і концептів, а також шляхом створення нових. **Практична значущість** полягає в опрацюванні моделі феномена толерантності до невизначеності, що сприяє диференціації особистостей-правоохоронців з їхньою здатністю приймати невизначеність; розкритті механізмів подолання; описі можливих засобів розвитку толерантності до невизначеності та дослідження й розширення попередніх напрацювань щодо прийняття рішення і ролі фактору толерантності до невизначеності в специфічних умовах професійної діяльності правоохоронців, важливості розвитку цієї риси в системі прийняття рішень.

Ключові слова: толерантність; невизначеність; інтолерантність; ригідність; метакогнітивні навички; інтерфейс толерування; новизна ситуації; правоохоронець.

Суворова А. О. – аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7508-290X>

Психологічні механізми реалізації тактичних прийомів під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку

Наукова стаття присвячена висвітленню актуальних питань, що виникають у слідчих підрозділах Національної поліції України під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку. Метою статті є дослідження змісту характеристики неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку, розкриття сутності психологічних механізмів реалізації тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту, а також досягнення наукового результату у вигляді теоретичних положень і практичних рекомендацій їх застосування. Методологічною основою дослідження є діалектичний метод, що сприяє розумінню об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки та практики; методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедуція, індукція, аналогія), завдяки яким вдалося детальніше розглянути психологічні механізми використання тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту; історико-правовий метод, який застосовувався для висвітлення змісту понять «тактичний прийом», «психологічні механізми», «неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку»; системно-структурний – з метою формулювання завдань, реалізація яких відбувається завдяки психологічним механізмам використання тактичних прийомів за участю зазначеної категорії осіб. Наукова новизна полягає у виокремленні психологічних механізмів реалізації тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту. Обґрунтовано потребу обов'язкового врахування під час криміналістичного дослідження особи неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, її індивідуальних, психічних, фізичних, розумових особливостей, що впливають на процес проведення слідчого експерименту. Висновки. Одним з ефективних інструментів, які можуть забезпечити науково-прикладні результати під час досудового розслідування за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку, зокрема під час слідчого експерименту, є ґрунтовне дослідження психологічного механізму реалізації тактичних прийомів. Психологічні механізми передбачають пряму взаємодію між особою, яка проводить слідчу (розшукову) дію, та неповнолітньою потерпілою особою з вадами психофізичного розвитку, а також психологічну спрямованість уповноваженої особи на з'ясування істини та використання нею наукових рекомендацій у процесі відтворення дій з таких наукових галузей, як психологія, антропологія, валеологія.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістика; тактичний прийом; психологічний механізм; слідчий експеримент; неповнолітня особа; вади психофізичного розвитку.

Вступ

Сучасна криміногенна ситуація в Україні обумовила підвищений інтерес як суспільства, так і законодавства до проблеми охорони інтересів особистості неповнолітнього. Нині проблема кримінальних правопорушень, учинених проти неповнолітніх, є однією з найактуальніших проблем у нашій країні.

Відповідно до Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора, у період із січня до жовтня 2022 року було зареєстровано 312 450 кримінальних проваджень, серед яких 4258 кримінальних проваджень стосувалися вчинення кримінальних правопорушень відносно неповнолітніх осіб та 286 кримінальних проваджень, зареєстрованих стосовно вчинених кримінальних правопорушень стосовно осіб з вадами [1].

У криміналістиці значну увагу приділено вивченню кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Водночас вивчення особи неповнолітнього потерпілого є недостатнім. Зокрема, недостатню увагу приділено проблемі

захисту неповнолітніх осіб з вадами психофізичного розвитку, які володіють підвищеною віктимністю, від зазіхань на їхнє життя та здоров'я.

Тривалий час проблема вчинення кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку широко не обговорювалася та не досліджувалася, унаслідок чого маємо відсутність дієвого механізму виявлення, розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням зазначеної категорії, а також відсутність механізму надання допомоги постраждалим дітям від насильницьких дій.

Вивчення питання реалізації психологічних механізмів використання тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту має важливе значення для розвитку науки криміналістики, а генерування практичних навичок сприятиме поліпшенню процесу їх реалізації та ефективному виконанню завдань під час досудового розслідування. Саме тому вказані обставини свідчать про необхідність цього дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення змісту характеристики неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку; розкриття сутності психологічних механізмів реалізації тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту; досягнення наукового результату у вигляді теоретичних положень і практичних рекомендацій їх застосування.

Питання, пов'язані з проведенням слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх, розглянуто в працях: О. П. Ващук «Тактика використання невербальної інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій» [2], О. О. Кочура «Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження» [3], Т. В. Лукашкіна «Деякі проблемні питання законодавчого регулювання кримінального провадження щодо неповнолітніх (у світлі дії принципу правової визначеності)» [4, с. 134–138], М. Ю. Самченко «Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх» [5], В. М. Стешенка «Правовий захист дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір» [6], Г. К. Тетерятник «Гарантії забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні» [7, с. 115–119], С. В. Харченка «Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних» [8], Ю. М. Черноус «Психологічні основи реалізації тактичних прийомів» [9, с. 13–21].

Попри значні наукові напрацювання, на практиці виникають питання щодо психологічного механізму реалізації тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих осіб з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту, деякі з них будуть розглянуті детальніше.

Виклад основного матеріалу

Охорона прав і законних інтересів неповнолітніх залежить від дотримання посадовими особами, які здійснюють розслідування, встановленого законом порядку проведення процесуальних, зокрема слідчих (розшукових) дій. Очевидно, що дії, які проводять за участю неповнолітніх, повинні точно відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства та не порушувати їх [10, с. 60]. Результати дослідження законодавчих норм, слідчої та судової практики свідчать про те, що проблеми проведення окремих слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх, досі існують у практичній діяльності правоохоронних органів. Серед них можна виокремити:

1) процесуальні: відсутність педагогів або психологів під час проведення допитів неповнолітніх свідків; недостатній досвід роботи спеціалістів саме з такою категорією осіб; до участі в

допитах неповнолітніх і слідчих (розшукових) діях, що проводяться з ними, в окремих випадках як законних представників залучають осіб, які не відповідають вимогам законодавства України;

2) тактичні: складність встановлення психологічного контакту з неповнолітнім під час проведення слідчих (розшукових) дій;

3) організаційні: неможливість проводити слідчі (розшукові) дії в умовах, що виключають візуальне спостереження, недостатнє технічне оснащення кабінету слідчого з огляду на психоемоційний стан неповнолітньої особи, з якою проводяться слідчі (розшукові) дії.

Крім того, проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх повинно супроводжуватися ретельним збиранням, закріпленням й оцінкою доказів, урахуванням віку, фізичного та психологічного стану неповнолітнього, уважністю й продуманістю під час складання процесуальних документів, а також контролем з боку керівництва за розслідуванням кримінальних проваджень цієї категорії.

Аналіз слідчої практики свідчить, що досить часто слідчі допускають певні помилки під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх. Наслідки порушення норм Кримінального процесуального кодексу України тягнуть за собою недопустимість доказів. Кожна слідча (розшукова) дія має певні особливості щодо процедури її проведення. Дотримання цієї процедури є запорукою прийняття законного й обґрунтованого рішення в кримінальному провадженні, гарантією забезпечення прав неповнолітніх.

Зауважимо, що погляди науковців стосовно позиції визначення поняття та змісту тактичних прийомів щодо неповнолітніх потерпілих осіб з вадами психофізичного розвитку різняться та мають суттєві розбіжності в понятійній площині науки криміналістики. Серед науковців побуває думка, що термін «тактика» походить від грецького слова *taktika*, що в перекладі означає мистецтво побудови військ або їх керування, відповідно, на думку деяких знавців, термін «тактика» запозичене криміналістикою саме з військової сфери [11, с. 3].

Однак деякі вчені розглядають понятійний аспект тактики в криміналістичному полі як такому, що має елементи умовності, оскільки вона не рівноцінна військовій тактиці та її не слід зводити тільки до тих способів, застосування яких призводить до усунення конфліктних взаємозв'язків і протидії [8, с. 16].

Вивчаючи тлумачення терміна «криміналістична тактика», вважаємо слушним визначення М. В. Салтевського щодо криміналістичної тактики як системи наукових положень (принципів), рекомендацій стосовно організації та планування досудового й судового слідства, що є тактичними прийомами збирання, дослідження та використання доказів, які розробляють з метою організації,

планування й здійснення попереднього розслідування та судового слідства [12, с. 144].

Одним з ключових елементів у структурі криміналістичної тактики є тактичний прийом. На думку В. О. Гусєвої, алгоритм його створення може бути різним. У разі, якщо дослідник визнає застосований слідчим раціональний спосіб дій, що має тактичний зміст, його завданням є перевірка відповідності цього способу законності, етичності й науковим засадам. Водночас законний та етичний способи дії створюються в результаті широкого наукового аналізу, остаточним завданням якого є перевірка раціональності нового прийому. Ця перевірка повинна здійснюватися в межах наукової роботи дослідника, який запропонував цей прийом шляхом апробації результатів дослідження, засвідченої відповідним актом [13, с. 8].

За результатами досліджень Ф. М. Сокирана та М. Ф. Сокирана, тактичний прийом – це найбільш доцільний у межах закону й етики спосіб дії слідчого, який з урахуванням певної слідчої ситуації спрямований на виконання завдань пізнання й управління в процесі розслідування [14, с. 46].

У криміналістичній літературі розроблено класифікацію тактичних прийомів, яка ґрунтується на:

- науковій організації праці (планування, розміщення та використання людських ресурсів, застосування методів дослідження матеріальних обставин, взаємозв'язок слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів);

- логіці (як результат, слідча версія);

- використанні знань з психології (встановлення психологічного контакту, аналіз позиції та показань учасників слідчих (розшукових) дій, допомога допитуваним особам у відновленні в пам'яті забутих фактів і правильного відтворенні раніше сприйнятих подій, фактів, психологічний вплив на допитуваних осіб для подолання їх негативної позиції в разі неправдивого свідчення).

Використання тактичного прийому передбачає знання психологічного механізму його реалізації. Так, В. Ю. Шепітько окреслює тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, що спрямований на виконання її конкретного завдання, заснованого на психологічному механізмі її реалізації, що є найраціональнішим й ефективнішим у певних ситуаціях [15, с. 37].

Для використання тактичних прийомів під час слідчого експерименту слід враховувати можливість психологічного впливу за допомогою вербальних або невербальних засобів.

Психологічний вплив має зовнішнє (стосовно реципієнта) походження і, якщо буде сприйнятий ним, спричиняє зміни конкретних психологічних регуляторів певної активності людини [16]. На думку Ю. М. Черноус, психологічний вплив

супроводжує проведення слідчих (розшукових) дій складного (змішаного) характеру: пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, залучення експерта й проведення експертизи. Наприклад, процес пред'явлення особи для впізнання викликає в учасників слідчої (розшукової) дії переживання та психологічний дискомфорт [9, с. 16]. Зазначене стосується й слідчого експерименту.

Психологічний механізм реалізації тактичного прийому передбачає безпосередню чи опосередковану взаємодію між особою, яка здійснює кримінальне провадження, та її респондентами; його психологічну спрямованість, пов'язану з відтворенням події, що трапилася, актуалізацією забутого, викриттям неправди, пошуком прихованого; психологічний ефект від використання тактичного прийому (пов'язаний з необхідністю отримання правдивих показань, виявленням слідів кримінального правопорушення) [9, с. 17].

Отже, слід зауважити, що психологічний механізм використання тактичних прийомів під час слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку, крім зазначеного вище, повинен передбачати анатомічні, валеологічні, психічні, фізичні та розумові здібності дитини з урахуванням відхилень її стану здоров'я.

Особа, згідно зі ст. 1 Закону України від 18 січня 2001 року «Про громадянство України», вважається дитиною до 18 років [17], і, відповідно, має статус неповнолітнього в кримінальному провадженні.

Слід зазначити, що в Кримінальному процесуальному кодексі України відсутнє тлумачення поняття «фізична вада». Процесуальні правила проведення слідчого експерименту поширюються також на осіб з вадами психофізичного розвитку, і дотримання цих правил є обов'язковим.

Вважаємо, що слідчий експеримент, який проводиться за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку, має загальні ознаки й особливості.

Відповідно до ст. 240 Кримінального процесуального кодексу України, з метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий або прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань [18].

Законодавець визначає метою слідчого експерименту перевірку й уточнення відомостей, які уповноважена особа отримує шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань. Отже, зважаючи на те, що пріоритетом мети слідчого експерименту є перевірка й уточнення даних, то чи має фізіологічну зможу неповнолітня потерпіла особа з вадами психічного та/або

фізичного характеру вводити в оману слідчого, приховувати обставини, їх деталі, мати суперечності показів і відмовлятися від них. На нашу думку, діти з психофізичними вадами, у яких вбачається виражена сукупність відхилень станів в організмі внаслідок патологічного процесу, апіорі не матиме змоги до певного роду провокативних свідчень. Звісно, не слід узагальнювати, оскільки є приклади того, як такі діти можуть піддаватися «синдрому перебільшення», однак надавати перевагу свідомому обману, на нашу думку, – ні. Водночас слід ураховувати, що психічні та фізичні хвороби за своїм перебігом мають індивідуальні ознаки в кожному окремому випадку та мають персоніфікований вияв у своєму вираженні.

Слід конкретизувати завдання слідчого в разі проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих осіб з вадами психофізичного розвитку.

На думку авторського колективу Національної академії внутрішніх справ, завдання, які розв'язують завдяки проведенню слідчого експерименту, на практиці не існують ізольовано одне від одного, вони поєднуються в різних комбінаціях, необхідним елементом яких завжди є отримання нових доказів. Один і той самий слідчий експеримент може бути спрямований і на перевірку доказів, і на встановлення умов, що спричинили вчинення кримінального правопорушення тощо [19, с. 11].

Поділяємо таку думку, оскільки проведення слідчого експерименту за участю неповнолітньої особи з психофізичними вадами надасть можливість отримати нові докази та встановити ті обставини кримінального правопорушення, які не були відомі під час попереднього збирання інформації, (наприклад, огляду місця події, допиту неповнолітнього потерпілого), встановити й усунути суперечності в показаннях підозрюваних, свідків, виявити причини й умови, що спричинили вчинення кримінального правопорушення.

Відповідно до Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) уповноважені державні органи повинні поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його добробуту й уникати спричинення шкоди з урахуванням обставин провадження [20].

Саме тому під час слідчого експерименту може залучатися спеціаліст, який сприятиме створенню обстановки й умов проведення дослідів, які будуть найбільш наближеними до події кримінального правопорушення, розробить план, контролюватиме виконання, оцінюватиме отримані результати.

У деяких випадках є доцільним залучення перекладача, який забезпечить комунікацію слідчого з учасником слідчого експерименту, використовуючи мову міміки та жестів. У справах

осіб із фізичними вадами слідчий експеримент може проводитися не лише для перевірки показань, а й для перевірки його здатності бачити, чути, розрізняти шум, тони, звуки, сприймати людську мову, бачити об'єкти, їхні деталі, колір, форму, а також спостерігати певні явища. Слідчі експерименти в справах вказаних осіб переважно проводяться для виявлення суб'єктивних можливостей та індивідуальних особливостей. Наприклад, слідчий експеримент може сприяти перевірці тверджень учасників, які страждають на короткозорість, дальтонізм, астигматизм, щодо того, чи бачили вони предмет або явище та їхні особливості; тверджень осіб, що страждають на далекозорість, короткозорість, астигматизм, щодо того, чи не бачили вони обличчя або предмет (наприклад, тому, що був без окулярів). Загалом форми участі осіб із фізичними вадами в слідчому експерименті можуть бути різноманітними: від пасивної присутності – до активної участі в проведенні дослідних дій [21, с. 136].

У психології використовують близький за значенням термін «паралінгвізм» [22, с. 22]. Ідеться про ті жести, міміку, рухи тіла, звукові явища, що супроводжують мову людини та є відбиттям її стану, настрою, ставлення до чогонебудь.

Крім того, існує так зване поняття «фізіогноміка» (від грец. природа, думка, пізнавальна здатність), основу якої становлять методи визначення типу особистості людини, її душевних якостей і стану здоров'я з огляду на аналіз зовнішніх рис обличчя та його виразу.

У психологічній літературі наука фізіогноміка окреслює зв'язки між рисами обличчя й особливостями характеру людини, визначає не стільки дійсний характер і можливу поведінку, скільки те, як людину переважно сприймає незнайома неупереджена людина, що побачила її вперше [23, с. 98–101].

Цікавою є думка О. П. Ващук, яка вважає, що мовлення посідає вагоме місце під час сприйняття, фіксації, упорядкування, відображення даних, одержаних у процесі проведення слідчої (розшукової) дії. Але слід зважати й на місце та значення невербальної інформації – природно обумовлених ознак мовлення: міміки та жестів тіла, які постійно супроводжують мовленнєве спілкування, у своєрідній формі відтворюють істинну реакцію особи на доволишню обстановку. Але, згідно з чинним законодавством України, такі емоційно-психологічні реакції особи, спричинені зовнішніми та внутрішніми, суб'єктивними й об'єктивними чинниками не підлягають фіксуванню в процесуальному документі під час проведення слідчих (розшукових) дій [2, с. 140–141], однак мають важливе тактичне значення.

Отже, у деяких випадках доцільною є участь спеціаліста відповідної галузі, а саме

фізіогноміста, який здатний буде буквально «прочитати» на обличчі та визначити за рухами тіла, жестами, мімікою емоційне забарвлення дитини, її психологічний стан, відчуття, зокрема емоції.

У випадку з проведенням слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми законодавець зобов'язує уповноважену особу залучити до її проведення законного представника, педагога або психолога, який повинен мати спільні з дитиною погляди, переконання, позицію, бути опорою та підтримкою під час проведення слідчого експерименту. Неповнолітній має довіряти цій особі, оскільки створення подібних умов пришвидшить процес довіри між ним і слідчим. Участь у допиті неповнолітньої особи такого фахівця забезпечить повноту отримання показань завдяки правильно сформульованим питанням.

У процесі життя й розвитку неповнолітнього його відносини з батьками й іншими особами, які можуть бути наділені повноваженнями законних представників, складаються по-різному. Саме прихильність, взаєморозуміння, довіра неповнолітнього до законного представника є прямим шляхом до їх активної, спільної та узгодженої участі в процесуальній діяльності, що, зрештою, сприяє забезпеченню прав і захисту інтересів неповнолітнього [24, с. 141].

Отже, на наш погляд, це цілком слушна думка, адже, приймаючи рішення про допуск особи як законного представника неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку до участі в проведенні слідчого експерименту, слідчий у кожному випадку повинен з'ясувати, чи не існує конфлікту інтересів, чи здатний неповнолітній цієї категорії цілком довіритися та відчувати себе в безпеці під час проведення слідчого експерименту, оскільки варто уникати психоемоційного перенапруження дитини.

Крім того, залучення педагога або психолога під час слідчої (розшукової) дії має вагомий значення з огляду на те, що ці учасники зможуть якнайшвидше подолати «психологічні бар'єри». Психологи/педагоги спроможні завдяки спеціальним прийомам і методикам розпізнати відчуття й емоційний стан неповнолітнього, водночас бути активними учасниками процесу та ставити запитання, які сприятимуть складанню надалі психологічного портрета, який пришвидшить процес психологічного контакту між суб'єктами.

Під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку доцільним є залучення лікаря. Присутність фахівця в галузі медицини дозволить слідчому не допустити помилок під час взаємодії та скорегує на розуміння «особливостей», якими наділена дитина внаслідок її патологічного стану.

Зазначені вище особи є гарантом забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх осіб з вадами психофізичного розвитку.

На тривалість слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього потерпілого, свідка впливає вік особи: слідчі (розшукові) дії за участю неповнолітнього потерпілого у віці старше чотирнадцяти років не може тривати безперервно понад годину, а загалом – понад дві години на день [18].

Однак неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку можуть мати значно нижчий рівень психологічної та фізичної витривалості, тож це питання слід реалізовувати з огляду на індивідуальні якості осіб зазначеної категорії та розмежовувати час проведення слідчого експерименту за власним баченням, не порушуючи загальноприйняті норми.

Отже, доцільно виокремити такі психологічні механізми використання тактичних прийомів під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку:

1. Тактичний прийом «Асоціативний». На стадії формування показань у пам'яті неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку утворюються суміжні асоціації між образами предметів і явищ, в яких вони сприймалися. Щоб допомогти пригадати образ, слідчий має нагадати про предмет або явище, які перебуватимуть з предметами слідчого експерименту в просторовому зв'язку. Так, дитині можна показати обстановку місця події, що сприятиме пригадуванню подробиць події. З особами, які мають психофізичні розлади, слід бути максимально делікатними, оскільки в їх пам'яті подібним чином можна відновити не лише пов'язані між собою образи предметів і явищ, а й тривожні думки, дії та їх послідовність, переживання та емоційну нестабільність, наслідком чого може стати неотримання бажаного результату, погіршення самопочуття дитини.

2. Тактичний прийом «Схожості». Цей прийом використовують для актуалізації у свідомості неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку забутих уявлень, думок, почуттів шляхом нагадування йому подразників (предметів, понять). Наприклад, використавши під час слідчого експерименту предмет кримінального правопорушення, його макет (ніж, зброю), можна викликати в дитини уявлення не лише про власне подію, а й про її дії та дії підозрюваного. Зазначена категорія дітей не здатна повною мірою повідомити про вчинене правопорушення стосовно неї унаслідок дисонансу психічного та фізичного процесів організму, зниження функціональних можливостей нервової, опорно-рухової системи, однак будь-яке слово чи репліка за співзвучністю, які могли б звучати під час правопорушення, можуть викликати

в пам'яті дитини ті емоції, які допоможуть слідчому зрозуміти послідовність подій і встановити психологічні портрети учасників події.

3. Тактичний прийом «Наочності». Цей прийом застосовують тоді, коли неповнолітній потерпілий з вадами психофізичного розвитку не може висловити словами ті чи інші властивості, ознаки предмета, явища, повідомити про послідовність діянь. Слідчий тим часом може застосувати шкалу кольорів, малюнки, графіки, моделі схожих предметів, які можуть допомогти потерпілому показати те, що цікавить слідчого. Можна також попросити дитину зобразити на папері те, що йому важко описати словами, та відтворити діями під час проведення слідчого експерименту.

4. Тактичний прийом «Емоційності». Нерідко під час слідчого експерименту неповнолітні особи з вадами психофізичного розвитку через пережиті обставини події, емоційну нестабільність, виснаженість і напругу не здатні зв'язно й послідовно передати інформацію. Одним заважає зробити це хвилювання, незвична обстановка, відчуття тривоги, іншим – побоювання небажаного, третім – фізична та психологічна нездатність. Через це неповнолітній потерпілий перебуває в стані схвильованої напруги, стриманий у своїх відповідях і намагається захистити себе від допитів, оскільки все, що пов'язано з подією, у якій довелося опинитися, викликає в нього страх і відчуття незахищеності. У цьому випадку слідчий, завдяки впливові на неповнолітнього певною інформацією, допомагає йому освоїтися з обстановкою, знімає напругу, дає можливість заспокоїтися, відволіктися, створює «доброзичливу атмосферу у відносинах».

5. Тактичний прийом «Єдності». Цей прийом полягає у встановленні емоційного контакту з неповнолітнім потерпілим з вадами психофізичного розвитку. Аби вступити з дитиною в діловий психологічний контакт, слідчий через близьких, друзів, знайомих ознайомлюється з характерними особливостями дитини, особисто спостерігає за дитиною, намагаючись вивчити риси її характеру, темперамент, інтереси. З'ясувавши ціннісні орієнтації та соціальні установки, слідчий ніби занурюється в життя неповнолітнього та намагається створити атмосферу довіри й відвертості під час слідчого експерименту.

6. Тактичний прийом «Інерція». Це своєрідний прийом, сутність якого полягає в тому, що слідчий, розмовляючи з неповнолітнім з вадами психофізичного розвитку, непомітно переводить бесіду на абстрактні теми, під час яких з'ясовує важливі факти. Потерпілий, захоплений розповіддю про стороннє, нейтральне, за вмілого спрямування розмови, «за інерцією» розпочинає контакт зі слідчим. Цей прийом використовують плавно та непомітно. Іноді такі переходи треба робити

неодноразово. Однак не слід забувати про психоемоційне самопочуття дитини задля запобігання повторності психологічних травмвань.

7. Тактичний прийом «Просторовий». У психології до засобів спілкування відносять просторове взаєморозташування сторін учасників спілкування. Простір як знакова система під час спілкування є предметом вивчення такої галузі психології, як проксемика. З нашого погляду, використання просторового розташування як засобу спілкування в процесі слідчого експерименту має свої особливості, пов'язані зі специфікою пізнавального процесу. Дитина повинна йти попереду інших учасників слідчої (розшукової) дії, своїм положенням у просторі вона вказує маршрут пересування й об'єкти, що цікавлять слідство. Таким чином, у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії просторове розташування використовується як засіб передачі інформації.

Так, у криміналістичній літературі зазначено, що в процесі спілкування слід акцентувати на позях його учасників: як вони стоять, сидять, пересуваються під час розмови. Інформаційне значення мають також і пози, які може демонструвати особа, яка не здатна висловити за допомогою мови свої почуття, думки, переживання, емоційний стан і детально розповісти про подію.

Використання таких тактичних прийомів, як: «слабкі місця», «створення напруги», «форсований темп» – не допускається під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих осіб з вадами психофізичного розвитку, оскільки є ризики психологічного травмвання дитини, яке може призвести до повторного емоційного стресу неповнолітнього потерпілого.

Вагоме місце в проведенні слідчого експерименту за участю зазначеної категорії осіб посідає виникнення складнощів через дефіцит, спотворення інформації щодо обставин події. Виникають такі суперечності: зібрані матеріали кримінального провадження суперечать версії слідчого про подію кримінального правопорушення; виникають складнощі в проведенні слідчих (розшукових) дій, стає неможливим одержання показань (наприклад, важка хвороба); складнощі допиту деяких категорій громадян (неповнолітніх осіб, що мають фізичні аномалії (важкохворих) осіб) [25, с. 125].

Досягнення вірогідності результатів слідчого експерименту можливе лише за умови сукупного відтворення обстановки й обставин кримінального правопорушення та психологічного стану неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку на момент вчинення події.

У цьому контексті доречною є думка В. О. Коновалової та В. Ю. Шепітька, які справедливо зазначають, що психічний стан особи, пов'язаний з тією чи іншою подією, відтворити

загалом неможливо, оскільки він зумовлений низкою обставин, і конкретною обстановкою події, яка має особливий емоційний вплив, тому що є подією злочину. Залежно від ролі осіб, які брали участь у ній, їхній психічний стан буде різним. Відтворення в експерименті психічного стану, рівного або подібного наявному в момент події, означало б повторення самої події, що практично неможливо. В експерименті повторюються лише обстановка й обставини, пов'язані з подією. Отже, підґрунтя, необхідне для створення ідентичного психічного стану, відсутнє, саме тому його відтворення в колишньому вигляді не настає [26, с. 240]. Наприклад, неповнолітня особа під час допиту надає показання, що в момент нанесення їй тілесних ушкоджень підозрювана особа була дуже розлючена, проєктувала почуття роздратування та гніву стосовно неї, а вона сама відчувала страх і біль. Під час проведення слідчого експерименту неповнолітньому потерпілому з вадами психофізичного розвитку пропонують продемонструвати послідовність дій. Дитина може бути зосереджена та спокійна, що свідчить про те, що вона перебуває в стані психологічної рівноваги, тобто в цьому прикладі в момент вчинення кримінального правопорушення та проведення слідчої (розшукової) дії особа перебуває у двох протилежних емоційних станах.

Сприяє розв'язанню поставлених завдань залучення компетентних представників державних органів: Служби в справах дітей і сім'ї районної/обласної державної адміністрації, Національної соціальної сервісної служби України. З метою реалізації профілактичної функції корисною є взаємодія із громадськими організаціями, які опікуються інтересами дітей («Ла Страда») [27, с. 212].

Отже, слід акцентувати на тому, що практики мають усвідомлювати, що психологічні механізми використання тактичних прийомів, які вони застосовують під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх осіб з вадами психофізичного розвитку, мають спиратися не лише на результати досліджень наук психології, біології, антропології, валеології.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає в тому, що в статті сформульовано й обґрунтовано комплекс рекомендацій із застосування тактичних прийомів, висвітлено низку актуальних питань, спрямованих на підвищення ефективності діяльності органів досудового розслідування. Наукова новизна полягає у виокремленні психологічних

механізмів використання тактичних прийомів за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку під час проведення слідчого експерименту. Обґрунтовано необхідність обов'язкового врахування під час криміналістичного дослідження особи неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, її індивідуальних, психічних, фізичних, розумових особливостей, що впливають на процес проведення слідчого експерименту.

Вивчення психологічних механізмів використання тактичних прийомів під час проведення слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку має вагомое значення для розвитку науки криміналістики, а генерування практичних навичок сприятиме покращенню процесу їх реалізації та ефективному виконанню завдань під час досудового розслідування, оскільки: 1) неповнолітні потерпілі особи з вадами психофізичного розвитку належать до особливої правової категорії серед громадян; 2) психологічний стан неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку має значні відмінності від звичного стану та можливостей неповнолітньої особи; 3) метою слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку є перевірка та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення з урахуванням психологічних та фізичних особливостей учасників, зокрема отримання нової інформації; 4) процес підготовки до слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих осіб з вадами психофізичного розвитку є складним і клопітким завданням, яке передбачає відповідальність уповноваженої особи з метою недопущення порушення прав неповнолітніх осіб зазначеної категорії.

Висновки

Психологічний механізм реалізації тактичних прийомів під час слідчого експерименту за участю неповнолітніх потерпілих з вадами психофізичного розвитку заснований на законі способу впливу уповноваженої особи на неповнолітнього потерпілого з метою отримання максимально повної інформації про кримінальне правопорушення з огляду на біологічні, фізичні, розумові здібності дитини. Наведена система прийомів психологічного впливу не є вичерпною, але вона може стати певним теоретичним підґрунтям у діяльності слідчого під час розслідування кримінального правопорушення.

REFERENCES

- [1] Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia: zvitnist za sichen-zhovten 2022 r. [Single report on criminal offences: reporting for January-October 2022]. (n.d.). *gp.gov.ua*. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/prozareyestrovani-kryminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> [in Ukrainian].
- [2] Vashchuk, O.P. (2017). Taktyka vykorystannia neverbalnoi informatsii pry provedenni slidchykh (rozshukovykh) dii [Tactics of using non-verbal information when conducting investigative (search) actions]. *Kryminalne pravo i protses. Pravova Derzhava, Criminal law and process. Constitutional state*, 25, 140-148 [in Ukrainian].
- [3] Kochura, O.O. (2015). *Nepovnolitnii poterpilyi yak uchasnyk kryminalnogo provadzhennia [A minor victim as a participant in criminal proceedings]*. O.O. Yukhno (Eds.). Kharkiv: NikaNova [in Ukrainian].
- [4] Lukashkina, T.V. (2019). Deiaki problemni pytannia zakonodavchoho rehulyiuvannia kryminalnogo provadzhennia shchodo nepovnolitnykh (u svitli dii pryntsyphu pravovoi vyznachenosti) [Some problematic issues of legislative regulation of criminal proceedings against minors (in the light of the principle of legal certainty)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 37, 134-138 [in Ukrainian].
- [5] Samchenko, M.Yu. (2011). Kryminolohichna kharakterystyka ta poperedzhennia simeinoho nasylstva shchodo nepovnolitnykh [Criminological characteristics and prevention of family violence against minors]. *Candidate's thesis*. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [6] Steshenko, V.M. (2019). *Pravovyi zakhyst prav ditei ta pidlitkiv i bezpechnyi informatsiynyi prostir [Legal protection of the rights of children and adolescents and a safe information space]* (2nd ed. rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [7] Teteriatnyk, H.K. (2017). Harantii zabezpechennia prav i zakonnykh interesiv nepovnolitnykh u kryminalnomu provadzhenni [Guarantees of ensuring the rights and legitimate interests of minors in criminal proceedings]. *Pivdenoukrainskyi pravnychyi chasopys, South Ukrainian legal journal*, 1, 115-119 [in Ukrainian].
- [8] Kharchenko, S.V. (2016). Taktyka provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii za uchastiu nepovnolitnykh pidozriuvanykh [Tactics of investigative (search) actions involving minor suspects]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [9] Chornous, Yu.M. (2020). Psykholohichni osnovy realizatsii taktychnykh pryiomiv [Psychological foundations of the implementation of tactical techniques]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(26), 13-21. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.13> [in Ukrainian].
- [10] Bandurka, I.O. (2021). Kryminalno-protseualne rehulyiuvannia slidchykh dii za uchastiu nepovnolitnogo [Criminal procedural regulation of investigative actions involving a minor]. *Nashe pravo, Our right*, 3, 45-53. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2021.3.7> [in Ukrainian].
- [11] Tyshchenko, M.V., & Dusheiko, H.O. (2002). Taktychni osoblyvosti realizatsii operatyvno-rozshukovoi informatsii pry porushenni kryminalnoi spravy [Tactical features of the implementation of operational investigative information in the initiation of a criminal case]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu vnutrishnykh sprav, Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 17, 3-6. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnvus_2002_17_3 [in Ukrainian].
- [12] Saltevskiy, V.M. (2001). *Kryminalistyka [Criminalistics]*. (Vols. 1-2), (vol. 2). Kharkiv: Konsum [in Ukrainian].
- [13] Husieva, V.O. (2018). Formuvannia ta realizatsiia taktychnoho pryomu v slidchii praktytsi [Formation and implementation of tactical techniques in investigative practice]. *Jurnalul Juridic național: Teorie și Practică*, 2(2), 151-154. Retrieved from <http://jurnaluljuridic.md/index.php/main/article/view/883> [in Ukrainian].
- [14] Sokyran, F.M., & Sokyran, M.F. (2014). Kharakterystyka taktychnykh pryiomiv psykholohichnogo vplyvu u kryminalistychnii diialnosti slidchoho [Characterization of tactical methods of psychological influence in the criminalistic activity of the investigator]. *Kryminalistychnyi visnyk, Forensic Herald*, 1(21), 42-52 [in Ukrainian].
- [15] Shepitko, V.Yu. (2007). *Kryminalistychna taktyka (systemno-strukturnyi analiz) [Forensic tactics (systemic and structural analysis)]*. Kharkiv: Kharkiv yuryd. [in Ukrainian].
- [16] Nikolaienko, S., & Nikolaienko, V. (2011). Katehoriia psykholohichnogo vplyvu psykholohii [Category of psychological impact of psychology]. *Svitohliad - Filosofiia – Relihiia, Worldview - Philosophy – Religion*, 1(1), 76-85. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09Nikolaienko2.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- [17] Zakon Ukrainy "Pro hromadianstvo Ukrainy": vid 18 sich. 2001 r. No. 2235-III [Law of Ukraine "On Ukrainian citizenship" from January 18, 2001, No. 2235-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> [in Ukrainian].
- [18] Kryminalnyi protseualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
- [19] Antoniuk, P.Ye., Antoshchuk, A.O., & Piaskovskyi, V.V. (et al.). (2021). *Taktyka provedennia slidchoho eksperymentu pid chas dosudovoho rozsliduvannia [Tactics of an investigative experiment during a pre-trial investigation]*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [20] Mizhnarodni standarty protsedury zastosuvannia do nepovnolitnykh uviaznenykh zakhodiv dystsyplinarnoho vplyvu [International standards of the procedure for applying disciplinary measures to juvenile prisoners]. *Pekinski pravyla, Beijing rules*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text [in Ukrainian].
- [21] Kurnaieva, K.H. (2021). Psykholohichni osnovy provedennia slidchoho eksperymentu [Psychological foundations of an investigative experiment]. *Kryminalnyi protses, kryminalistyka, Criminal process, criminology*, 5(40), 133-137. DOI: <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5.943> [in Ukrainian].
- [22] Konovalova, V.E. (1997). *Pravovaia psikhologiia [Legal psychology]*. Kharkov: Konsum [in Russian].

- [23] Khomynych, O.H. (2015). Istoriia fizionomiky [History of physiognomy]. *Aktualni pytannia istorii ta metodologii psykhologii, Current issues of the history and methodology of psychology*, 98-101 [in Ukrainian].
- [24] Kharchenko, S.V., & Symchuk, A.S. (2021). Zaluchennia zakonnoho predstavnyka u kryminalnykh provadzhenniakh za uchastiu nepovnitnikh osib [Involvement of a legal representative in criminal proceedings involving minors]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu "Odes'ka yurydychna akademii", Scientific works of the National University "Odesa Law Academy"*, 28, 137-144. DOI: <https://doi.org/10.32837/npnuola.v28i0.707> [in Ukrainian].
- [25] Nikitina-Dudikova, H.Yu. (2022). Typovi slidchi sytuatsii pochatkovoho etapu rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei [Typical investigative situations of the initial stage of the investigation of criminal offenses against the sexual freedom and sexual integrity of children]. *Juris Europensis Scientia*, 2. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.358> [in Ukrainian].
- [26] Konovalova, V.O., & Shepitko, V.Yu. (2008). *Yurydychna psykhohiia [Legal psychology]* (2nd ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [27] Kashpur, A.S. (2021). Orhanizatsiino-taktychni zasady vzaiemodii diznavacha u protsesi rozsliduvannia kryminalnykh prostupkiv, vchynenykh nepovnitnimy [Organizational and tactical principles of the interrogator's interaction in the process of investigating criminal offenses committed by minors]. *Nove ukrainske pravo, New Ukrainian law*, 6, 207-213. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.6.31> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Єдиний звіт про кримінальні правопорушення: звітність за січень–жовтень 2022 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
- [2] Ващук О. П. Тактика використання невербальної інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій. *Кримінальне право і процес. Правова Держава*. 2017. № 25. С. 140–148.
- [3] Кочура О. О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження : монографія / за заг. ред. О. О. Юхна. Харків : НікаНова, 2015. 249 с.
- [4] Лукашкіна Т. В. Деякі проблемні питання законодавчого регулювання кримінального провадження щодо неповнолітніх (у світлі дії принципу правової визначеності). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 37. С. 134–138. (Серія «Юриспруденція»).
- [5] Самченко М. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 216 с.
- [6] Стешенко В. М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навч. посіб. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2019. 392 с.
- [7] Тетерятник Г. К. Гарантії забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному провадженні. *ПіВДенноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 1. С. 115–119.
- [8] Харченко С. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх підозрюваних : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 237 с.
- [9] Чорноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–21. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.13>.
- [10] Бандурка І. О. Кримінально-процесуальне регулювання слідчих дій за участю неповнолітнього. *Наше право*. 2021. № 3. С. 43–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2021.3.7>.
- [11] Тищенко М. В., Душейко Г. О. Тактичні особливості реалізації оперативно-розшукової інформації при порушенні кримінальної справи. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. № 17. С. 3–6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnvus_2002_17_3.
- [12] Салтєвський В. М. Криміналістика : підручник : у 2 ч. Харків : Консум, 2001. Ч. 2. 588 с.
- [13] Гусєва В. О. Формування та реалізація тактичного прийому в слідчій практиці. *Jurnalul Juridic național: Teorie și Practică*. 2018. № 2 (2). С. 151–154. URL: <http://jurnaluljuridic.md/index.php/main/article/view/883>.
- [14] Сокиран Ф. М., Сокиран М. Ф. Характеристика тактичних прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 42–52.
- [15] Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харків юрид., 2007. 432 с.
- [16] Ніколаєнко С., Ніколаєнко В. Категорія психологічного впливу психології. *Світогляд – Філософія – Релігія*. 2011. № 1 (1). С. 76–85. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09Nikolaienko2.pdf?sequence=1>.
- [17] Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.
- [18] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [19] Тактика проведення слідчого експерименту під час досудового розслідування : метод. рек. / [П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, В. В. П'яковський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 70 с.
- [20] Міжнародні стандарти процедури застосування до неповнолітніх ув'язнених заходів дисциплінарного впливу. *Пекінські правила*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text.
- [21] Курнаєва К. Г. Психологічні основи проведення слідчого експерименту. *Кримінальний процес, криміналістика*. 2021. № 5 (40). С. 133–137. DOI: <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5.943>.
- [22] Коновалова В. Е. Правовая психология. Харьков : Консум, 1997. 160 с.

- [23] Хоминич О. Г. Історія фізіономіки. *Актуальні питання історії та методології психології*. 2015. С. 98–101.
- [24] Харченко С. В., Симчук А. С. Залучення законного представника у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх осіб. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 28. С. 137–144. DOI: <https://doi.org/10.32837/npuola.v28i0.707>.
- [25] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 2. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.358>.
- [26] Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. *Юридична психологія* : підручник. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. Харків : Право, 2008. 240 с.
- [27] Кашпур А. С. Організаційно-тактичні засади взаємодії дізнавача у процесі розслідування кримінальних проступків, вчинених неповнолітніми. *Нове українське право*. 2021. № 6. С. 207–213. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.6.31>.

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2022

Suvorova A. – Postgraduate Student of the Department of Forensic Science and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7508-290X>

Psychological Mechanisms of Using Tactical Techniques during an Investigative Experiment with the Participation of Minor Victims with Defects of Psycho-Physical Development

*The scientific article is devoted to the coverage of topical issues that arise in the practical investigative units of the National Police of Ukraine during the investigative experiment involving minor victims with psychophysical disabilities. The **purpose** of the article is to research and highlight the content of the characteristics of a minor victim with psychophysical developmental disabilities, to reveal the essence of the psychological mechanisms of using tactical techniques with the participation of minor victims with psychophysical developmental disabilities during an investigative experiment, as well as to achieve a scientific result in the form of theoretical provisions regarding practical recommendations their application. The **methodological basis** of the research is the dialectical method, which contributed to the understanding of the research object in the context of combining the needs of science and practice; methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy), which made it possible to examine in more detail the psychological mechanisms of using tactical techniques with the participation of minor victims with disabilities of psychophysical development during the investigative experiment; historical and legal method, which was used to clarify the content of the concepts «tactical technique», «psychological mechanisms of using tactical techniques», «psychological mechanisms of using tactical techniques with the participation of minor victims with disabilities of psychophysical development», structural – for the purpose of formulating tasks to be implemented with the help of psychological mechanisms of using tactical techniques with the participation of this category of persons. The **scientific novelty** consists in identifying the psychological mechanisms of the use of tactical techniques with the participation of minor victims with disabilities of psychophysical development during the investigative experiment. The necessity of mandatory consideration during the forensic investigation of the person of the minor victim with disabilities of psychophysical development, his individual, mental, physical and mental characteristics, which affect the process of conducting and qualitative documentation of the investigative experiment, is substantiated. **Conclusions.** One of the effective tools that can provide positive scientific and applied results in the course of a pre-trial investigation involving minors with psychophysical developmental disabilities, in particular, during an investigative experiment, is a thorough study of the psychological mechanism of using tactical techniques. Psychological mechanisms of using tactical techniques with the participation of minor victims with disabilities of psychophysical development during the investigative experiment involves direct interaction between the person conducting the investigative (search) action and the minor victim with disabilities of psychophysical development, including the psychological focus of the authorized person on finding out the truth and its use of scientific methods in the process of reproducing actions from various scientific fields, such as psychology - the science of the soul, anthropology – the science of man, valeology – the science of human health. The development and improvement of psychological mechanisms for the use of tactical techniques during an investigative experiment with the participation of minors with disabilities of psychophysical development should closely interact with the directions of science that study mental phenomena and human behavior, because with the help of this relationship, the authorized person may be able to achieve the desired result under the time of conducting an investigative experiment with the participation of minors of this category.*

Keywords: criminal proceedings; criminalistics; tactical reception; psychological mechanism; investigative experiment, a minor, defects of psychophysical development.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

ВИМОГИ ДО СТРУКТУРИ Й ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (з юридичних наук);
- «**Юридична психологія**» (з юридичних і психологічних наук).

Загальні вимоги

1. До друку приймаються статті, написані українською або англійською мовами, які раніше не публікувалися і не були передані на розгляд для публікації в інші видання, зокрема електронні.

2. Статті англійською мовою, які були перекладені з української, мають супроводжуватися документом з текстом мовою оригіналу, оформленим відповідно до встановлених вимог. Такі статті попередньо проходять у редакції перевірку щодо якості перекладу (у разі неналежної якості рукопис повертають на доопрацювання).

3. До розгляду приймаються статті у форматі *.doc або *.docx. Усі нетекстові об'єкти мають бути створені вбудованими засобами Microsoft Word (елементи необхідно згрупувати). Графіки та рисунки повинні бути високої якості (600 dpi для графіків і 300 dpi для кольорових і чорно-білих малюнків) і виконані з можливістю їх редагування, а формули створені за допомогою редактора Microsoft Equation. Ілюстрації можуть бути розміщені безпосередньо в статті (по центру, обтікання зображення текстом забороняється) або подані у вигляді окремих файлів у форматі JPG. Усі графіки, малюнки, таблиці та формули повинні бути пронумеровані й подані після посилання на них у тексті.

4. Текст статті й метаданих має бути набраний шрифтом Times New Roman, кегль – 12 pt, міжрядковий інтервал – 1,0 pt, поля – 2 см з усіх боків, вирівнювання по ширині, абзацний відступ 1 см.

5. Обсяг статті (без метаданих) має становити не менше 6 сторінок (від 3000 до 7000 слів), включно з таблицями, графіками, малюнками, а також бібліографічним списком.

6. Обов'язковою є наявність: УДК (прописується у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку), списку використаних джерел (оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015) та References (відповідно до стилю APA).

7. Стаття обов'язково повинна містити повний обсяг метаданих, наданий двома мовами (українською та англійською), до яких належать:

- повністю прописані ім'я, по батькові та прізвище авторів (ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані за вимогами, передбаченими постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55), науковий ступінь, звання, посада, місце роботи або навчання з обов'язковим зазначенням структурного підрозділу закладу вищої освіти (кафедра/факультет/інститут тощо), ORCID (контент профілю автора повинен містити вичерпний список публікацій та актуальні дані щодо афіліації). Максимальна кількість співавторів – три особи (додаток 1);

- назва статті (має бути інформативною, актуальною, відобразити досліджувану в статті проблему та не повинна перевищувати 90 знаків з пробілами);

- анотація (не менше ніж 1800 знаків з пробілами, урахувавши ключові слова; повинна висвітлювати актуальність, мету, методологію аналізу проблеми, результати дослідження, наукову новизну, а також практичну значущість). Анотація не має містити посилань і скорочень, дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування);

- ключові слова та словосполучення (від чотирьох до семи), що складаються щонайбільше з двох слів через крапку з комою, які стосуються теми дослідження, не дублюють назву статті та не містять загальних слів.

Метадані публікують у журналі, на сайті журналу та зберігаються у відповідних українських і зарубіжних інформаційних та наукометричних базах.

8. Основний текст дослідження може відповідати структурі IMRAD (вступ, літературний огляд, матеріали та методи, результати й обговорення, висновки) або ж мати структуру оглядових статей (вступ; основна частина, розподілена на логічні підпункти; висновки): introduction (вступ) – не менше ніж п'ять посилань; materials and methods (якщо стаття має експериментальне спрямування) або methodological framework (якщо стаття є теоретичною). Можна виокремити розділ literature review; results (результати); discussions (обговорення). Необхідно зазначити, які дослідники вивчали схожу проблему та які аспекти вони розглядали, у чому полягає новизна дослідження; conclusions (висновки); recommendations (рекомендації, тобто для кого матеріали статті становлять цінність). Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по лівому краю.

Вимоги до цитування використаних джерел

1. У статті автор повинен наводити посилання на джерела, матеріали або окремі результати, які були використані в тексті. Список використаних джерел повинен містити нові джерела (за останні три роки) та на 30 % складатися з наукових робіт, опублікованих у журналах, що індексуються в базах даних Scopus або Web of Science.

2. Посилання в тексті на джерела слід зазначати у квадратних дужках з послідовною нумерацією, наприклад: «... у роботах [1–3] ...». В одному цитуванні не варто згадувати більше ніж три джерела.

3. Ігнорування правил запозиченого тексту (відсутність лапок у прямому цитуванні, посилань на джерела тощо) може спричинити те, що деякі фрагменти статті буде розцінено як плагіат, з огляду на що в опублікуванні буде відмовлено.

4. Редакція рекомендує уникати посилань на праці, опубліковані понад 10 років тому.

Вимоги до списку використаних джерел

1. Список використаних джерел повинен бути наданий українською та англійською мовами. Бібліографічний список, поданий українською (російською) мовою, оформляють згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Англійський варіант подають згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA 6th Referencing Style (додаток 2).

2. References і список використаних джерел повинні містити таку кількість бібліографічних описів: для оригінальних статей – 15–30, для оглядових статей – 30–50.

3. Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, які визначають розвиток певної галузі науки. 80 % джерел повинні мати DOI, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела.

4. Описи джерел подаються за порядком використання посилань у тексті статті. На кожне джерело в списку літератури повинно бути принаймні одне посилання в тексті. У разі відсутності посилань статтю може бути відхилено.

5. Посилання на власні роботи авторів статті (самоцитування) можуть становити не більше ніж 10 % від загальної кількості джерел.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;
- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою;
- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку.

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритому опублікуванню. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. **Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.**

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: (044) 520-08-47.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

З питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ слід звертатися:

«**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (виходить друком чотири рази на рік) – тел. (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (виходить друком чотири рази на рік) – тел. (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«**Філософські та методологічні проблеми права**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, e-mail: nsmegainsight@ukr.net;

«**Юридична психологія**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, e-mail: lpsychology.j@gmail.com.

**Відповідники основних посад,
наукових ступенів і вчених звань**

Термін українською	Рекомендовані варіанти перекладу
доктор юридичних наук	Doctor of Law
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law
доктор філософії (з права)	Doctor of Philosophy (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student
здобувач	Researcher

**Поради щодо оформлення References
та списку використаних джерел**

У **References**, який складається з описів оригінальних англійських та/або транслітерованих латиницею джерел, та **списку використаних джерел** (кирилицею) порядок і кількість джерел мають збігатися та залишатися незмінними.

Оформити бібліографічний опис відповідно до **стилю APA** можна на сайті онлайн-автоматичного формування посилань: Citation Machine (<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>); <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> або іншому.

Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено в постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». Онлайн-транслітератор – <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Для російської мови транслітерувати потрібно згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 03.02.2010 № 26. Онлайн-транслітератор: <http://ru.translit.net/?account=zagranpassport>. Якщо вітчизняний журнал видається в перекладі англійською мовою, слід використовувати англійські варіанти назви журналу та статті.

DOI видань можна знайти на сайті <http://www.crossref.org>.

Підготовлені відповідно до загальноприйнятих вимог References і список використаних джерел матимуть такий вигляд:

References

- [1] Gundy A.V., & Baumann-Grau, A. (2016). *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/97811315546605>.
- [2] Schukking, J. (2018). Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(2), 152-158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- [3] Walklate, S., McCulloch, J., Fitz-Gibbon, K., & Maher, J. (2019). Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*, 23(1), 60-77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- [4] Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal defense of individual freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific herald of Sivershchyna*, 1(3), 141-151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- [5] Vdovenko, N.M. (2013). *Derzhavne rehuliuвання akvakultury v Ukraini [State regulation of aquaculture in Ukraine monohrafiya]*. Kyiv: Kondor. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.
- [6] Kozheratska, O.A. (2018). Analiz statystychnoi dostovirnosti obhruntuvannya kryteriiv "obmezhenoi osudnosti" u osib, yaki skoily seksualni zlochyny [Analysis of the statistical validity of the justification of the criteria of "limited sanity" for persons

- who committed sexual offenses]. *International Academy Journal*, 2, 10-14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- [7] Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- [8] Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [9] Chernykh, H. (2015). Zlochynnist ta parametry nasyllia v ukrainskomu suspilstvi [Criminality and the parameters of violence in Ukrainian society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 32-35. doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Список використаних джерел

- [1] Gundy A. V., Baumann-Grau A. Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate. London : Routledge, 2016. 156 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315546605>.
- [2] Schukking J. Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2018. Vol. 36 (2). P. 152–158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- [3] Walklate S., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Maher J. Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*. 2019. № 23 (1). P. 60–77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- [4] Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- [5] Вдовенко Н. М. Державне регулювання аквакультури в Україні : монографія. Київ : Кондор, 2013. 464 с. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.
- [6] Козерацька О. А. Аналіз статистичної достовірності обґрунтування критеріїв «обмеженої осудності» у осіб, які скоїли сексуальні злочини. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2018. № 2. С. 10–14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- [7] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- [8] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [9] Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 6. С. 32–35. doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Юридична психологія

2
(31)
2022

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 30.12.2022
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 10,0
Ум. друк. арк. 9,3
Вид. № 2/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

2
(31)
2022

Scientific Magazine

Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**
Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
December 30st, 2022
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 10,0
Simulated publisher's pages 9,3
Edition No. 2/II
Circulation 50